034.1 D4M4 1929

c

9.L.7

Jews' College Libra

(Including among others, the Montef
and the Rev. A. L. Green

DE MESSIAANSCHE OPVATTINGEN DER MIDDELEEUWSCHE EXEGETEN RASJI, ABEN EZRA EN KIMCHI VOORAL VOLGENS HUN COMMENTAREN OP JESAJA

DE MESSIAANSCHE OPVATTINGEN DER MIDDELEEUWSCHE EXEGETEN RASJI, ABEN EZRA EN KIMCHI

VOORAL VOLGENS
HUN COMMENTAREN OP JESAJA

DOOR

DR. W. J. DE WILDE

H. VEENMAN & ZONEN — WAGENINGEN — 1929

LIBRARY

I.

INLEIDING.

Wij stellen een onderzoek in naar de messiaansche opvattingen van de middeleeuwsche exegeten Rasji, Aben Ezra en Kimchi, zooals die voornamelijk in hun commentaren op Jesaja gegeven worden. Zij gelden immers nog steeds als de „groote" exegeten. Men kan nòg bij joodsche schrijvers telkens hun namen ontmoeten, omdat men hun opvattingen belangwekkend blijft achten. Zij gelden zoozeer als autoriteit op exegetisch gebied, dat b.v. Rabbi Onderwijzer zich gedrongen zag den commentaar van Rasji op den Pentateuch in het Nederlandsch te vertalen; dat Finch dien van Kimchi op het eerste boek der Psalmen en Friedländer dien van Aben Ezra op Jesaja in het Engelsch overbracht.

Wij hebben aldus een bijdrage willen leveren tot de geschiedenis der joodsche exegese. Onder christentheologen is dit onderdeel der theologie wel zeer stiefmoederlijk behandeld. Ging men in vroeger eeuwen van christelijke zijde nog wel de joodsche bronnen raadplegen, dit geschiedde louter met een polemisch doel. Van zuiver wetenschappelijk standpunt is vooral de joodsche litteratuur uit de Middeleeuwen nog heel weinig onderzocht.

De christelijke theologie kan dit gebied niet anders dan tot eigen nadeel voorbij gaan. We moeten toch constateeren, dat zij op taalkundig en exegetisch gebied bij de Joden ter school heeft gegaan. De bekende Lyra, van wien gezegd werd: si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset, heeft uit Rasji geput (cf. Luthers Busspsalmen und Psalter, Moritz Freier, Beiträge zur Wissenschaft v. A. T. herausgeg. v. R. Kittel, waarin Rasji's invloed op Luther ter sprake komt).

Het blijkt dan ook wel, dat de moeilijkheden, die wij kennen op het gebied van de Oud-Testamentische inleiding en exegese, niet eerst door Astruc ontdekt zijn, maar reeds veel eerder door joodsche geleerden zijn opgemerkt. En het ligt toch voor de hand, dat het volk, uit welks midden het O. T. is voortgekomen, nog wel gehoord mag worden, wanneer het gaat om kwesties van inleiding en exegese.

Natuurlijk moesten wij ons bij ons onderzoek ten zeerste beperken. Wij konden onmogelijk alle geschriften, commentaren en verhandelingen dezer drie geleerden onderzoeken — daar zou een heel menschenleven voor noodig zijn. Wij hadden één van de drie kunnen nemen, maar wij wilden juist deze drie, ook in hun onderlinge verhouding, doen zien. En omdat het ging om hun messiaansche opvattingen, hebben wij ons speciaal tot hun commentaren op Jesaja willen beperken, daar wij met grond konden vermoeden, dat zij zich hier vooral over dit punt zouden uitspreken. Of zij zich zelven in dit opzicht in al hun geschriften gelijk gebleven zijn, kunnen wij niet beoordeelen, wel vermoeden; maar ook daarvoor zou weer een veel uitgebreider onderzoek noodig zijn.

Wat hier geboden wordt, moet dus beschouwd worden als een inleiding, een oriënteering op dit uitgestrekt terrein. Want, waar b.v. *Greenstone* zijn: *The Messiah idea in Jewish history* schreef, waarin hij zelfs niet rept van de opvattingen van onze auteurs, daar is zeker aanleiding om een verkenningstocht op de afzonderlijke terreinen van het veld der joodsche literatuur te ondernemen.

Een onderzoek naar hun messiaansche opvattingen wordt door ons ingesteld, omdat die opvattingen in het algemeen een belangrijken invloed op de ontwikkeling der joodsche geschiedenis hebben gehad.

Ook hebben wij eenigszins getracht de middeleeuwsche verwachtingen te vergelijken met de klassieke en de moderne en willen zien, of deze ten opzichte van de eerste, verdere ontwikkeling dan wel conserveering, en ten opzichte van de laatste, voorbereiding of veroordeeling zijn.

En zoo hebben wij gemeend allereerst een historisch overzicht te moeten geven van den tijd en de omstandigheden, waaronder ze leefden. Immers het staat vast, dat de historische omstandigheden steeds, speciaal ten opzichte van de messiaansche verwachtingen, hun invloed hebben laten gelden. De verhouding tot de christelijke opvattingen zal ook duidelijk uitkomen. Daarbij is het interessant na te gaan, hoe de Joden, in vergelijking met de Christenen, de verschillende messiaansche plaatsen opvatten.

Geen onderscheid werd door ons gemaakt tusschen „echte" en „onechte" plaatsen bij Jesaja. Wij volgen onze auteurs in *hun* beschouwingen, terwijl wij uitgaan van het boek Jesaja, zooals dat in onze hebreeuwsche bijbels gevonden wordt.

Een critische uitgave van deze commentaren bestaat niet. Dit is geen bezwaar, daar de strekking door textcritische afwijkingen slechts zeer gering, of geheel niet, gewijzigd zou worden.

Echter op één punt zullen we speciaal de aandacht moeten vestigen en vragen: is het ook mogelijk, dat er uitgaven bestaan, die eenigen invloed hebben ondergaan van gewijzigde historische omstandigheden?

Tot grondslag van ons onderzoek nemen we de Amsterdamsche uitgave van de Biblia Rabbinica, waar wij de drie commentaren in margine vinden. Het is de uitgave van 1724/'28 (Kehilloth Mosheh, enz.).

Er bestaan verschillen uitgaven. De eerste was die van 1517/'18 door Felix Pratensis in Venetië, maar die viel bij de Joden niet in den smaak, omdat de uitgever een bekeerde Jood was. De tweede was de Bombergiana van 1525 door Jacob Chajjim en de derde de Bombergiana van Corn. Adelkind van 1546/'48. De Amsterdamsche, door ons gebruikte, is de zevende uitgave (cf. *Ginsburg*, *Introduction of a critical edition of the Bible*).

De vertaling is niet in extenso opgenomen. Alleen die gedeelten, die in eenig verband met ons onderwerp staan. Wij hebben ons daarbij zoo dicht mogelijk bij den text gehouden. Terwijl vele moeilijke plaatsen door ons samen met Dr. Gulkowitsch, Privatdozent und Lektor in de Joodsche Litteratuur te Leipzig, zijn nagezien. Deze geleerde heeft met groote bereidwilligheid ons ook op zijn Seminar, waar wij eenigen tijd vertoefden, vele citaten uit den Talmud aangewezen. In de uitgaven der commentaren komen vele talmud- en bijbelplaatsen voor, maar zij worden niet textueel aangewezen, zoodat het soms veel moeite kostte de genoemde plaats te vinden. Eveneens stelde Dr. Gulkowitsch ons in kennis met allerlei litteratuur, die op zijn Seminar of de Deutsche Bücherei te vinden was. Daarvoor betuigen wij hem ook hier onzen hartelijken dank. Eveneens aan Dr. W. ten Boom, die mij op dit Seminar opmerkzaam maakte en aan Dr. O. von Harling, den sympathieken Directeur van het Institutum Judaïcum.

II.

HISTORISCH OVERZICHT.

Een onderzoek naar de Messiaansche opvattingen van de exegeten Rasji, Aben Ezra en David Kimchi, eischt in de eerste plaats, dat wij een overzicht hebben over den tijd, waarin en de omstandigheden, waaronder zij leefden, dat is het tijdvak van het begin der tiende tot de vijftiende eeuw; een tijd van groote activiteit op het gebied van de exegese.

De eerste duizend jaren van onze jaartelling had het jodendom zich bezig gehouden met den uitleg van zijn Heilige Schrift. Het resultaat daarvan vinden we in allerlei midrasjwerken, meer of minder onder den invloed van verschillende (b.v. apocalyptische) denkbeelden. In deze periode vormde zich de traditie, niet als een starre, onbewegelijke grootheid, maar als een bonte mengeling van allerlei opvattingen. Het was eigenlijk meer de traditie van een *methode* dan van een *leer*. De Schrift werd meer homiletisch dan exegetisch behandeld. Halacha en haggada verdrongen hoe langer hoe meer de eenvoudige en natuurlijke beteekenis van den text, en de traditie, in die beide neergelegd, was zoo langzamerhand de eenig wettige geworden. In den Talmud vinden we de meest fantastische geestesproducten naast de nuchterste textverklaringen. Naast den zakelijken, Arameeschen uitleg van den Targum en de masorethische werkzaamheid vinden we de meest wonderlijke midrasjim, die men zorgvuldig bewaarde en met groote liefde verder uitspon — het eenige, wat de Joden aanlokte en in zekeren zin vertroostte in dezen tijd van soms gruwelijke vervolgingen.

Het eerste groote verzet tegen de overheersching van den midrasj dateert uit de achtste eeuw. Wel waren hier en daar in de uithoeken van de diaspora zoo voor en na profeten opgestaan, mannen, die zich als Messias opwierpen en onaanzienlijke secten vormden (z.a. in de zevende eeuw de pseudo-Messias Serini), maar het waren ééndagsvliegen, die verdwenen zooals ze gekomen waren. Hun streven was de terugkeer naar den ouden tijd en de eenvoudige hoofdwaarheden der Schrift. In hen was meer

ware religie dan in hun tijdgenooten, zoodat ze telkens zich gevoelig stieten aan den harden muur van wetten en instellingen, die men in den loop der eeuwen om het Jodendom had opgetrokken.

Het was een geleerde Jood uit Babylonië, Anan ben David, wien het gelukte meer aandacht voor dit streven te verwerven, omdat hij een grooten aanhang verwierf. Om hem vormde zich de secte der Karaïeten, bijbelaanhangers of schriftgeloovigen. Zelf noemden zij zich B'nê Mikra'. Zij waren felle tegenstanders van het talmudisch, rabbijnsch Jodendom, wilden een eigen, vrije exegese en steunden daarbij op de aloude tegenstanders der rabbijnen, de Sadduceeën. Dat oude verzet was nooit gestorven en bewerkte een nieuwen opbouw op den ouden grondslag, die nog niet geheel verdwenen is. (In het Oosten van Europa vindt men ze nog.)

„Die Karaeër sind aber auch gar nicht die Vertreter des Fortschritts, die Repräsentanten freisinniger Gedanken, die Karaeër sind — um es kurz zu sagen — die geistlichen und leiblichen Nachkommen der Sadduzaeër, sie sind die Altertümler der damaligen Zeit, wenn auch durch eigentümliche Umstände mancher helle Strahl sie beleuchtet, mancher frische Gedanke von ihnen ausgeht" [1]).

Eén van de oorzaken van het ontstaan van het Karaïsme is de steeds toenemende ontevredenheid over den dwang tot gehoorzaamheid, door de Gaonen opgelegd en het, al was het dan bedektelijk, proclameeren van steeds meer nieuwe wetten en inzettingen in de responsen der rabbijnen. (Responsen zijn schriftelijke antwoorden op rechtsvragen, die van alle zijden bij de rabbijnen inkwamen. Er bestaan verzamelingen van.) Bovendien prikkelde de toename van de mystisch-haggadische geheimleer tot verzet. Zijdelingschen invloed heeft misschien ook geoefend de in dezen tijd ontstane splitsing in den Islam en het zich vormen van de groepen der Schiïten en Sunnieten, de eerste aan de traditie getrouw, de laatste los daarvan.

Aanleiding tot de sectevorming is geweest, dat de rabbijnen in 762 Anan passeerden bij de benoeming van den „Vorst der Ballingschap", van welken titel hij de erfgenaam was, en dat zeker ook al mede om zijn critisch standpunt ten opzichte van den Talmud.

In zijn werken worden allerlei opvattingen gevonden, die af-

---

[1]) A. Geiger. Das Judentum und seine Geschichte, Breslau 1910, S. 227.

wijken van de traditie. Zijn volgelingen vonden hem natuurlijk niet radicaal genoeg en gingen veel verder! Anan was hun nog niet los genoeg van de misjna. Na zijn dood, in het midden der negende eeuw, stond iemand op (een zekere Chiwi), die niet minder dan tweehonderd bezwaren tegen de geloofwaardigheid van den Pentateuch inbracht, zoowel wat betreft de historische als de wettische gedeelten. Natuurlijk trof zijn secte de ban. Van de negende tot de twaalfde eeuw hebben ze hun bloeitijdperk gehad en werden toen vooral, omdat ze uit Babylonië verdreven werden, in Jeruzalem, Arabië en Egypte gevonden.

Zij hebben grooten invloed geoefend op de ontwikkeling der joodsche bijbelstudie. Het gevaar, dat er lag in de starre handhaving van den Talmud, werd nu ook door hun tegenstanders onder de oogen gezien.

Vooral door den tegenstand, dien het verwekte, heeft het Karaïsme beteekenis gehad. In 928 trad de Gaon Saädja, uit Egypte afkomstig en later leeraar in Sura, tegen de „nieuwlichters" op. Zijn polemiek was tevens het begin van een zelfstandige hebreeuwsche taalwetenschap, gepaard met een nieuwen ijver voor de exegese (cf. Greenstone, 114 ff.).

De nieuwe richting op exegetisch gebied is die, welke het vooral om de pesjat (de eenvoudige schriftbeteekenis) te doen is, in tegenstelling met de derasj (hetgeen men er uit en er achter zoekt; midrasj). Was de laatste vooral homiletisch en mystiek georiënteerd, de eerste was meer rationalistisch; de verklaring mocht niets bevatten, wat tegen de rede streed. In zooverre wilde men ook nog wel den midrasj aanvaarden, als die maar niet in strijd kwam met de nuchtere, redelijke beteekenis van den text. Echter ook de pesjat heeft men niet zuiver kunnen houden, daar reeds spoedig filosofische speculaties hun intree deden op dit gebied. Want reeds Saädja was een leerling van de Arabische wijsheid, vertrouwd met allerlei filosofische richtingen en problemen. Bij de Mohammedanen werd de filosofie druk beoefend. Zij hebben immers opnieuw Aristoteles ontdekt en, zij het dan met neo-platonische en zuiver Arabische invloeden vermengd, dezen aan de christelijke scholastieken van die dagen overgeleverd.

En wat bij Saädja reeds aanwezig was, werd verder ontwikkeld door de groote Spaansch-Joodsche filosofen Ibn Gabirol en Maimonides, waarvan de laatste bekendheid heeft verworven door zijn Fons Vitae, dat tot in de vorige eeuw nog werd beschouwd als

het werk van een Christengeleerde. Duns Scotus heeft dit werk bestudeerd en daarvan den invloed ondergaan.

De lijn, waarmee Saädja aangevangen was, werd door Maimonides, den lijfarts van den koning van Egypte en de eigenlijke koning der Joden, veel verder doorgetrokken! Was Saädja de eerste, die de rabbijnsche wereldbeschouwing met behulp van de filosofische methode verwerkte tot een goed sluitend geheel, Maimonides zette, na twee en een halve eeuw, de kroon op dit werk in zijn Moreh Nebochim, waarin hij nog eens weer orde schiep in den talmudischen chaos. Hij kan in veel opzichten de redder van het Jodendom heeten (1135—1204). Toch heeft men hem niet algemeen als zoodanig erkend en vooral bij de conservatieve geesten ondervond hij veel tegenstand. Een zijner verdedigers is, nog na zijn dood, David Kimchi geweest.

Door deze ontwikkeling der filosofie drong nu een nieuwe vorm van midrasj in de exegese binnen. De pesjat-exegese, waarmee Saädja weer begonnen was, en die verlost was van de boeien van de oude midrasj, kreeg reeds dadelijk van het begin af, al was het dan eerst nog verborgen, een nieuwen vijand: de filosofische midrasj. Die langzamerhand weer geheel ontaardt in de hypermystieke kabbala.

De messiaansche opvattingen van Saädja zijn besproken bij Greenstone, p. 128 ff. Hij schijnt den Messias te hebben verwacht in zijn eigen tijd! Trouwens, gedurende de kruistochten zag men, vooral in Duitschland en Frankrijk, verlangend uit naar diens komst! Uit dien tijd stamt ook een eigenaardige apocalypse, met zeer geëxalteerde messiaansche verwachtingen, waarschijnlijk door een Italiaanschen Jood bijeengezocht, genaamd „Het boek van Zerubbabel" en te vinden in Jellinek, Beth Hamidrasch, II, p. 54—57. (Cf. Zunz, Gottesd. Vortr. 140. Wünsche heeft het in zijn: Aus Israëls Lehrhallen 2 vertaald.)

Die filosofische ontwikkeling vinden we oorspronkelijk alleen in Spanje. Daarnaast ontwikkelde zich ook de grammatische wetenschap, op voorbeeld alweer van de mohammedanen. De eerste grammatische werken zijn dan ook in het arabisch geschreven of uit het arabisch vertaald. Saädja is de eerste uit de Joden geweest, die zelfstandig over grammatica heeft geschreven. Aben Ezra plaatst hem bovenaan op de lijst der taalkundigen.

De mogelijkheid van een levendige beoefening der wetenschap in Spanje werd geschapen, doordat sinds de zevende eeuw de mo-

hammedanen de christenen daar hadden verdreven. Onder de heerschappij toch van den Islam hebben de Joden een ongekenden, uitwendigen bloei gehad.

Mede tengevolge daarvan ontwaakte een joodsche dichtkunst, die blijk gaf van een opgewekten geest. Allerlei lofzangen, heldendichten en minnezangen ruischten van de lier, die weer eens van de wilgen genomen was. De meest bekende dichter(-filosoof) was Juda Halevi, wiens eerste verzen vooral tintelen van levenslust, maar die later meer van een weemoedig verlangen naar Zion getuigden. In de rij der geleerden neemt hij een voorname plaats in, getuige zijn werk, in het arabisch geschreven: Chozari. Hij leefde van 1080– ± 1142, en geloofde in de eeuwigheid van het joodsche volk. Hij vergelijkt de verhouding van dit volk tot de andere volken met die van het hart tot de andere leden van het lichaam. Israël verschaft de levenskracht aan al de geestelijke krachten, die de menschheid bewegen, maar is ook onderworpen aan al de ziekten en kwalen, die het menschelijk hart kunnen plagen. Van Israël heeft de profeet gesproken, als hij zegt: „*hij heeft onze krankheden op zich genomen en onze smarten heeft hij gedragen*". Zoo heeft Israël reden tot bestaan en vóór het de messiaansche zegeningen ontvangt, moet het zijn zending volbrengen en Gods openbaring te midden der volkeren bekend maken. Hier dus reeds meer „Missionisme" dan messianisme, zooals in de reformbeweging van den laatsten tijd.

Juda Halevi heeft in zijn Chosari een antwoord gegeven op de vragen zijner leerlingen, hoe hij het rabbijnsche jodendom verklaarde en rechtvaardigde tegenover de bedenkingen van filosofen, christenen, mohammedanen en Karaïten. „Wanneer wij aan Juda Halevi denken, is het ons te moede, als zien we de zon door de wolken heen breken. De sombere schaduwen, die door den muur van wetten geworpen worden, wijken voor een wijle. Nog steeds klinken de weeklachten der Joden over de aarde, maar nu en dan wordt hun geluid onderbroken door een blijden lach." (Wondere Waarheid 165.)

Boven dit alles legden de Joden zich toe op de geneeskunst. Aan vele hoven, zelfs aan het pauselijke hof, hebben Joden als lijfarts gefungeerd.

De grootste beteekenis heeft echter hun grammatische en exegetische werkzaamheid gehad. De Spaansche geleerden zijn in dit opzicht te onderscheiden van de Fransch-Duitsche. Eigenlijk moe-

ten wij onderscheid maken tusschen twee verschillende scholen. Oorspronkelijk ontwikkelen zij zich zelfstandig. De één in een mohammedaansche, de ander in een christelijke omgeving. De fransche school bewaart meer de oude midrasjmethode, hoewel men ook daar de pesjat tot zijn recht wil doen komen. Toch kwam hier een richting op en bloeide in het midden der elfde eeuw, die eigenaardige producten voortbracht. Het zijn de Darsjanim, die de midrasjlitteratuur met vele vruchten hebben verrijkt. Hier noemen we Mozes Haddarsjan en Tobija ben Eliëzer. Van de geschriften: Beresjith Rabba, Numeri Rabba, Lekach Tob, Pesikta en Yalkuth Sjimeoni.

Des te vreemder is het, dat hier een exegese ontstond, nauw verwant met, doch onafhankelijk van de Spaansche en geheel in tegenstelling met de methode der darsjanim. De voornaamste vertegenwoordiger van deze school is de bekende Rasji.

Salomo ben Izaäk, afkomstig uit Troyes, waar zijn vader een bekend Talmudgeleerde was, leefde tusschen 1030 en 1105. Ook van moederszijde erfde hij den lust om de heilige traditie te onderzoeken. Hij werd geheel bij den Talmud opgevoed (Graetz, VI, 70). De Talmudschool te Mainz werd door hem bezocht, terwijl hij ook onder het gehoor van bekende rabbijnen elders zat. Zelf vertelt hij van zijn toestand uit die dagen: ,,gebrek aan brood, zonder kleeren en het juk des huwelijks dragende." Hij was nl. op achttienjarigen leeftijd gehuwd. Toen hij 25 jaar oud was, vestigde hij zich voor goed in Troyes; reeds toen vereerde men hem als autoriteit op het gebied van den Talmud. Zelf was hij de bescheidenheid in persoon en verwonderde zich, dat men juist bij hem kwam om advies in allerlei dingen, ja, dat zelfs in den Talmud vergrijsde leeraren bij hem hun licht kwamen opsteken. Zijn leermeester, Izaäk Halevi uit Worms, schreef hem: ,,deze eeuw is niet arm omdat gij er zijt, mogen er velen van uws gelijken in Israël zijn." Izaäk ben Jehuda noemt hem: ,,degene, die de koninklijke schatten beheerscht, zoodat hij diep in het verborgenste indringt." Hij was de vraagbaak van de gansche joodsche wereld, beroemder dan menig Gaon, en vele leerlingen stroomden naar hem toe.

Zijn Talmudcommentaar geldt nog steeds als een voorbeeld van geleerdheid en onovertroffen. Op de meeste boeken des Ouden Testaments schreef hij zijn commentaren. Hij ging daarbij zelfstandig te werk, maar sloot zich toch zooveel mogelijk bij de

traditie aan. Hij is wel een baanbreker van de pesjat, maar uit de midrasjlitteratuur neemt hij over wat niet in strijd is met de letterlijke beteekenis en den samenhang, het andere verwerpt hij uitdrukkelijk. B.v. Gen. 3 : 8: ,,bij deze plaats zijn vele haggadische midrasjim, die door onze rabbijnen in Beresjith Rabba ter bestemder plaatse zijn bijeengebracht. Ik heb echter geen ander doel dan de eenvoudige beteekenis der Schrift aan te geven en bovendien zulke haggada-uitspraken over te nemen, die de woorden der Schrift overeenkomstig hun beteekenis uitleggen." En Ex. 32 : 2: ,,Bij dit vers zijn midrasjim van de wijzen Israëls, maar de beteekenis daarvan is door hen niet overeenkomstig het verband uitgelegd." In de inleiding op het Hooglied zegt hij: ,,De inhoud van een bijbelvers kan verschillend worden uitgelegd (Sanhedr. 34*a*), ten slotte is er echter geen enkel vers, dat zich kan bevrijden uit den band van de eenvoudige beteekenis (Sjabb. 63*a*). Verder, ofschoon de profeten zich in hunne woorden van beeldspraak bedienen, is het noodzakelijk, dat die beeldspraak volgens het verband en de volgorde der verzen verklaard wordt. Wat nu dit boek betreft, ik heb daarvan vele haggadische verklaringen onder de oogen gehad: sommigen leggen het heele boek in zijn verband uit, anderen bepalen zich tot enkele verzen en komen niet met elkander overeen, noch wat de letterlijke beteekenis, noch wat het onderling verband der verzen betreft. Mijn bedoeling is eerst de eenvoudige beteekenis der Schrift vast te houden en volgens het verband te verklaren, terwijl ik de door onze leeraars overgeleverde midrasjim bij de in aanmerking komende plaatsen zal citeeren."

Soms geeft zijn commentaar den indruk van een compilatie van midrasjim, zoodat hij zich daar wel ernstig mee heeft bezig-gehouden. Uitvoerig gaat hij in op gramaticale quaesties en illustreert de beteekenis der woorden met Fransche aequivalenten.

,,There is," (says Dr. Abrahams, speaking of Rashi's Pentateuch commentary) ,,a quaintness and fascination about it which are lacking in the pedantic sobriety of Ibn Ezra and the grammatical exactness of Kimchi." (Finch XV).

Zijn leerlingen waren in de eerste plaats zijn zoons, waarvan de bekendste is geweest Samuël ben Meïr (Rasbam 1100—1160). Deze zegt bij Gen. 37 : 2: ,,de ouden hebben zich hoofdzakelijk met alle krachten toegelegd op de midrasjuitleggingen en waren

dientengevolge niet gewoon in de diepte van de eenvoudige beteekenis door te dringen. Steunende op woorden der wijzen, die tegen de eenvoudige, van den midrasj onafhankelijke, bijbelstudie gericht schenen (Berachoth 28*b*, Baba mezia 33*a*, Sjabbath 63*a*) vervreemdden zij van de eenvoudige exegese der Schrift. Maar reeds onze leeraar Salomo (Rasji), de vader van mijn moeder, de verlichter der oogen van de diaspora, die den geheelen bijbel commentarieerde, streefde er naar de eenvoudige beteekenis te verklaren. Ik zelf, Samuël, de zoon van zijn schoonzoon Meïr, disputeerde met hem en voor hem, en hij verklaarde mij, dat als hij den tijd er voor had, hij zich genoodzaakt zag, nieuwe commentaren te schrijven, overeenkomstig de pesjatverklaringen die dagelijks nieuw opkomen." Zijn leerlingen, onder wie ook Jozef Kara, hebben dan ook nog consequenter den pesjat doorgevoerd.

In dit opzicht staat hun exegese wel hooger dan die van hun christelijke tijdgenooten, die aannamen, dat de Schrift een viervoudige beteekenis had: de letter constateerde het feit, de allegorie toonde het geloof, hoe alles naar Jezus, zijn lijdensgeschiedenis en de kerk wees, de moreele beteekenis regelde de menschelijke handelingen en eindelijk wees de mystieke beteekenis heen naar de geestenwereld. Overigens was de christelijke exegese nog niet veel verder dan Hiëronymus en Augustinus (welke laatste het Hebreeuwsch niet machtig was). Sedert hun tijd had de allegoriseerende en dogmatisch beïnvloede exegese steeds meer gezag gekregen. Iets nieuws werd op dit gebied niet meer gepresteerd. Men reproduceert en compileert het vroeger gegevene. Dat deden Isidorus van Sevilla en Beda Venerabilis in de zevende en achtste eeuw en vooral ook Walafried Strabo in de negende eeuw. De „Glossa ordinaria in biblia" van dezen laatste, worden nog door Petrus Lombardus geciteerd met de woorden: „auctoritas dicit." In den tijd van onze rabbijnen verhinderden gebrek aan taalwetenschap en de heerschappij van het roomsche dogma een gezonde exegetische ontwikkeling bij de christelijke theologen. Pas in den tijd der Reformatie is de schriftverklaring een nieuw tijdvak ingetreden. En daarvoor hebben de rabbijnen en, in het algemeen, het humanisme den weg gebaand. Ten opzichte van het Hebreeuwsch moet in dien tijd vooral Reuchlin genoemd worden.

Rasji's verklaringen zijn wel de meest populaire geworden,

vooral zijn commentaar op Genesis. Rasji en de Heilige Schrift werden langen tijd beschouwd als tweelingen en in zekeren zin is dat nog het geval. [1])

Friedländer in zijn „Die Jüdische Religion" citeert echter bijna uitsluitend *Aben Ezra* naast Maimonides.

Abraham ben Meïr Ibn Ezra, het best bekend onder den naam van Aben Ezra, leefde omstreeks de jaren 1100—1167. Men weet dat niet precies. Sommigen stellen zijn sterfjaar in 1167 (Graetz 183 en Winter und Wünsche 289), anderen in 1175 (Jost 419). Ook zijn geboortejaar is niet nauwkeurig bekend. In ieder geval trad hij op, toen Samuël ben Meïr reeds oud was. Van 1155—'57 heeft hij in Noord-Frankrijk gewerkt en daar een deel zijner commentaren geschreven. Vóór dien tijd waren reeds andere ontstaan, o.a. in Lucca zijn verklaring van Jesaja (1145).

Terwijl de noordelijke school verdween, mede door de gewel-

---

[1]) Rasji noemt reeds vele voorgangers op exegetisch gebied in zijn commentaren. (Zunz, Zur Geschichte und Litteratur, Berlin, 1845, I, 60 ff.) Blz. 62 zegt Zunz: „Ausserdem enthalten Raschi's Talmudcommentare viele biblische Erläuterungen, deren Zusammenstellung, den Bibelcommentariën gegenüber, interessant und lehrreich sein würde" (cf. Simson Bloch, Anmerkungen zur Leben Raschi's, 33*b*. Ook: Zunz, Biographie Raschi's in Zeitschr. f. d. Wissenschaft des Judent., 1823).

Dr. Samuël Grünberg, Eine Leuchte der Bibelexegese um die Wende des M. A. (in Jeschurun, Monatschrift f. Lehre und Leben im Judentum, 1928, 1–2, blz. 23) zegt: „In aller Offenheit teilt er (Don Izaäk Abarbanel, 1437–1508, cf. Jost, III, 104 ff. Greenstone 186–190) uns mit, dasz die Mängel der früheren Commentaren Raschi's und Aben Ezra's an der Spitze, es waren die ihn veranlasst haben seinen umfangreichen Commentar zu schreiben. Dieser sollte nach allen Richtungen hin erschöpfend sein. Den durch ihn sehr verehrten und dauernd zitierten Raschi hält er vor, dasz er sich meistens mit den Erklärungen der Talmudweisen, und dem feinfühligen Ibn Ezra dasz er bei den Prophetenbüchern sich mit grammatisch-philologischen Bemerkungen und oberflächlicher Erklärung genügte...."

Jeschurun, blz. 32: „Wie in seinen andern Schriften, so auch in seinen Kommentaren gewahren wir die grosze Liebe Abarbanels zum jüdischen Volke, von dessen Hoffnungen er beseelt ist und an dessen grosze, verheiszene Zukunft zur Zeit des Messias er nicht nur glaubt, sondern in den er auch Trost und Stärkung findet. Daher kränkt ihn tief, wenn jüdische Erklärer gewisse prophetische Heilsverkündigungen auf die Zeit des zweiten Tempels und nicht auf die des Messias beziehen (vgl. z. B. sein Ausführung zu den Erklärungen Raschi's und Aben Ezra's zu Zach. 9:12)".

dige beroeringen en vervolgingen der kruistochten, bloeide een nieuwe plant van Spaanschen oorsprong. Overal in Westelijk Europa heeft die haar zaden uitgestrooid en zich voortgeplant. Want Aben Ezra heeft ongeveer dertig jaren gezworven in Italië, Frankrijk en Engeland. Ook is hij geweest in Afrika, Egypte, Palestina en Babylonië. Overal boeken schrijvende en de geheimen der kennis onthullende. Maar ook overal volgde hem armoede en tegenspoed. Hij heeft gezegd, en daaruit blijkt wel dat hij z.a. Graetz het uitdrukt „voll sprudelnden Witzes" was: „als ik in lijkwaden deed, zouden de menschen dadelijk ophouden te sterven. En als ik kaarsen zou gaan verkoopen, dan zou de zon tot aan mijn stervensure niet ondergaan."

Zijn veelzijdige geleerdheid en ontzaglijke kennis op allerlei gebied is verbazend. Hij was wiskundige, dichter en exegeet. Naast een vast vertrouwen op God, had hij ook de vaste overtuiging, dat de sterren grooten invloed oefenden op den menschelijken levensloop. Niemand kon zich daaraan onttrekken: „So war Aben Ezra zugleich unerbitterlicher Kritiker und Buchstabenknecht, Vernünftler und Mystiker, innig religiös und Astrolog" (Graetz 184).

Ook was hij dichter, maar zijn poëzie staat niet zoo hoog als van Juda Halevi. Daarentegen is hij als exegeet zeker niet minder groot dan Rasji. Zijn vele commentaren hebben, meer nog dan die van Rasji, een menigte supercommentaren in het leven geroepen, die zijn uitleggingen weer gingen aanvullen en verklaren. Ook al omdat hij niet zoo duidelijk en menigmaal zelfs zeer duister is (Friedländer, Essays 213 vlg.).

Tot zijn vijftigste jaar was er in Spanje nog niets anders van hem bekend dan dat hij een kundig astronoom was. Omstreeks 1138 gaat hij op reis. In Rome verschijnt hij in 1140, in een tijd van gisting en critiek, wanneer Arnold van Brescia het pausdom aanvalt. Hier verschijnt ook zijn eerste commentaar (op de Megilloth), waarin hij zijn exegetische regels opstelt.

Door hem zijn de resultaten van anderhalve eeuw taalwetenschap in Spanje, ook in de christelijke landen verspreid. Reeds sedert Saädja bloeide deze wetenschap, maar was nog nergens elders, ook niet in Noord-Frankrijk, bekend.

Aben Ezra was de eerste die deze studiën in het Hebreeuwsch deed verschijnen, terwijl ze vroeger steeds in het Arabisch werden geschreven.

Naast dien van Rasji, heeft ook Aben Ezra's commentaar op den Pentateuch groote populariteit onder de Joden verworven. In de inleiding van dezen commentaar zet hij zijn standpunt ten opzichte van de methode der exegese uiteen. Vooral bestrijdt hij den derasj, omdat in de kringen waarvoor hij schreef, deze zich nog in veler liefde verheugde, hetgeen door Rasji's arbeid eerder versterkt dan verzwakt was. Toch gebruikt A. E. deze methode ook zelf bij de verklaring van het Hooglied. In de inleiding daarvan zegt hij: „....ik heb het boek op drieërlei wijze verklaard: eerst heb ik elk duister woord verklaard, dan den inhoud naar de eenvoudige beteekenis en ten slotte den inhoud naar de methode van den midrasj."

Vier methodes verwerpt hij: *a.* die, welke er allerlei niet ter zake dienende onderwerpen bijhaalt, z.a., wanneer b.v. het woord „licht" verklaard wordt, men gaat uitweiden over den godsdienst van de vereerders van licht en duisternis (daarbij heeft hij rabbi Izaäk op het oog, waarvan hij zegt: „in zijn verklaring van het vers: „daar zij licht," beschrijft deze den godsdienst van degenen, die licht en duisternis vereeren, maar hij blijft in de duisternis en heeft geen onderscheidingsvermogen"). Maar A. E. zelf maakt zich ook aan deze breedsprakigheid schuldig, wanneer hij allerlei onderwerpen in zijn commentaren gaat behandelen, die wel meer met den text in verband staan, maar den samenhang toch bedenkelijk storen. B.v. bij Ex. 12 : 1: over den joodschen kalender; bij Ex. 23 : 20 over: de verhevenheid van de Engelen boven de menschen; bij Ex. 23 : 25: over het noodlot, enz.

b. Verder bestrijdt hij degenen, die de traditie geheel verwerpen en alleen hun eigen redeneeringen geven en daarmee bedoelt hij de Karaïeten.

c. Dan zij, die zich vermeien in de mystiek en de letterlijke beteekenis van den text verwerpen, waarmee hij klaarblijkelijk de Christenen bedoelt, want in een van de uitgaven van zijn „Inleiding" worden de „onbesnedenen" met name genoemd.

d. Vervolgens degenen, die wel letten op de letterlijke beteekenis van den text, maar toch verkeerdelijk de voorkeur geven aan de midrasjverklaringen, die toch slechts bedoeld waren als figuurlijke opmerkingen. Deze methode vindt hij bij de geleerden in christelijke landen (Edom en Yavan), in tegenstelling met de geleerden van de Spaansche school. Hier noemt hij geen naam, maar in Safa Berura noemt hij Rasji, wiens commen-

taren, tot zijn spijt, over 't algemeen zeer in den smaak vallen.

Ten slotte spreekt hij over degenen, die den middenweg bewandelen en de letterlijke beteekenis van het woord verbinden met gezond verstand en traditie. Zelf beschouwt hij zich als den, wellicht eenigen, vertegenwoordiger van deze methode. (Friedl. Essays, 120 vlg.).

Wij citeeren hier het oordeel van Dr. I. Abrahams (bij Finch XVI): „In his commentaries he rejected the current digressive and allegorical methods and steered a middlecours between free research and blind adherence to tradition on the other. *Ibn Ezra was the first to maintain that the book of Jesaja contains the work of two prophets —a view now almost universal.* He never for a moment doubted, however, that the bible was in every part inspired and in every part the word of God."

Het gecursiveerde wordt wel gezegd, maar niet bewezen. Dit was wel wenschelijk geweest, daar men het over de critische opvattingen van A. E. niet eens is.

Graetz zegt (191 vlg.): „obwohl er jede freie, von der Masora abweichende Auffassung verketzerte, so klammerte doch die Aufklärung an ihm, als ihre Autorität, und der Unglaube selbst berief sich auf ihn, als auf seinen Bewährsmann (Spinoza). In der Tat gab Ibn Ezra Veranlassung genug dazu, ihn zu den Chiwi Albalchi, ben Izchaki und Andern zu zählen, welche die Autorität des Pentateuch in Frage stellten. In dunkeln, rätselhaften Wendungen gab er zu verstehen, dasz manche Verse in der Torah von späterer Hand hinzugefügt seien oder gar das Ganze erst aus späterer Zeit stamme. Nur weisz man nicht recht ob es ihm mit der Skepsis oder mit der Gläubigkeit ernst war." Winter und Wüsche 294: „Noch sei eine Einzelheit der Ibn Ezra'schen Exegese kurz erwähnt, der namentlich seit Spinoza (Tractatus theologico-politicus) besondere Aufmerksamheit geschenkt wird: seine nur in Andeutungen, aber unmissverständlich genug ausgesprochene Annahme (Deut. 1 : 1) dasz gewisse Stellen des Pentateuchs erst in nachmosaischer Zeit geschrieben sein können. Dasz solche Angriffe auf die Integrität der mosaischen Bücher in Spanien vorkamen, dafür hat uns Ibn Ezra selbst ein merkwürdiges Beispiel aufbewahrt, mit heftiger Zurückweisung der betreffenden Ansicht. Er selbst scheint die Anschauung gehegt zu haben, dass in den zweifellos von Moses verfassten Pentateuch in späteren Zeit einzelne grössere oder kleinere Zusätze, jedoch nur in geringer

Anzahl, in den Text aufgenommen wurden. Auch für den späteren Ursprung des Zweiten Teiles des Buches Jesaja's (capp. 40—66) giebt Ibn Esra Andeutungen, deren wahrer Sinn jedoch schwer zu enträthseln ist."

Ten opzichte van deze dingen zegt Friedländer (Jüd. Rel. 164): „Von den Kommentatoren des Mittelalters wird Ibn Esra im Allgemeinem als fortschrittlicher Gelehrter herausgegriffen, der gewisse Stellen des Pentateuchs für spätere Zusätze hielt. Ibn Esra war weit entfernt von solchen Anschauungen und rügte scharf alle die sie äusserten. So sagt er von Jizchaki, dem Verfasser obiger Kritik: „Jeder, der dies hört, wird über ihn lachen (nicht umsonst heiszt er Jizchak) und sein Buch sollte verbrannt werden." Der Irrtum über Aben Esra hat seinen Ursprung in seiner Gewohnheit den Ausdruck hinzu zu fügen: die Worte haben einen tieferen Sinn (jesj lo sod), wann immer die wortliche Erklärung ihn nicht ganz befriedigt oder, wenn ihm nicht ganz klar ist, warum der Verfasser einen scheinbar überflüssigen Satz hinzufügt; wie z. B. bei den vier Stellen, auf die er im Kommentar zu Deut. 1 : 1 bezug nimmt, nämlich: „Der Kanaänite war damals im Lande" (Gen. 12 : 6), „Auf dem Berge des Herrn wird es erscheinen" (ebenda 22 : 14), die Wiederholung der Opfer der zwölf Fürsten (Num. 7) und die in Numeri aufgezählten Stationen der Wanderung (Kap. 33), als Ergänzung zu der genauen geographischen Beschreibung Deut. 1 : 1 ff. Der Sinn dieser Bemerkung ist von den ersten Erklärern von Ibn Esras Kommentar miszverstanden worden und seitdem ist dieser Irrtum von den meisten Bibelkritikern wiederholt worden. Spinoza zitiert Ibn Esra in seinen theologischen Traktat mit der üblichen falschen Auslegung zugunsten seiner Ansicht über die Torah."

Wat zegt Aben Ezra dan bij Deut. 1 : 1? Het is zeker niet overduidelijk!

ואם תבין כוד השני עשר גם ויכתוב משה והכנעני בארץ אז בהר יי יראה גם והני ערשו ערש ברזל תביד האמת׳

Vooral Friedländer is hierover uitvoerig in zijn: Essays on the writings of Abraham Ibn Esra, London, 1877. Daar reeds wijst hij er op (blz. 60 vlg.), dat A. E. steeds de traditie handhaaft. „The Pentateuch, with the exception of the last twelve verses, which were added by Joshua, is the work of Moses. He is strongly opposed to the theory of latter interpolations, and sharply censures a certain Yitschaki for saying that Gen. 36 : 31 etc. was written

in the time of the kings of Israël and Judah. This censure would appear very strange, and even most unwise, if he himself had been guilty of the same offense." (A. E. zegt in zijn Inl. van den Comm. op de Psalmen: „er bestaat onder de Israëlieten geen twijfel, dat Mozes het boek Genesis schreef...." En bij Gen. 36 : 31 merkt hij op: „In waarheid, de woorden „vóór er een koning regeerde", hebben betrekking op Mozes, den koning van Israël).

Friedländer heeft in zijn Essays een andere uitgave van A. E.'s commentaar gebruikt dan bij de bewerking van zijn Jüd. Rel. Want daar is de lezing geheel gelijk aan de Amsterdamsche uitgave, die ik gebruikt hebt, nl.: „Indien gij verstaan kunt de bedoeling van „de twaalf" en „Mozes schreef" en „de Kanaäniet was toen in het land" en „op den berg des Heeren zal het voorzien worden" en „zie, zijn bed was een ijzeren bed", dan zult gij de waarheid verstaan." M.a.w. Aben Ezra wil hier zeggen, dat hij de waarheid niet geheel verstaat, omdat hij de bedoeling van de aangehaalde plaatsen niet goed begrijpt.

In ieder geval moeten wij Friedl. toestemmen, dat Spinoza ten onrechte beweert (Tract. Theol. Pol. VIII): Aben Hezra, liberioris ingenii vir et non mediocris conditionis et qui primus omnium, quos legi, hoc prejudicium animadvertit non ausus est mentem suam aperte explicare, sed rem obscurioribus verbis tantum indicare. Want dat Aben Ezra zijn gedachten niet zou durven zeggen, kunnen wij bij een dergelijken onafhankelijken geest niet goed indenken. Blijkt het ook niet telkens, dat hij lijnrecht met zijn beschouwingen ingaat tegen Rabbi Mozes Hakkohen ?

Graetz VI 192 zegt: „In Lucca schreef hij zijn commentaar op Jesaja „worin er seinen Zweifel, ob die letzten drei und zwanzig Kapitel von diesem Propheten stammen oder von einem späteren herrühren, andeutete."

Winter und Wünsche 294: „Auch für den späteren Ursprung des zweiten Teiles des Buches Jesajas (Kap. 40—66) giebt Ibn Esra Andeutungen deren wahrer Sinn jedoch schwer zu enträtseln ist." Op blz. 166, waar Friedl. (J. R.) deze opvatting van een II Jes. weerlegt, geeft hij niet het gevoelen van A. E. weer en tracht hem dus ook niet te redden voor de traditioneele opvatting. Maar in de vertaling van zijn commentaar zegt hij bij Jes. 40 : 1: „A. E. schijnt het heele boek Jesaja als een geheel te beschouwen en alleen het verband tusschen cc. 39 en 40 te verklaren, zonder het auteurschap van het tweede deel te behandelen of de periode

waarop c. 40 betrekking heeft. De voorzegging van c. 39, de babylonische ballingschap, wordt volgens de opvatting van A. E. dadelijk gevolgd door profetieën van troost en geluk, ook al kondigen zij de verlossing van een andere ballingschap aan."

De inleiding van A. E. op c. 40 luidt aldus: „Dit hoofdstuk is hier om de volgende reden geplaatst: in het vorige hfdst. wordt voorzegd, dat al de schatten van den koning, zelfs zijn zonen, naar Babylon zullen worden vervoerd. Deze droevige voorzegging wordt nu dadelijk gevolgd door de woorden van troost. Deze eerste troostbeloften, waarmee het tweede gedeelte van het boek Jesaja begint, heeft, zooals R. Mozes Hakkohen gelooft, betrekking op het herstel van den tempel door Zerubbabel. Volgens mijn meening op de komende verlossing uit onze tegenwoordige ballingschap. Profetieën betreffende de babylonische ballingschap worden alleen maar als een illustratie aangebracht, toonende hoe Cyrus, die de gevangen Joden toestond naar Jeruzalem terug te keeren" .... (text corrupt; het verband eischt: reeds lang tevoren daartoe door God was aangewezen, of: een voorlooper van den Messias was).

Hierbij merkt Friedländer op, dat A. E. meent „dat de profetieën betreffende de verlossing uit de babylonische ballingschap in dit gedeelte van het boek niet vermeld zijn om hun zelfs wil, maar enkel om het geloof Israëls te versterken in de profetieën, die op de messiaansche periode betrekking hebben. Opdat de vervulling van de eersten de hoop op de vervulling van de laatsten versterke. Deze opmerking van A. E. is gebaseerd op de aanname dat de profetieën, voorkomende in het tweede deel van Jesaja, *gesproken* zijn, hetzij *na de verlossing uit de babylonische ballingschap of tenminste vlak vóór den val van Babel*, toen de komende gebeurtenissen reeds door ieder konden worden voorzien."

Hoewel Friedländer zelf niet de veronderstelling van een anderen auteur deelt, geeft hij hier toe dat A. E. wel van dat gevoelen is. (Friedl. Essays, 163): „Although he lays down a new theory on the composition of the book of Jesajah, he does not make his commentary to rest on that theory."

Wij kunnen niet anders zeggen dan dat dit alles toch wel heel diep verborgen is in de woorden van A. E. Daartegenover staat dat A. E. bij Jes. 1 : 1 dit tweede gedeelte wel als van Jesaja afkomstig beschouwt. En ook zegt hij tenslotte bij 40 : 1: „aangaande het laatste gedeelte van het boek bestaat er geen twijfel, of het heeft betrekking op een toekomstige periode, zooals ik zal

verklaren." (Wat hij echter niet doet. Hij zinspeelt er op bij Jes. 49 : 24, 51 : 1, 52 : 1, 11.)

Uit dit laatste blijkt in ieder geval, dat A. E. een opvatting van de profetie heeft, welke uitgaat van de veronderstelling, dat ver verwijderde gebeurtenissen tot in bijzonderheden door de profeten kunnen worden voorzegd. (Vergel. hierbij wat Rasji zegt bij 46 : 3: *die bij name roept:* „gij zijt nog niet eens geboren en toch roep ik u reeds bij name, nl. Cyrus." Eveneens vs. 9: *wee dien, die met zijn Schepper twist:* Jesaja profeteert van Habakuk, die God ter verantwoording riep over den langdurigen voorspoed van Nebucadnezar, zeggende: *hoe lang roep ik, o God*, c. 1 : 2.) Hoe dit ook zij, aan overduidelijkheid lijden de woorden van A. E. niet! Wij kunnen wel vaststellen, dat hij bekend geweest is met dergelijke opvattingen, wat ook elders in zijn commentaren blijkt (vergl. Winter und Wünsche, 262) en dat hij, ten minste wat II Jes. betreft, die opvattingen niet heeft voorgestaan, anders zou hij het onomwonden gezegd hebben, doch veeleer die opvattingen zoo verschrikkelijk heeft gevonden, dat hij b.v. de boeken van een Jizchaki heeft willen verbranden.

„Trotz der hier hervorgehobenen Anlaüfe zu litterarischer Bibelkritik musz Ibn Esra im Allgemeinem als conservativer Exeget betrachtet werden." (Wi. u. Wü. 295.)

„To judge from certain allusions, rather then from positive statements he seems to have held that the Pentateuch, although undoubtedly composed bij Moses, recieved in latter times a few minor additions. He also obscurely alludes to the latter origin of Jesaiah 40 etc." (J. E. s. v. Bible exegesis 169.)

De komst van Aben Ezra werd in Zuid-Frankrijk met vreugde begroet. Daar bestonden belangrijke joodsche kolonies, waarvan Narbonne bekend is door de Kimchi's.

Jozef Kimchi heeft evenals Aben Ezra, wiens tijdgenoot hij was, Spanje moeten verlaten voor het fanatisme der Mohammedanen. Waarschijnlijk heeft Aben Ezra hem in Narbonne bezocht. Jozef Kimchi's arbeid heeft voornamelijk hierin bestaan, dat hij het zaad dat Aben Ezra bij zijn kort verblijf heeft uitgestrooid, verder heeft opgekweekt. De Spaansch-Joodsche cultuur heeft hij verder gepropageerd en op het voorbeeld van Aben Ezra ook in het Hebreeuwsch een grammatica geschreven. Hierin waren, naast Aben Ezra, zijn leermeesters Chajjug en Abulwalid. Hij kan

zeker naast A. E. gesteld worden, maar staat boven hem in het overzichtelijke en systematische.

Vooral zijn zoon David heeft zijn werk voortgezet. *David Kimchi* werd bijgenaamd: maistre petit. Hij was nog klein, toen zijn vader stierf en werd opgevoed bij zijn ouderen broer Mozes.

De grammatica en woordenboeken van David (ook wel genoemd Radak, afkorting voor Rabbi David Kimchi) genoten gedurende vele eeuwen hooge waardeering, hoewel hij meer verzamelaar dan zelfstandig geleerde is. Hij leefde van 1160—1235 en is een tijdgenoot en, vooral in het laatst van zijn leven, een vurig verdediger van Maimonides. Later paste men een spreuk uit de Pirkê Aboth op hem toe (3 : 21): „zonder kemach geen torah." (קמחי en קמח een woordspeling!)

Om zijn Spaansche afkomst noemt men hem ook wel kortweg: Sephardi.

Hij excerpeerde zijn voorgangers en „popularized the opinions of his illustrous forerunners and at the same time made their works superfluous and helped to sink them in an oblivion from which they were not rescued until the nineteenth century" (J. E. s. v.).

In zijn commentaren, die ook de eer genoten in de rabbijnsche bijbels te worden opgenomen, citeert hij meermalen zijn grammatisch-philologisch werk Michlol. Zijn invloed is van zooveel belang, nu nog, dat Ed. König in zijn hebreeuwsche grammatica voortdurend aan zijn opinies aandacht schenkt. „David Kimchi galt als den maszgebendsten Hebraïst des M. A.; seine ins Lateinische übersetzten Schriften standen auch bei den christlichen Theologen in hohem Ansehen, obwohl er in seinen Commentaren zu den Psalmen scharf gegen die christliche Dogmatik polemisierte" (Dubnow IV 386). Enkele van zijn commentaren zijn in het Latijn vertaald, b.v. die op Jesaja (Finch-Box XIX). Zijn exegese is vooral gebaseerd op een nauwkeurige grammaticale behandeling van den text. Hij is een aanhanger van den peschat, hoewel hij de resultaten der oudere exegeten ook wel aanhaalt en zelfs de latere speculatieve methode niet versmaadt. Hij citeert veel Aben Ezra en den Targum.

Na deze historische inleiding komen we nu tot ons eigenlijk onderwerp en behandelen we in verschillende hoofdstukken de vragen, die in verband staan met de messianologie van deze drie exegeten.

III.

KOMT ER EEN MESSIAS?

Niet steeds is in de joodsche litteratuur deze vraag bevestigend beantwoord. Men vindt er nl. ook de opvatting van een heilsstaat zonder koning. God zelf is dan de koning. Ook wordt er gesproken van een herstel van het koning*schap*, zonder dat men denkt aan een persoonlijk heerscher. (Hühn 127).

„Wenn nicht noch andere Quellen neben denen der jüdischen Apokalyptik vorlägen, namentlich die neutestamentlichen Schriften, könnte man zu der Anschauung kommen, als hätte in der Hoffnung des Spätjudentums die Gestalt des Messias kaum noch existiert" (Bousset 255).

Na een uitvoerig hoofdstuk: Conception of the ideal kingdom without a Messiah, p. 226—273, komt Drummond tot de conclusie: „The above evidence, when fairly construed, seems sufficient to proof that the belief in a Messiah was far from being universally entertained among the Jews, especially for the time of Christ. Nor can we say that it was rejected only by some particular party; for we have failed to discover it in apocalyptic, haggadistic, didactic, historical and philosophical works, and have found it disputed even in the schools of the rabbis" (273).

In het Nieuwe Testament en de latere apocalypsen is deze verwachting duidelijk genoeg uitgesproken (Bousset 256/257). „Der Messias und sein davidisches Königtum sind also ein integrierender Bestandteil der Tannaïtischen Messianologie" (Klaussner 65/66).

In dit opzicht gaan onze exegeten de een meer, de ander minder, den weg der laatste, nl. der Tannaïtische opvattingen. Men behoeft slechts zeer oppervlakkig de commentaren van R., A. E. en K. te lezen om dadelijk tot de overtuiging te komen, dat ze er niet aan gedacht hebben om zelfs maar de traditioneele opvattingen te weerleggen! Zij verwachten een toekomstigen heilsstaat, *met den Messias als koning*. Wel is de Messias niet degene, dien men verwacht om hemzelf, maar om hetgeen hij brengt. De per-

soon is de brenger van een toestand en om dien toestand gaat het.

Nu is er in dit verband een groot verschil tusschen het Joodsche en het Christelijk messiasgeloof! Bij beide gaat het wel om den toestand, die door den Messias gebracht wordt, maar waar het Jodendom desnoods het stellen kan zonder den persoonlijken Messias, het Christendom niet. Zoo zeer hangen in het laatste persoon en toestand samen! Beide zijn niet los van elkaar te denken. In het Jodendom wel. Het geloof in den Messias is dan ook bij beide zeer verschillend.

In het Jodendom beteekent het hoogstens het geloof in zijn groote verlossende kracht, verlossend niet van zonde en schuld, maar enkel van wat de christelijke terminologie noemt: ellende! Het beteekent nooit het Paulinische geloof in den Christus (resp. Messias); in het Jodendom is geen sprake van een mystieke gemeenschap met den Messias: om de doodeenvoudige reden, dat hij tenslotte *gewoon mensch* is!

Daarom neemt ook de messias-gedachte, *als geloofspunt*, in het Jodendom een zeer ondergeschikte plaats in. Prof. Palache heeft 17 Maart 1929 in een lezing voor de Joodsche Vereeniging B'nê Teimoon (de kinderen van het Zuiden) in Plan Zuid te Amsterdam, over joodsche Messiasverwachting, volgens het verslag van het Ned. Israël. Weekblad, gezegd: „Het is zelfs de vraag of men haar (de Messiasgedachte) tot de joodsche godsdienstleer kan rekenen."

Zooiets zou nooit gezegd kunnen worden van de Christusgedachte, zelfs niet van de Christusfiguur, in het Christendom!

In het Jodendom staat het heil op den voorgrond, de heil*brenger* op een zeer ondergeschikte plaats.

Het tegenwoordige Jodendom verwacht (in zijn orthodoxe deel) wel den Messias (het gebedenboek getuigt daarvan) en met hem de vereering van den éénigen God, algemeene beoefening der deugd in al haar vormen, algemeene vrede en algeheele gelukzaligheid (cf. Friedländer, J. R. 128), maar het zgn. Reform-Jodendom laat geheel andere klanken hooren.

Schechter (Some aspects of rabbinic theology 1909, p. 101, N.) zegt: On the whole I think that R. Isaäc Abarbanels noble משמיע ישועה contains still the best presentation of the rabbinic belief in the Messiah, as entertained by the great majority of rabbinic Jews (see especially in his fourteen articles עיקרים). The statement by some moderns to the effect that rabbinism did not hold the belief in a personal Messiah essential, is unscientific and needs

no refutation for those who are acquainted with the litterature."

De moderne opvatting wijkt inderdaad nog al sterk af van de oude. Daar verwacht men wel „eine messianische Zeit allgemeiner Gotteserkenntnis (intellectueel, niet mystiek!) und Menschenliebe, die ja mit der Mission des jüdischen Volkes in engster Verbindung steht. Mit besonderer Bezugnahme auf den leidenden Gottesknecht Deuterojesajas war nunmehr der Messiastitel auf das Volk Israël übertragen: Israël, der leidende Messias, soll am Ende der Zeiten zum sieggekrönten Völkermessias werden!" (Kaufmann Kohler 291).

Daar is dus van een persoonlijken Messias geen sprake meer!

Ten bewijze hiervan nog een enkel citaat.

Die Lehren des Judentums, IV, 158/59 (VII, 3). Herausgegeben vom Verband der deutschen Juden. 1920. Berlin. „Das Ideal der Frommigkeit besteht in der reinen Gotteserkenntnis und in einem sittlichen Leben. Es kommt eine Zeit dass alle Völker durchdrungen sein werden von der wahren Gotteserkenntnis und von den edelsten sittlichen Gefühlen; dann tritt auch die Zeit der allgemeinen Verbrüderung ein. Bis dahin aber, solange Israël das einzige Volk ist, welches formell den einzigen wahren Gott und sein heilbringendes Gesetz anerkannt, besteht die Aufgabe dieses Volkes darin „ein Banner für die Nationen" zu sein, ihnen die Fahne des Gottesgesetzes, das einst die gansche Menschheit umzugestalten berufen ist, voranzutragen, in sich die höchsten Ideale zu verkörpern. Israël ist ein Völkermissionar, und als solcher musz es ihnen als Muster der Heiligkeit und Seelenreinheit voranleuchten. Hier liegt der Ursprung des groszen Gedankens von dem jüdischen, geistigen Messianismus oder, richtiger gesagt, Missionismus, eines ewigen Gedankens, der umfassender war als die alte Vorstellung von der nationalen Auserwähltheit, und der nun auch an ihrer Stelle trat."

Leo Baeck. Das Wesen des Judentums, Frankfort a. M. 1926. S 270/71: „Der Sohn Davids ist der kommende Mensch, er bietet für das Zukunftideal die Persönlichkeit von Fleisch und Blut, die es den Menschen lebendig dartun kann, was sein soll und sein wird. Er ist der Messias in der Idealen Bedeutung des Wortes. So hat ihn der Prophet Jesaja geschaut (c. 11)" .... „Später hat dann in dieser Hoffnung sich das gebietende mehr betont, und jedes Gebot ergeht an alle. Nicht der Glaube an den einen Menschen, der die Welt erneuen wird, sucht nun seinen Ausdruck, son-

dern der Glaube an das neue Leben, das auf Erden erwachsen soll. Zudem widerspricht es dem Wesen des Judentums, dasz ein Mensch aus der Menschheit herausgehoben sein solle, um für sie alles zu bedeuten und ihr alles zu geben und wie ihr Schicksal zu sein. Das Wort von dem einen Manne tritt denn mehr und mehr hinter das von einer Zeit zurück, das vom Messias hinter das von den „Tagen des Messias".

Volgens Baeck (S. 66) is de profetische opvatting, dat het ganssche volk de Messias is.

Wij kunnen hier slechts herhalen wat Schechter (zie boven) gezegd heeft: „The statement of some moderns to the effect that rabbinism did not hold the belief in a personal Messiah essential, is unscientific and needs no refutation for those who are acquainted with the litterature."

IV.

NAAM EN PERSOON VAN DEN MESSIAS.

De toekomstige redder Israëls heeft in den loop der tijden verschillende namen gekregen. Sommige daarvan zijn niet, andere wel gangbaar geworden. Zijn meest gewone naam is Messias (משיח).

Waarschijnlijk komt die naam het eerst voor in de Psalmen van Salomo. Tenminste in de beteekenis, die men later steeds aan dien naam hecht. Het woord משוח komt ook reeds in Psalm 2 voor, maar daar is het nog geen vaststaande titel.

Hij wordt Messias genoemd, omdat hij immers heerscher en koning zal zijn. Dat zijn naam reeds vóór de schepping bestond, wordt afgeleid uit Psalm 72 : 17: *Zijn Naam is van vóór den opgang der zon.* „Zeven dingen zijn vóór de schepping der wereld geschapen: de Torah, het berouw, het paradijs en de hel, de troon der heerlijkheid, de tempel en de naam van den Messias. (Pesachim 54*a*. Nedarim 39*b*). In Henoch 48 : 3: „Vóórdat de zon en de teekenen van den dierenriem geschapen waren, vóórdat de sterren des hemels werden gemaakt, werd zijn naam voor den Heer der geesten genoemd."

Daarmee heeft men willen te kennen geven, dat het verlossingsplan bij God onherroepelijk vast stond.

Nu worden allerlei namen genoemd. De niet vaak genoemde zijn: Sjalom, Chadrakh, Risjoon, Chanina, Bar-Naphle, Anani, Menachem ben Ammiel, Menachem ben Hiskia. Ook wel de namen ontleend aan Jes. 9 : 5. De meer voorkomende zijn Sjilo, Jinnon, ben David, Zemach. Doch ook deze moeten de overheerschende plaats ruimen voor Masjiach. Sommige rabbijnen noemen hem nog Masjiach Zidkenoe of Kanna of Nezer. Allerlei namen die bij gelegenheid hem worden gegeven, zonder dat het de gangbare naam wordt.

Zoo kunnen wij bij onze commentatoren ook opmerken, dat zij gewoonlijk spreken van den Messias zonder meer. Ook van Messias ben David, in onderscheiding van den Messias ben Jozef of

Ephraïm. Het zou van te voren al geen verwondering kunnen baren, als zij op hun beurt ook nog eens een naam toevoegden aan het bestaande lijstje.

Zoo zegt Kimchi b.v. dat (Jes. 4 : 2) des Heeren Spruit is de Messias ben David en dat de naam: vrucht des lands ook op hem slaat. Rasji zegt daar: de vrucht der aarde (des lands) dat zijn de zonen der rechtvaardigen, de vrucht van den levensboom. En nu schijnt: ,,boom des levens" ook een aanduiding van den Messias te zijn. Althans Zohar Debarim 481 staat ,,in de dagen waarin de boom des levens is, is het niet noodig om de offeranden te offeren; en 't is ook niet noodig dat ze daarna zullen zijn, want dit zijn de dagen van den boom des levens." Zohar Bereschith Par. Wajjeze, 339: ,,In de plaats van den dood zal haar het eeuwige leven gegeven worden, wanneer daar zal komen de boom des levens, die de slang zal bedwingen". Ibid. Par. Wajjera, 286: ,,zij (de slang) loert om de wereld te verontreinigen, de wereld kan de straf niet ontgaan, totdat de koning Messias komt, welke heilige en gezegende allen, die in de aarde slapen zal opwekken, want daar staat geschreven: Hij zal den dood verslinden eeuwiglijk."

Hoe dit ook zij, vast staat wel dat men den Messias allerlei namen gaf. Zoo zegt Kimchi bij Jeremia 23 : 6: de Messias wordt met den naam Jahwe Zidkenoe genoemd, omdat in zijn tijd de gerechtigheid Gods steeds bij ons blijven zal. Abarbanel noemt hem bij Dan. 9 : 24: Kodesj Kodasjim.

Aben Ezra kent den naam Menachem ben Ammiël. Bij Zach. 3 : 8 heet het: ,,Velen zeggen dat onder Zemach de Messias te verstaan is, die verder Zerubbabel genoemd wordt, als diens nakomeling; zooals hij om dezelfde reden David heet. Zelf heb ik dit als midrasj-verklaring aangenomen, dat Zemach gelijk is aan Menachem, daar beide woorden dezelfde getallenwaarde hebben en wel Menachem ben Ammiël."

Vergel. hierbij Martini Pugio Fidei II. 11. 19. fol. 418, waar staat dat Jinnon per Atbasch (een kabbalistische schrijfkunde) misjpath maakt, hetgeen per gematria (letter-berekening) zemach en menachem maakt, welke namen aan den Messias worden toegekend. (Zie Buxtorf s. v. מנן).

Edersheim I, 155 N. citeert Sjocher Tob, de Midrasj op Spreuken 19 : 21, waar acht namen van den Messias worden opgenoemd en zegt dan: ,,it is a curious instance of the Jewish mode of explaining a meaning by gematreya, or numeral calculation,

that they prove Tsemach (Branch) and Menachem (Comforter) to be the same, because the numeral equivalents of the one word are equal to those of the other מ 40, נ 50, ח 8, ם 40; צ 90, מ 40, ח 8, is 138."

Rasji op 1 Kron. 3 : 16: „Tot: „Anani: zeven," (d.w.z. het slot van vers 24), dat is de Messias, z.a. geschreven is in Dan. (7 : 13); met de wolken (ענני) des hemels. (Cf. Raym. Mart. II, 11, 14. en Ber. Rabba Gen. 28 : 10). De targoem op 1 Kron. 3 : 24 heeft: „Anani, dat is de koning, de Messias die zich openbaren zal."

Wat den persoon van den Messias betreft, hij is uit het geslacht van David. Dat blijkt duidelijk uit den naam Messias ben David in onderscheid van den Messias ben Jozef (zie het hoofdstuk daarover).

A. E. 50: 1 Jesaja spreekt van het koninkrijk van het huis van David, dat door den Messias zal hersteld worden.

Ook heet hij kortweg David. Kimchi 55 : 3: „de gewisse weldadigheden van David", dat is de Messias, want zijn naam wordt David genoemd en aldus staat van hem geschreven: *en David mijn knecht zal vorst over hen zijn in eeuwigheid.*"

Kimchi bij Jes. 11 : 1 zegt: hij (de Messias) zal komen uit de familie van Hiskia, en bij 24 : 19 citeert hij den targoem: zie, uit de nakomelingen van Isai zal de Messias voortkomen.

En Aben Ezra Jes. 55 : 3: Het is mogelijk dat met David in dit vers bedoeld wordt de Messias, die uit het geslacht van David zijn zal.

Kimchi bij Psalm 89 : 48: ten allen tijde zal degene, die uit het geslacht van David is, wenschen, dat de verlossing in zijn tijd geschieden zal en hijzelf de koning Messias mag worden.

Tenslotte nog Rasji bij Micha 5 : 1: Uit u zal mij voortkomen Messias, de zoon van David. En Kimchi ibidem: En daarom zal mij uit u de Messias voortkomen, omdat hij uit het zaad van David is, dat is: uit Bethlehem. En dat beteekent ook: wiens uitgangen zijn van ouds, van de dagen der eeuwigheid — want de uitgangen van den Messias op zijn tijd noemt men: van ouds, van een langen tijd is hij uit Bethlehem, d.i. David, want er verloopt een langen tijd tusschen David en den koning Messias.

Wat nu het wezen van den Messias betreft, in den tijd der oude synagoge beschouwde men hem, zooals Justinus Martyr het den Jood Trypho laat zeggen (Dial. c. Tryph. c. 49) als: *ἀνθρωπος ἐξ ἀνθρωπων!*

„Wohl ist er moralischer Übermensch, aber sein Reich ist von dieser Welt," dat geldt van de Messiaansche opvatting uit de Tannaïtische periode. (Klaussner 71) „The Talmud also brings before us a human Messiah, one indeed who may appear „unexpectedly" and whose reign shall last far beyond the national term of human life, but not separated in nature from the race which he is to bless." (Drummond 295).

Over de preëxistentie van den Messias is al heel wat geschreven. Velen zeggen, dat de oude synagoge die zou hebben geleerd. (De verschillende verdedigers van die opvatting worden genoemd bij Strack u. B. II, S. 333 N.). Niet aldus Klaussner: „Denn von der Präexistenz des Messias selbst ist im tannaïtischen Schrifttum nirgends die Rede." Strack wil daar ook niets van weten (II, 333 vlg.). Hij interpreteert de in aanmerking komende texten aldus, dat er gesproken wordt van een ideëele preëxistentie, waarbij de Messias een integreerend deel van het raadsplan Gods vormt, om het vertrouwen Israëls op de messiaansche toekomst te versterken. Verder, dat uit het getal der gestorvenen iemand als Messias wordt verwacht. (Hiskia b.v. of David). Ook wordt de voorstelling gevonden, dat iemand, na zijn geboorte verborgen, na eenigen tijd als Messias optreedt. Als verblijfplaats wordt genoemd Rome of het paradijs of een andere plaats. Later, in verband met de leer der preëxistentie der menschelijke zielen, is een nieuw Messiasbeeld gevormd (na het midden der derde eeuw na Chr.). Samenvattend vindt Strack de volgende opvattingen: „seine ideëlle Präexistenz in der Gedankenwelt Gottes, seine virtuelle Präexistenz in seinem Ahnen Perez, die reale Präexistenz seiner Seele. Keine dieser Präexistenzweisen wird dem Messias beigelegt, um ihn dadurch seinem Wesen nach über die übrigen Menschen hinaus zu erheben: denn die gleiche Präexistenzweise würde im Sinne der betreffenden Autoren ja auch allen andren Menschen eignen. Und eben darin liegt der prinzipielle Unterschied zwischen der rabin. u. der neutestamentl. Lehre von der Person des Messias begründet. . . . . Die Synagoge, soviele Messiasgestalten sie auch geschaffen hat, läszt ihren Messias nirgends über das allgemein menschliche Masz hinausgehen, er bleibt ihr *ἀνθρωπος ἐξ ἀνθρωπων* (Just. Mart., Dial. 49). Darum war es ihr nicht möglich ihm eine Präexistenz beizulegen die ihn von den andren Menschen unterschieden hätte" (352).

Zonder ons nu verder in te laten met de verschillende opvat-

tingen over dit onderwerp, vragen we wat onze commentatoren hierover gedacht hebben.

Kimchi zegt bij Jes. 22 : 11: „*die dat van verre tijden geformeerd heeft*.... vóórdat Hij de wereld geschapen heeft, z.a. onze rabbijnen zeggen: zeven dingen zijn geschapen voordat de wereld geschapen werd en dat zijn: de hof Eden, de Torah, de rechtvaardigen, Israël, de troon der heerlijkheid, Jeruzalem, de Messias ben David" (dat is dus een variant op Pes. 54*a*, zie boven). Hieruit blijkt wel, dat Kimchi ook aan een soort preëxistentie denkt. Hij citeert hier niet de plaats welke beeft: de naam van den den Messias, maar de Messias zelf. Dit is zoo op te vatten, dat God ook den Messias in Zijn raadsplan heeft opgenomen. Niet de eeuwigheid van den Messias zelf, een reëele preëxistentie, maar een ideëele. Dat blijkt wel uit de zes andere dingen die hier genoemd worden. Deze reeks is eigenlijk een korte samenvatting van het plan Gods met Israël, waarin ook de Messias is opgenomen! Rasji spreekt in dit verband nog duidelijker: „vanaf dien tijd, waarop Hij de wereld heeft geschapen, *kwam in zijn gedachte* Jeruzalem en het huis van het heiligdom."

Bij Micha 5 : 1 verklaart Rasji: *wiens uitgangen zijn vanouds*, in verband met Psalm 72 : 17: zoolang de zon is, is zijn naam groot! Wat zou kunnen doen vermoeden, dat Rasji hier denkt aan de preëxistentie van den naam, gezien de opvattingen die zich rondom dezen text in dit verband hebben gegroepeerd (zie boven).

Kimchi zegt hier: „wie is van de dagen van ouds dan God? Maar de Messias is toen uitgegaan, want God is de eerste zonder begin,.... de uitgangen van den Messias op zijn tijd noemt men van ouds, langen tijd geleden is hij uit Bethlehem uitgegaan, d.w.z. David, want er verloopt een langen tijd tusschen David en den koning Messias." Daarmee wil K. dus zeggen dat er bij den Messias geen sprake kan zijn van preëxistentie van eeuwigheid. Hij is in den tijd uitgegaan, nl. van David. Dit is niet in tegenspraak met zijn opvatting bij Jes. 22 : 11, omdat daar gesproken wordt van een ideëele preëxistentie; wij zouden kunnen zeggen van het raadsbesluit Gods. In werkelijkheid, in de realiteit begint de Messias te komen met David. In dit opzicht onderscheidt Hij zich dus niet van een gewoon mensch. Er is hier immers een absolute tegenstelling tusschen God en den Messias: de eerste is alleen „van ouds".

Wij moeten in dit verband ook de exegese van Jes. 9 : 5 vlg. beschouwen, omdat deze passage in den Targoem messiaansch wordt verklaard (evenzoo door R. Jose en R. Nathan, beiden uit het begin der tweede eeuw n. Chr., zie Strack u. B. II, 332, N.). De algemeene opvatting is, dat het van Hiskia wordt gezegd, zoo ook bij onze commentatoren. Rasji schijnt echter de beide opvattingen te willen combineeren. Hij vermeldt althans een tosephta, die zegt dat God Hiskia tot Messias heeft willen maken. Die opvatting komt in de rabbijnsche litteratuur veelvuldig voor (cf. Klaussner 69 en Strack u. B. II, 335 vgl.). Daar zit deze gedachte achter, dat de Messias reeds aanvankelijk verschenen was in Hiskia en dat die weer zou komen, om het dan beter te zijn. Daaruit moet verklaard worden de uitspraak van R. Hillel (4e eeuw!) dat Israël niet meer op den Messias behoefde te wachten, want de profetie van Jesaja was reeds met Hiskia in vervulling gegaan. Nu heeft Rasji deze woorden „mit feinem Takt dahin erklärt, dasz er nur den persönlichen Messias, nicht aber die messianische Zeit geleugnet habe. Statt des Messias werde Gott Selbst Israël erlösen und als Weltenherrscher allenthalb anerkannt werden" (Kaufmann-Kohler 290).

In ieder geval blijkt uit dit alles wel, dat er van een reëele preexistentie bij onze commentatoren geen sprake is. Hoogstens een ideëele of de idee van een wederkeerende gestorven persoon, als b.v. Hiskia.

Dat de Messias vóór zijn openlijk optreden hier of daar verborgen zou zijn, is een oude opvatting die nog al veel voorkomt (Strack u. B. II. 340) en die Rasji bij Jes. 53 ook vermeldt. Niet in de Amsterdamsche uitgave, maar volgens Raymundus Martini (cf. III, 1, 10, 3 en III, 3, 1, 12) nl.: „Zie, mijn knecht zal voorspoedig zijn: Onze Rabbijnen verklaren dit van den Messias: zie, zeggen zij, de Messias was geslagen, „hij droeg onze ziekten en nam op zich onze plagen" enz.; en hij stond aan de poort van Rome tusschen degenen die met ziekten geslagen waren, z.a. staat in het Tract. Sanhedrin, afd. Chelek."

Over het zijn van den Messias in Rome zegt Abarbanel (zie over hem noot hist. inl. 9). Maschiach Jeschua S. 44 C. 2 — „dat onze rabbijnen leeren, dat de Messias ben David uit Rome komen zal en vandaar zich naar het joodsche land begeven moet niet letterlijk van de stad Rome verstaan worden, maar zij willen daarmee slechts aangeven, dat de Messias zal afstam-

men van die Joden, die in de edomitische ballingschap zijn."

Uit het bovenstaande, meer nog uit hetgeen volgt, moet worden afgeleid dat de Messias mensch is. In Sanhedrin 93*ab* wordt Jes. 11: 3 op den Messias toegepast, eveneens vers 2. Daaruit blijkt, dat hij zes geestesgaven zal hebben. Een bijzonder bevoorrecht mensch dus.

In Jes. 11 hebben we ondubbelzinnige aanwijzingen aangaande de eigenschappen van den Messias. Volgens alle drie commentatoren staat dit wel vast, dat het rijsje waarvan Jesaja spreekt dat komen zal, niet tot troost kan zijn voor Hiskia, dat ze nl. niet zullen vallen in de hand der Assyriërs, want dat is wel gebeurd! Neen, het heeft betrekking op den Messias, die zal hen verlossen, als koning, want het rijsje beteekent: scepter. Dit hoofdstuk moet troosten degenen, die in de Assyrische ballingschap zijn. Dus op het einde van de ballingschap moet de Messias komen! Dat zegt Kimchi bij vers 1 dan ook met zooveel woorden. Maar de vraag is nu: welke ballingschap wordt bedoeld? En dan bedoelen onze commentatoren ongetwijfeld de derde ballingschap, nl. die waarin ze in de Middeleeuwen verkeerden!

Rasji zegt b.v. bij Zach. 6 : 12 aangaande de Spruit, dat sommigen dit laten slaan op den Messias, maar zoo voegt hij er aan toe: deze geheele context spreekt van den tweeden tempel. Dus m.a.w. de Messias kan er niet mee bedoeld zijn, want die is niet gekomen ten tijde van den tweeden tempel.

Wanneer zal de Messias dan komen? Op het einde van de tegenwoordige ballingschap! En dan hebben al de profetieën ook betrekking op de toekomst, waarin de Messias komen zal.

Bij Joël 3 : 1 zegt Kimchi b.v. dat de Heer de gevangenis van Juda en Jeruzalem wenden zal in de dagen van den Messias, en bij Hosea 2 : 19: dat de Heer driemaal zegt: Ik zal u mij ondertrouwen, met het oog op de drie ballingschappen waarin Israël verkeerd heeft: de ballingschap in Egypte, in Babel en „die waarin wij nu verkeeren".

Nu is het wel moeilijk om uit te maken, wat de exegeten eigenlijk bedoelen, daar in één hoofdstuk dikwijls de historische en de messiaansche verklaring door elkaar loopen. B.v. bij Jes. 11. Daarvan zegt Aben Ezra: „de meerderheid der verklaarders laat dit hoofdstuk op den Messias slaan, alsof de profeet zeide: het Assyrische leger, dat nu Jeruzalem belegert, zal te gronde gaan. Maar behalve deze gedeeltelijke bevrijding zal er een tijd van vol-

komen verlossing aanbreken voor Jeruzalem. R. Mozes Hakkohen laat dit hoofdstuk betrekking hebben op Hiskia, omdat dit de voortzetting van de profetie is, waarvan het vorig hoofdstuk spreekt." Nu kiest A. E. hier niet beslist partij, maar behandelt dit hoofdstuk zóó, dat beide gezichtspunten kunnen gehandhaafd blijven. Als de Messias komt, zullen de Israëlieten zich bekeeren. *Gij zult tot den Heere uwen God wederkeeren met uw gansche hart* — dat gaat niet op van de babylonische ballingschap, zegt Kimchi (Jes. 34 : 19, 26 : 17).

Bij Jes. 40 : 1 zegt Aben Ezra: „het tweede gedeelte van het boek slaat op het herstel van den tempel door Zerubbabel, zegt R. Mozes Hakkohen, maar volgens mijn meening op de toekomstige verlossing uit onze ballingschap. De profetieën aangaande de babylonische ballingschap werden slechts gebruikt als een illustratie. Wat het laatste gedeelte van het boek betreft, bestaat er geen twijfel, dat het betrekking heeft op een toekomstige periode."

Er behoeft dus geen twijfel te bestaan, dat met name Jes. 11 betrekking heeft op den Messias. En dan worden hem hier verschillende eigenschappen toegekend. De voornaamste daarvan is wel, dat hij een instinct voor het recht heeft. Hij zal „in zijn binnenste" uitmaken wie schuldig of onschuldig is. Daartoe heeft hij niet het gezicht zijner oogen noodig of het gehoor van zijn ooren. Met zijn kennis en verstand zal hij hun daden beoordeelen. Ook maakt hij geen onderscheid tusschen arm en rijk. Tot de zwakken voelt hij zich aangetrokken. De goddeloozen der aarde maken echter kennis met een andere eigenschap: zij worden door hem vervloekt! De gerechtigheid en de waarheid zullen zijn sterkte zijn.

Overigens wordt van den persoon weinig gezegd. Dit is trouwens geen nieuw verschijnsel. Wel wordt hier ook vastgehouden aan een persoonlijken Messias, en zijn persoon treedt ook wel op den voorgrond, maar alleen duidelijk zich afteekenend tegen den achtergrond van het messiaansche rijk. Hij hoort bij de schilderij, is ook nog niet gedegradeerd tot „vulling", maar wat er met hem en door hem komt, krijgt wel de sprekendste kleuren.

Hij hoort tot de schilderij! Dat houdt ook in, dat hij niet de schepper der toekomst is, dat is en blijft God Zelf!

V.

MESSIAS BEN JOZEF.

In de rabbijnsche litteratuur komt een tweede Messias voor, dien men Messias ben Jozef of ben Efraïm noemt. Het is de Messias die sterven moest. Omdat men eensdeels niet kon loochenen, dat in het O. T. trekken in het beeld van den Mesias voorkwamen, die er op wezen, dat deze een gewelddadigen dood zou sterven en anderdeels zulk een Messias allerminst beantwoordde aan de heilsverwachtingen van het Jodendom, heeft men waarschijnlijk deze figuur gezet naast die van den Messias ben David. Hoe dit ook wezen mag, voor ons onderzoek behoeven we niet op deze kwestie in te gaan. Aanleiding en tijd van ontstaan van de verwachting van dezen Messias schijnt niet vast te staan. Daarover geeft Klaussner, Messian. Vorst. 86 vlg. een saamvatting. Uitvoerig wordt deze kwestie ook besproken bij Dalman, Der leidende und sterbende Messias, 16 vlg.

Wij kunnen volstaan met te constateeren, dat volgens het vrijwel algemeen aangenomen gevoelen sedert ongeveer 150 deze figuur optreedt. Vóór dien tijd merkt men er niets van. De oudste vermelding is te vinden in den Bab. Talm Sukka 52*a*, waar in verband met Zach. 12 : 12 staat: „Wien geldt deze weeklacht? Rabbi Doza (ongev. 180) en onze rabbijnen hebben daarover verschillende opvattingen. Gene zegt: den Messias ben Jozef, dien men gedood heeft. Deze: de booze hartstocht, die vernietigd is." De gemara zegt: terecht wordt dit van den Messias ben Jozef verklaard, want aangaande hem staat geschreven: *Zij zullen zien op hem, dien zij doorstoken hebben* (Zach. 12 : 12).

Verder heet het in een baraitha bij Sukka 12*a*: „onze rabbijnen hebben geleerd: de Heilige, gezegende zal tot den Messias ben David, moge hij zich spoedig in onze dagen openbaren, zeggen: „Vraag van Mij wat gij maar wilt, en Ik zal het u geven, (z.a. geschreven staat Psalm 2 : 7, 8), ik zal van het raadsbesluit vertellen; eisch van Mij en Ik zal u de volkeren tot een erfenis geven. Wanneer hij nu ziet, dat de Messias ben Jozef gedood wordt,

spreekt hij (n.l. ben David) tot Hem: Heer der wereld, ik eisch van u niets dan het leven. Hij antwoordde: leven? Vóórdat gij het gezegd hebt, heeft David, uw Vader, reeds lang van u geprofeteerd, zooals er staat (Psalm 21 : 5): Hij vraagt u om het leven; gij geeft het hem, lengte van dagen, altijd en eeuwig."

Sukka 52*b*: „Wie zijn die vier smeden (naar aanleiding van Zach. 2 : 3). Rab Chana bar Bisna zegt op gezag van Rabbi Simon Chasida: Messias ben David, Messias ben Jozef, Elias en de Priester der Gerechtigheid." (Simon Chasida leefde in het begin der derde eeuw (Dalman 4).)

In den loop der tijden is dit beeld met allerlei bijzonderheden verrijkt. Veel geven Talmud en Midrasj uiteraard niet. Uit jongere midrasjwerken kunnen we veel, wat ook den lezers van Talmud en Midrasj bekend geweest zal zijn, aanvullen. Dalman noemt nog een geschrift uit een tijd, welke zeer dicht ligt bij de periode waarin onze drie uitleggers werken. Het is de Pesikta Suthartha, ook wel genoemd Leqach Tob (op Num. 24 : 17). Dit is een werk van Tobias ben Eliezer (ongev. 1100), half commentaar, half haggada, grootendeels aan oudere werken ontleend (Strack, Einleitung in den Talmud, 224). Het luidt als volgt (ook aangehaald Strack und Billerbeck, II, 298):

„Hij verplettert de vorsten van Moab. Rabbi Chuna zeide (ongev. 350) op gezag van Rabbi Levi (ongev. 300): dit leert ons, dat de Israëlieten in Boven-Galilea zullen vergaderd worden en dat hun daar, vanuit Galilea, de Messias ben Jozef verschijnen zal; en zij zullen vandaar optrekken en gansch Israël met hem naar Jeruzalem, om te vervullen hetgeen gezegd is (Dan. 11 : 14): *de gewelddadigen uws volks zullen zich verheffen om het gezicht te vervullen, maar zij zullen ten val komen.* En hij trekt op, bouwt het heiligdom en offert en vuur valt van den hemel op het offer om het te verteren. Dan vernietigt hij alle Kanaänieten. Dan trekt hij op tegen het land Moab en doodt de helft der inwoners en voert de rest in ballingschap; en zij zenden hem schatting en ten slotte sluit hij vrede met Moab (Jer. 48 : 47): *En Ik laat de gevangenen Moabs terugkeeren in het laatste der dagen.* Zoo wonen zij (nl. Israël) onder de leiding van den Messias ben Jozef veertig jaren lang in veiligheid, etend en drinkend en de zonen der vreemden zullen uwe landbouwers en wijngaardeniers zijn (Jes. 61: 5) ....Na dit alles hoort Gog en Magog daarvan en trekt tegen hen op (Psalm 2 : 2): *De koningen der aarde stellen*

zich op en de vorsten beraadslagen tegen Jahwe en Zijn gezalfde. En hij (Gog) dringt binnen en doodt hem in de straten van Jeruzalem, zooals geschreven staat: *En het zal een tijd van benauwdheid zijn, zooals het niet geweest is, sinds dat er een volk geweest is* (Dan. 12 : 1). Wanneer de Israëlieten dat zien, zullen zij zeggen: wij hebben den Messias verloren en er zal geen andere meer komen. En vier geslachten klagen over hem (Zach. 12 : 12 vlg.). *En het land zal weeklagen, elk geslacht afzonderlijk....* Dan zal God uittrekken en met de heidenen strijden."

In Pirke Masjiach en Perek R. Josjiahu (omstr. 1000) heet Messias ben Jozef: Nechemja ben Chusiël en verschijnt hij na de overwinning op Rome, valt dan in den strijd tegen de Mohammedanen en wordt eindelijk bij het optreden van den Messias ben David uit de dooden opgewekt.

Andere bronnen stemmen overeen in de gedachte, dat Messias ben Jozef in den strijd tegen Armilus, zijn einde vindt. Dalman zegt, (13) dat dit is de laatste en meest geweldige vertegenwoordiger van de christelijke wereldmacht. Dat komt overeen met Sefer Zerubbabel, waar Armilus voortkomt uit het beeld van een vrouw, dat staat in een tempel te Rome. Dit beeld is ongetwijfeld Maria. Zoodat ook de oorsprong van den Antichrist, resp. den Antimessias gezocht wordt in het Christendom (zie voor deze apocalypsen o.a. Buxtorff, Lexicon, kol. 221–224). Hij wordt althans geboren in een christelijken tempel.

In het algemeen is de traditie deze, dat de Messias ben David (ook wel, ten minste later, genoemd: Nechemja ben Ammiël) optreedt na den dood van ben Jozef, wiens jongere naam is Nechemja ben Chusiël. Deze laatste sterft in den strijd tegen de vijanden Israëls. Hetzij die Gog en Magog is, of Armilus of een ongenoemde vijand. Hij is een nakomeling van Efraïm en wordt ook wel genoemd Mesjuach Milchama, welke naam hem onderscheidt van Masjuach Lemelek, d.i. de Messias ben David (Pes. Rab. 6, 30*a*): *Twee olijfboomen daarnevens* (Zach. 4 : 3), dat zijn de beide Messiassen, de een ten oorlog gezalfd, de ander tot koning over Israël. De taak van dezen Messias is dus Israël aan te voeren in den oorlog, die aan het optreden van den waren Messias voorafgaat.

Seder Elijahu Rabba 18 (97) (uit ongev. 975) staat: „Elia zeide: dat kind (van de weduwe van Zarfath) is de Messias ben Jozef en ik heb een wenk willen geven aan de wereld, dat ik eerst naar Babel zal gaan en daarna zal de Messias komen."

Midr. Konen vertelt, dat hij reeds met den Messias ben David in het paradijs vertoeft, om elk oogenblik op een teeken Gods te kunnen verschijnen. Zoodat hij dus na zijn verschijnen op aarde door God weer in het verborgen is teruggenomen, om te zijner tijd openlijk op te treden.

Alle bronnen zijn eenstemmig in het niet toekennen van verzoenende kracht aan zijn sterven. Hij is een politieke figuur, die ellendig aan zijn einde komt.

In verband met het bovengenoemde, waarvan de laatste citaten alle stammen uit den tijd omstreeks de tiende eeuw, willen we onderzoeken wat de drie uitleggers van hem zeggen. Van te voren kunnen we wel haast verwachten, dat het niet zoo heel veel zal zijn. Immers een commentaar leent zich niet zoo bijzonder voor uitvoerige verhandelingen, moet gewoonlijk volstaan met het aanduiden van dingen, waarvan de lezers wel meer weten en zoo de bedoelingen van den schrijver kunnen vatten. Trouwens een eigenlijke leer van den Messias bestaat er niet. Wel is er een uitgewerkte messianologie, maar deze heeft absoluut niet het karakter van een vaststaand dogma. Daarom konden in den loop der tijden allerlei fantasieën opkomen zonder dat men bang behoefde te zijn voor een „kerkelijk" banvonnis! Het Jodendom heeft wel dogmas, maar niet in den zin van andere religies. Zij zijn nooit kerkelijk vastgesteld. Vandaar zooveel verschillende opvattingen, die naast elkaar voortbestaan. Er is dan wel een kern, die zoo ongeveer de communis opinio vormt, maar daarom heen is veel wat op verschillende wijze is uitgewerkt.

In den tijd onmiddellijk voorafgaande aan de periode, waarin onze exegeten werkten, in de tiende eeuw, schrijft Saädja, de eerste joodsche dogmaticus, in zijn Emunoth we-Deoth, dat het niet absoluut noodzakelijk is, dat Messias ben Jozef optreedt. Alleen wanneer Israël niet tot bekeering komt, dan zal hij optreden als het vuur van een goudsmid en als zeep van een voller (Mal. 3 : 3), om Israël terecht te brengen. Traditioneel schildert hij ook zijn daden en zijn werk, nl. dat hij van Galilea's bergen komt en Jeruzalem inneemt, dat in handen van de Christenen is en dan valt in den strijd met Armilus. Dus niet met Gog en Magog. Na dien volgt een periode van verdrukking, waarin Israël gelouterd wordt; hier verschijnen Elia en Messias ben David, terwijl ten slotte Messias ben Jozef aan het hoofd van de rechtvaar-

dige Israëlieten wordt opgewekt. De volgende schriftplaatsen haalt hij aan: Jer. 49 : 20 moet de overwinning op Edom door een nakomeling van Jozef bewijzen. De inneming van Jeruzalem door Armilus volgt uit Zach. 14 : 1, 2. De dood van Messias ben Jozef uit Zach. 12 : 10. Daarom zegt hij ook, dat de voornaamste punten dezer leer in de Heilige Schrift vermeld zijn. Dat hij de leer van den Messias ben Jozef toch vasthoudt, ofschoon de argumentatie uit de texten zoo zwak is, is wel een bewijs, dat hij die niet waardeloos acht. Later heeft men die leer toch verwaarloosd!

Hebben onze exegeten er veel waarde aan gehecht?

In de commentaren op Jesaja vinden we heel weinig vermeld over dit onderwerp. Enkele texten komen hier in aanmerking. Eerst Jes. 11 : 13.

Efraïm zal Juda niet benijden : Rasji zegt daarvan: „De Messias zoon van Jozef en de Messias zoon van Juda zullen elkander niet benijden." Een ander handschrift voegt er nog bij: „volgens ons geloof," en heeft in plaats van „zoon van Juda", „zoon van David" (Breithaupt, III, 87 N * * * en 16).

Aben Ezra : „Efraïm zal niet afgunstig zijn, dat de Messias uit den stam van Juda zal komen."

Kimchi : „zoodra de kinderen Israëls zullen vergaderd worden in hun land, zal de nijd die er tusschen hen bestond in hun ballingschap, uit hun land wegwijken; want er bestond een scheuring des rijks bij hen vanwege den ijver over het koningschap van het huis van David." (Jes. 24 : 17, 18.)

Rasji : die van het zwaard van den Messias ben Jozef ontvlucht, zal vallen in het zwaard van Messias ben David en die daaraan ontsnapt, zal in den strik gevangen worden in den oorlog met Gog.

Kimchi noemt hier ben Jozef niet, hoewel ook hij dit hoofdstuk in verband brengt met de laatste oorlogen; evenzoo *Aben Ezra.*

Bij Jes. 22 : 11 zegt *Kimchi :* „z.a. onze rabbijnen zeggen: zeven dingen zijn geschapen vóór de wereld geschapen werd en dat zijn: de hof Eden, de Torah, de rechtvaardigen, Israël, de troon der heerlijkheid, Jeruzalem en de Messias ben David."

Aben Ezra zegt bij Jes. 55 : 3: „het is ook mogelijk, dat met David in dit vers bedoeld wordt de Messias die uit het geslacht van David is."

Kimchi: Jes. 4 : 2: Des Heeren Spruit is de Messias ben David. *Aben Ezra* noch *Rasji* noemen zelfs deze opvatting. A. E. meent, dat daar bedoeld wordt: de rechtvaardige inwoners van Jeruzalem die gered worden.

Messias ben Jozef wordt ook genoemd bij Zach. 13 : 7. A. E. zegt daar: er zullen groote oorlogen zijn in de geheele wereld ten tijde van den dood van Messias ben Jozef. En verder bij Zach. 12 : 10: Messias ben Jozef, dien zij hebben doorstoken.

Allereerst blijkt wel uit deze plaatsen, dat ze onafhankelijk van elkander de texten hebben bewerkt. Hoewel toch ook vast staat, dat ze wel van elkander hebben kennis genomen. B.v. Kimchi bij Zach. 13 : 7: „Sla dien herder: de wijze R. Aben Ezra zegt, dat deze profetie slaat op de vele oorlogen, die er op de gansche aarde zullen zijn in de dagen van den Messias ben Jozef." Maar zelf gaat hij dan verder door: „God, gezegend zij Hij, zal elken koning der volken uitroeien en hun kudde zal verstrooid worden." (Kimchi citeert A. E. nog al eens: Jes. 65 : 17, Joël 2 : 30, Jes. 40 : 2, 43 : 10, 14.) Verder hebben wij bij Kimchi gevonden, dat hij niet spreekt over deze figuur naar aanleiding van texten, waar wel de anderen over hem spreken. Natuurlijk heeft Kimchi hem wel gekend, maar hecht blijkbaar weinig waarde aan deze figuur; althans hij vindt het blijkbaar niet noodig in zijn commentaar er op in te gaan.

Trouwens geen van de drie ruimt veel plaats in voor dit onderwerp. Zij schijnen zich eenvoudig aan te sluiten aan de traditie — voor zoover we van een vaststaande traditie kunnen spreken. Want men heeft niet altijd dezelfde voorstellingen op dit punt en dikwijls krijgen we den indruk dat ze, nu ja, hun meening zeggen, maar daarmee geenszins willen te kennen geven, dat de andere opvatting ook geen recht van bestaan heeft. Ze handhaven ten volle, wat men wel noemt: het „ius prophetandi" der exegeten.

Wat we als vaststaande kunnen aannemen is het volgende:

De Messias ben Jozef is niet dezelfde als de Messias ben David. De Messias zonder meer is de Messias ben David. (A. E. 11 : 13; K. 4 : 2; 22 : 11.) De Messias ben Jozef zal een gewelddadigen dood sterven (A. E. Zach. 12 : 10). Ze moeten ook terzelfder tijd leven. (R. 11 : 13). Men gaf zich ook zeer zeker rekenschap van den „dubbelen Messias", omdat van „den" messias meer dan eens gezegd wordt, dat hij uit het geslacht van David is (A. E.

55 : 3; K. 4 : 2, 22 : 11). Ten tijde van den Messias ben Jozef is de wereld in rep en roer (Zach. 13 : 7, A. E.).

Merkwaardig is, dat bij Jes. 66, welk hoofdstuk alle drie verklaren van den oorlog met Gog en Magog, geen van de drie Messias ben Jozef noemt. Hier was toch wel gelegenheid er iets meer van te zeggen en plaats en taak van den van ouds bekenden Mesjuach Milchama aan te wijzen. Ook hier ligt de verklaring voor de hand, dat men het niet zoo erg belangrijk vond. Zoodat men overigens ook volstaat met het noemen van den naam en dan nog slechts terloops.

Toch schijnt in den uitleg van Rasji op Jes. 24 : 17, 18 een afwijking van de traditie opgemerkt te kunnen worden. Ten minste daar wordt de volgorde van de gebeurtenissen aldus genoemd: Messias ben Jozef, ben David en dan de oorlog met Gog en Magog. Terwijl toch de traditie eerst Messias ben Jozef en dan Gog en Magog en eindelijk ben David noemt. Ook is volgens Rasji ben Jozef niet dood als ben David komt (11 : 13).

Volgens Kimchi zal ben David redden van het zwaard van Gog (Zach. 9 : 9), terwijl Rasji zegt, dat (24 : 17–18) Gog en Magog komen na ben David. In ieder geval is dan hun macht nog niet gebroken, omdat er van een strik gesproken wordt, die gespannen wordt in den oorlog met Gog en Magog, die dus dan nog niet overwonnen zijn. Men zou uit deze woorden van Rasji kunnen opmaken, dat ben David eerst nog tegen andere vijanden heeft te strijden, vóórdat hij optrekt tegen Gog en Magog. In ieder geval beweegt Kimchi zich hier meer op de lijn der traditie en staat de opvatting, die Rasji blijkbaar heeft, geheel op zich zelf.

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat men niet veel ernst maakte met een nauwkeurige preciseering van dit onderwerp. Zoodat afwijkende meeningen rustig naast elkaar kunnen staan. Omdat in het Jodendom de belangstelling zich meer concentreert op de Wet dan op de geloofsleer.

Hieruit is ook te verklaren, dat b.v. Maimonides, noch Albo, noch Juda Halevi over den Messias ben Jozef spreken. „Die Idee von einem doppelten Messias, einem kriegerischen und einem friedlichen, einem erfolglosen und einem erfolgreichen findet sich bei den Propheten der Bibel nicht und scheint späteren Ursprungs zu sein. Maimonides spricht nicht von Messias ben Jozef; ebensowenig Albo in Ikkarum, noch Jehuda Halevi im Buche Kusari.

Albo erörtert die Frage über den Messias in Kap. 42 des vierten Abschnittes der Ikkarim."

In deze opmerking van Friedländer (J. R. 179) schuilt een veroordeeling van de leer van Messias ben Jozef. Trouwens dat heeft het rabbinisme wel in krasse termen gedaan. In Ma'ase Daniël (zie bij Dalman, Leidende und sterbende Messias, 24) wordt zelfs deze Messias absoluut veroordeeld. Hierin gaan onze commentatoren zeker niet mee. Maar wel kan men uit hetgeen zij ervan mededeelen en de manier waarop zij het doen, vaststellen de waarheid van hetgeen Rabbi de Vries uit Haarlem zegt en wat dan ook geldt van de geheele leer van den Messias (Oprechte Haarlemsche Courant, 27 Maart 1925, Joodsche Kroniek, LXXXIII) „op het punt van denken heerscht (in het Jodendom) groote vrijheid. Op het punt van gelooven wordt men nauwelijks beoordeeld. Het zal wel zelden gebeurd zijn, dat iemand om hetgeen hij over het zoogenaamd dogmatische dacht of geloofde, verketterd is. Wel als de verkondiging van zijn ongeloof of niet gelooven en de propaganda ervoor tot algemeenen afval van de daad zouden kunnen leiden. Maar hiermede is toch ook weer niet gezegd, dat het op de belijdenis heelemaal niet aankomt. Er wordt daarover weinig *gevraagd*. Niet: *wat denkt u?*, maar: *wat doet u?* Dat is hoofdzakelijk de vraag. Zoo ongeveer — niet waar? — als in het maatschappelijk leven." En dan citeert hij Rabbiner Hirsch, de regenerator van het traditioneele Jodendom in West-Europa, uit zijn „Negentien brieven over Jodendom": „Dogmata? — 613 plichten kent het Jodendom — geen geloofsgeboden. De waarheden waarop het gegrond is, openbaart het als Waarheid — spreekt ze uit voor hem die ooren heeft om waarheid te verstaan." Verder zegt hij: „Wij hebben geen catechismus en geen belijdenis. Ook geen kerkelijke aanneming." En de dertien geloofspunten van Maimonides dan? „Ook deze vormen geen belijdenis of iets wat daarop lijkt. Het is alleen maar een samenvatting, een formuleering van den inhoud des Jodendoms, om het overzichtelijk bij elkaar te hebben." Eigenlijk zijn het stellingen afkomstig van den grooten Maimonides, maar geen schibboleth om tot het kerkelijk leven te worden toegelaten. (Vergel. Friedl. J., noot blz. 2–3, en Greenstone, Preface.)

Weber: System der altsynagogalen palest. Theologie, XXXI zegt: „Wir müssen dem jüdischen Dogmatiker des Mittelalters Joseph Albo beipflichten wenn er in seiner Glaubenslehre sagt,

die Messiaslehre sei kein jüdisches Dogma: die Lehre vom Messias gehöre der Hoffnungslehre an. Der Glaube an den Messias, sagt Albo, würde der fundamentalen Heilsbedeutung des Gesetzes Eintrag tun."

Geldt dit van *den* Messias, dan zeker niet minder van den Messias ben Jozef; ....hetgeen ons kan blijken uit hetgeen wij gevonden, of liever, niet gevonden hebben.

VI.

DE LIJDENDE MESSIAS.

Waar de Messias ben Jozef, ook bij Aben Ezra, Rasji en Kimchi, de stervende Messias is en dus bij hen de traditie aangaande den ,,dubbelen Messias'' wordt voortgezet, zullen we hier de vraag moeten stellen, of dan bij hen ook gesproken wordt van het lijden van den Messias, nl. van den Messias ben David. Immers ben Jozef sterft wel een gewelddadigen dood, maar niet voorafgegaan door een bijzonder lijden. Zijn lijden is in ieder geval niet bestanddeel van zijn ambt en werk. Hij is de politieke figuur, die alleen politieke beteekenis heeft.

Anders is het met den Messias ben David — zijn beteekenis is veel meer geestelijk, hoewel ook zijn rijk ,,van deze wereld'' is. Zeker beweegt ook hij zich b.v. op het terrein van den krijg, waar hij immers Gog en Magog overwint, maar dat dient alleen om den weg te openen voor zijn eigenlijke taak: het joodsche rijk herstellen, den tempel herbouwen en de Wet te doen uitgaan uit Jeruzalem, om de heerlijkheid van den eenigen God in de wereld te verkondigen.

De vraag nu is deze: moet, vóórdat die stoffelijke en geestelijke zegeningen van het messiaansche rijk komen, de Messias eerst nog een lijdensperiode doormaken? M.a.w. is er bij deze exegeten ook iets te vinden in hun Messiasbeeld, dat ons doet denken aan den Christus van het Nieuwe Testament? (Cf. Strack-Billerbeck, II, 282–83).

Het is bekend, dat in de omgeving van Jezus niemand iets wilde weten van een Messias, die lijden moet en zich vrijwillig laat dooden (Matth. 16 : 21; Mc. 8 : 31, 9 : 31 vlg.; Lc. 18 : 31—34, 24 : 20, vlg.; Joh. 12 : 32—34; 1 Cor. 1 : 23; Gal. 5 : 11). De vóór-talmudische periode, de tijd van de zgn. Tannaïten, zwijgt over dit onderwerp. ,,In der ganzen messianischen Litteratur des tannaïtischen Zeitalters ist keine Spur vom ,,leidenden Messias'' zu finden'' (Klaussner, 14). ,,Jahrhunderte hindurch hat das Judentum als solches, von den christlichen Kreisen abgesehen,

keine Lehre von einem leidenden oder gar sterbenden Messias gehabt." (Dalman, Leid. u. sterb. M., 87.) Volgens Dalman komt de leer van den lijdenden Messias op in de periode van de derde tot de zesde eeuw en wordt verder ontwikkeld van de zevende tot de tiende eeuw (a.w., p. 91). Dit is over het algemeen met den persoon en het werk van den Messias het geval ook; dat er nl. in de jongere geschriften meer aandacht aan hem besteed wordt, dan in de oudere. Vooral dienen genoemd te worden Midrasj Tehellim en Pesikta Rabbathi (9e–10e eeuw).

Indien nu onze aandacht gevestigd wordt op het feit, dat naarmate de tijd vordert, ook de belangstelling in de messiaansche vraagstukken toeneemt, dan ligt het voor de hand te vragen, hoe het dan is geweest in de periode van onze rabbijnen, die toch onmiddellijk volgt op die van de genoemde midrasjim. Vooral zal ons dan moeten interesseeren de vraag, of ze bij den uitleg van Jesaja ook hun aandacht hebben geschonken aan deze dingen. We verwachten het van te voren wel. Immers de tijd, waarin ze leefden geeft aanleiding tot dit vermoeden, omdat die tijd hen dwong zich te bezinnen op de toekomst van hun volk. Daar komt nog bij, dat juist in dezen tijd zoovelen in den knecht des Heeren van Jesaja den Messias weer beginnen te zien. Zoo Yephet ben Ali (een Kareeër uit de tiende eeuw) op Jes. 52–53: hij ziet daarin een beschrijving van den toestand van den Messias in de ballingschap, vanaf den tijd van zijn geboorte tot zijn troonsbestijging. „De profeet geeft ons dus twee dingen te verstaan: in de eerste plaats, dat de Messias zijn hoogste eer zal bereiken na lange en ernstige beproevingen; en ten tweede, dat deze beproevingen hem zullen worden toegezonden als een soort teeken, zoodat, indien hij zich onder het juk der tegenspoeden bevindt, en toch rein in zijn daden blijft, hij mag weten, dat hij de begeerde is." (Driver and Neubauer, II, 20).

Eveneens wordt de Messias in Jes. 53 gezien in een Midrasj van Rabbi Simeon ben Jochai (elfde eeuw) en in Beresjith Rabba van R. Mozes Haddarsjan (vgl. Raymundus Martini, Pugio Fidei, 601) ook uit de elfde eeuw; Lekach Tob, bij Num. 24 : 7, uit denzelfden tijd (van R. Tobia ben Eliezer), laat Jes. 52 : 13 ook op den Messias slaan. In Yalkuth Chadasj, een kabbalistisch werk (Strack, Einl., 223) en in de Zohar komt een beschrijving van het lijden van den Messias voor in het paradijs. De zielen der rechtvaardigen letten bij hun rondwandeling door de wereld bij-

zonder op die menschen, die terwille van de heiliging van den Naam Gods verdrukt werden, maar ook tevens houden zij de goddelooze Joden in het oog, die oorzaak zijn, dat de ballingschap zoo lang duurt. Dan gaan ze terug naar het paradijs en vertellen alles aan den Messias, die zich dan daarna in de zgn. ziekenzaal terugtrekt en vrijwillig alle plagen en straffen op zich neemt, die Israël zouden treffen. Als hij dat nl. niet deed, dan zouden de Joden onmogelijk alle plagen en straffen kunnen dragen voor de overtreding der Wet, omdat ze geen offers meer hebben, die hen ontzondigen z.a. Jes. 53 : 5 zegt: *om onze overtreding is hij verwond* (zie bij Driver and Neubauer, pp. 14 en 396).

Het behoefde ons dus niet al te zeer te verwonderen, als wij bij onze exegeten iets dergelijks aantroffen.

Maar in dit opzicht worden we teleurgesteld. In geen van de drie commentaren op Jesaja blijkt ook maar iets van een opvatting, als zou de Messias een lijdensperiode hebben door te maken.

Jesaja 53 vatten ze op als van Israël gesproken, dat in de ballingschap de zonden der volkeren heeft te dragen!

De eenige plaats die nog eenigszins in aanmerking zou kunnen komen en als uit de verte hierheen zou kunnen wijzen, is Jes. 26 : 6, waarvan Rasji zegt: „de voeten des armen, nl. van den Messias, waarvan gezegd wordt: arm en rijdende op een ezel (Zach. 9 : 9). De treden der ellendigen: der Israëlieten, die tot nu toe ellendig geweest zijn."

Hieruit zou kunnen blijken, dat de Messias deelde in het lijden en de verachting van het volk Israël in de ballingschap. Toch is dit niet het geval volgens Rasji, want bij Zach. 9 : 9 zegt hij (evenals Kimchi, die hier niet den Messias, maar het volk Israël als arm en ellendig beschouwt) dat de ezel niet het teeken van armoede, maar van deemoed is.

In ieder geval blijkt hieruit, dat R., A. E. en K. (die hiervan niets bijzonders vermelden) het *lijden* van den Messias buiten hun gezichtskring hielden, ten minste niet ingingen op de zich ontwikkelende traditie. Ja, waar we niet kunnen veronderstellen dat de messiaansche opvattingen, bepaaldelijk van Jes. 53, hun onbekend zijn geweest, mogen we in hun uitleg van dit hoofdstuk vooral, een stil protest tegen die opvattingen zien. En waarlijk niet alleen een stil protest, want, wat A. E. betreft, die spreekt duidelijk de christelijke opvatting tegen en verklaart het van het volk Israël. Rasji zegt (52 : 13): zie, in de laatste dagen zal mijn

knecht Jacob, d.i. de rechtvaardigen die bij hem zijn, voorspoedig zijn. Kimchi: deze parasja heeft betrekking op de ballingschap van Israël, dat hier genoemd wordt: mijn knecht, z.a. in Jes. 41 : 8.

Maar nu zijn er enkele merkwaardige dingen.

In de eerste plaats een aanhangsel van Kimchi's commentaar op Jes. 53, dat wel in de Oxfordsche, maar niet in de Amsterdamsche uitgave staat en dat luidt als volgt: „Ik zou den Nazareners willen vragen, die deze parasja van Jezus verklaren, hoe de profeet gezegd kon hebben: *hij zal verhoogd worden en buitengewoon verheven*. Indien dit betrekking heeft op het vleesch, was Jezus niet verhoogd, behalve toen hij aan het kruis gehangen werd. Indien het betrekking heeft op de godheid, dan was Hij machtig en verhoogd van den beginne. Bovendien de profeet zegt: „tot hen" (lamo, vs. 8), maar dan had hij moeten zeggen „tot hem" (lo), want lamo is pluralis, equivalent met lahem. (Echter komt lamo ook als singularis voor, dus dit is geen argument! Zie de aanteekening bij de vertaling!) Weer zegt hij: *hij zal zaad zien*, indien dit ziet op het vleesch, dan had hij geen zaad; indien op de godheid, verklaren zij dit, omdat de letterlijke beteekenis hier niet geschikt is, dat het zaad zijn discipelen bedoelt, hoewel nergens van zijn discipelen gesproken wordt als van zonen of van zaad. Ook zegt hij: *hij zal de dagen verlengen*, maar in het vleesch heeft hij de dagen niet verlengd, en indien hij het zegt van zijn godheid, dat hij als belooning voor zijn lijden een lang leven zal hebben — zijn niet de dagen van God van eeuwigheid tot eeuwigheid? (Psalm 110 : 2). Ten slotte zegt hij: *hij heeft voor de overtreders gebeden*, maar indien hij zelf God is, tot wien kon hij dan bidden?"

Verder een aanhangsel van Rasji's commentaar op Jes. 52–53 bij Raymundus Martini, die wel meer rabbijnsche woorden heeft welke elders nergens te vinden zijn en welke hij dus waarschijnlijk uit handschriften heeft, die voor ons niet meer toegankelijk zijn: „*Ziet mijn knecht zal voorspoedig zijn.* Onze rabbijnen passen dit toe op den Messias: zie, zeggen zij, de Messias was geslagen, zooals er staat: *hij heeft onze krankheden gedragen en onze smarten heeft hij op zich genomen*, enz. En hij stond bij de poort van Rome, tusschen degenen die getroffen waren met ziekten, z.a. er staat: in het Tractaat Sanhedrin, Chelek:.... „Hij zal hoog verheven zijn en buitengewoon doorluchtig". Ik heb ge-

hoord dat er een Midrasj Haggada is, welke dit vers als volgt uitlegt: De Heilige zal den Messias hooger dan Abraham maken, van wien geschreven staat: *Ik heb mijn hand opgeheven tot den Heer* (Gen. 14 : 22), opgeheven boven Mozes, van wien gezegd wordt: *gelijk een voedster opheft en draagt het jonge kind* (Num. 11 : 12) en buitengewoon verheven, boven de Engelen, van wie gezegd is: *hunne wielen waren hoog* (Ez. 1 : 18)."

Ten slotte nog een glosse van Rasji op Sanhedrin 98*a* (Strack–Billerb., II, 286). Daar spreekt hij wel van het lijden van den Messias en daar steunt hij op Jes. 53, dat hij daar niet opvat van het volk Israël.

Rabbi Jozua vraagt daar aan Elia: „wanneer komt de Messias?" En het antwoord luidt: „Ga het hem zelf vragen. En waar is hij dan? Bij de poort van Rome. En wat is zijn onderscheidingsteeken? Hij zit onder de ellendigen, die met ziekten aangetast zijn," enz. Daarbij teekent Rasji aan: „die met melaatschheid geslagen zijn en hij is ook melaatsch, want er staat (Jes. 53 : 5): *hij is doorboord om onze zonden*, en ook vs. 4: *onze krankheden heeft hij gedragen*."

We kunnen dus wel vaststellen dat R., A. E. en K. kennende de messiaansche opvattingen, daar niet van wilden weten.

Wat Rasji betreft, is zijn opvatting in zijn commentaar op Jesaja anders dan in die op de Misjna, zeker om den christenen hun schriftuurlijke bewijzen te ontrukken. (Zie hoofdstuk X.) Waarom zou hij in zijn commentaar, in het citaat van Raym. Mart., slechts de messiaansche opvatting *noemen*, terwijl hij zelf een andere verklaring geeft? Of moeten we aannemen, dat hij beide verklaringen heeft willen toelaten? Maar dan had hij de consequentie moeten trekken en zouden er meer uitlatingen in die richting moeten worden gevonden. Maar dan is b.v. wel weer opmerkelijk, dat, waar Kimchi Jes. 42 : 4 van den Messias opvat (Hij zal niet zwak worden....), Rasji dit weer van het volk verklaart.

Wij kunnen wel zeggen, dat Rasji de eerste is geweest, die de collectieve verklaring heeft en daarmee voor het joodsche besef de moeilijkheden opgelost, die er bij de messiaansche verklaring voor hen overbleven. (Getuige de bochten, waarin de Targum zich wringt om te ontkomen aan een verzoenend lijden van den Messias. Het lijden wordt daar verklaard van het volk 52 : 14 ; 53 : 3, 4, 8, 10; of van dat der volken en hun heerschers (53 : 3, 7, 8);

of van dat der goddeloozen 53 : 9. In 53 : 5 wordt hetgeen van den Messias gezegd wordt, op den tempel van toepassing gemaakt. De nederigheid van den Messias wordt bij 53 : 2 in het tegenovergestelde omgezet en zijn dragen der zonden wordt veranderd in een voorbede voor het volk, die vergeving uitwerkt (53 : 4, 5, 6, 7, 11, 12). Ten slotte wordt het sterven van den Messias verzwakt tot zijn bereidwilligheid daartoe. Wat daar van het heele lijden van den Messias overblijft, beperkt zich tot de verachting, die hem van den kant van de wereld ten deel valt, maar waarop dan ook hun bestraffing onmiddellijk volgt.) Vooral was deze verklaring aannemelijk, omdat men eensdeels nu niet meer in de polemiek met de christenen hun voornaamste bewijsplaatsen vermijden behoefde, maar ook werd er de volkstrots door gevleid. Daaraan is het ook wel toe te schrijven, dat deze verklaring haast algemeen werd aangenomen.

Toch waren er, die ze niet accepteerden en weer, al is het gedeeltelijk, tot de oude opvatting terugkeerden (Driver and Neubauer, II, IXI vlg.). In lateren tijd heeft Rabbi Altschuler (17e eeuw) er zich over verwonderd, dat Rasji en Kimchi niet den Targum gevolgd zijn in hun verklaring. En Herz Homberg verzet zich (1818) ook tegen Rasji en Aben Ezra (Dr. Neub, IXIV). Latere rabbijnen zijn Rasji gevolgd, hoewel ook de persoonlijke verklaring niet is uitgestorven. (Zie voor de tegenwoordige opvattingen Dalman, Jes. 53, blz. 13 vlg.).

Friedl., J. R., blz. 176 zegt: „Christen führten Stellen aus Jesaja an, die gar keine Beziehung zum Messias hatten, um die Messianität zu erhärten. Die Geburt von Kindern zur Zeit Jesajas (7 : 14; 8 : 18), deren Namen auf gute oder böse Ereignisse der Zeit Bezug hatten, wurde fälschlich auf die Geburt Jesu bezogen; die Leiden und endgültige Erlösung des Knechtes Gottes, *d.i. Israëls* (Kap. 52 en 53), wurde auf Jesus bezogen."

Het liberale Jodendom ziet in den lijdenden knecht ook Israël; het is de „Völkermessias" geworden. (Kaufm.-Kohler, 276 ff., 291).

VII.

ימות המשיח en עולם הבא en עולם הזה

Inhaerent aan de messiaansche voorstellingen is natuurlijk de tegenstelling tusschen het heden en de toekomst. Die toekomst dacht men zich gaarne als een terugkeer van een roemrijk verleden, in den loop der tijden versierd, (of wil men, ontsierd), door allerlei exotische en fantastische ornamenten.

De historie is daar ten bewijze, dat men vooral in tijden van druk en vervolging den blik trachtte te richten op tijden, die komen zouden.

Nu is de vraag die zich hierbij voordoet deze: waar ligt de grens tusschen dit heden en die toekomst? Steeds heeft men zich dan ook bezig gehouden met berekeningen, die ten doel hadden zoo mogelijk een termijn vast te stellen, wanneer men die blijde dagen zou kunnen begroeten, als ook te bepalen, hoe lang die tijd wel zou duren. (Vgl. Klaussner, 27 vlg. en Drummond, 274 vlg.).

Het ligt buiten het bestek van ons onderzoek na te gaan, wanneer men daarmee begonnen is en tot welke resultaten men gekomen meende te zijn. Het zij genoeg op te merken, dat men wel gepoogd heeft dergelijke speculaties den pas af te snijden door er eenvoudig den vloek op te leggen, te meer daar deze bezigheid lang niet onbedenkelijk was. Immers riep men gemakkelijk allerlei politiek-sociale troebelen te voorschijn, waarvoor dan het joodsche volk in zijn geheel moest boeten. Dat is gezien naar aanleiding van den opstand van Bar-Kochba, waar zelfs een Rabbi Akiba zijn sanctie aan had gegeven. Zoo zegt R. Jose: „Wie het einde berekent, heeft geen deel aan het eeuwige leven." (Derek erets zuta c. 11).

In het N. T. wordt onderscheid gemaakt tusschen *ὁ αἰὼν οὗτος*, *ὁ νῦν αἰὼν* en *ὁ αἰὼν ὁ μέλλων* of *ἐκεῖνος* of *ὁ ἐρχόμενος*. (Mt. 12 : 32, 13 : 22, 40; Mc. 10 : 30; Lc. 16 : 8, enz.). Datzelfde vinden we ook bij de rabbijnen. In Pirqe Aboth wordt gezegd

(IV, 16, 17): „R. Jakob zeide: העולם הזה is een voorportaal vergeleken bij de עולם הבא. Maak u klaar in de antichambre, opdat gij de eetzaal moogt binnengaan. Hij was gewoon te zeggen: „één uur van boete en goede werken in deze wereld is schooner dan het heele leven van de toekomstige wereld; maar één verkwikking des geestes in de toekomende wereld is schooner dan het heele leven van deze wereld."

Bij Daniël worden de twee perioden duidelijk onderscheiden (2 : 31 vlg.).

De vraag is nu maar, wat er in die twee perioden gebeurt en wanneer men den Messias verwacht. Want wij vinden in de rabbijnsche geschriften ook een uitdrukking ימות המשיח, die natuurlijk den messiaanschen tijd aanduidt, maar waarvan men toch dikwijls niet duidelijk weet te zeggen, of die periode behoort tot deze of tot de toekomende wereld. Ook wordt heel dikwijls de uitdrukking עולם הבא eenvoudig gebruikt om daarmee den messiaanschen tijd aan te duiden. B.v. Baba Bathra (112 a midden), waar gesproken wordt van de verdeeling van Palestina in dertien deelen, lezen we: „De verdeeling zal in de toekomende wereld niet zoo zijn als in deze wereld. Als in deze wereld iemand een korenveld heeft, dan heeft hij geen vruchtenboomgaard en wanneer iemand een vruchtenboomgaard heeft, dan heeft hij geen korenveld: in de toekomende wereld is er niemand of hij heeft op den berg, in de vlakte of in het dal een bezitting." Hier wordt onder „toekomende wereld" duidelijk verstaan: het messiaansche tijdperk, en niet wat daar volgt in het Jenseits; het is een tijd van groote vruchtbaarheid en stoffelijke genietingen (zie Klaussner, 18 vlg.).

Ook zijn er rabbijnsche plaatsen aan te wijzen, waar „de dagen van den Messias" tegenover „de toekomende wereld" gesteld worden.

Men mag die beide dan ook niet met elkaar verwarren. Op den messiaanschen tijd hebben betrekking al die uitingen, welke slaan op materiëele en politieke genietingen, welke zoo veel voorkomen in de apocalyptische litteratuur, al noemt men dan ook die periode עולם הבא. Waar echter in de rabbijnsche geschriften gesproken wordt van de opstanding der dooden, het laatste oordeel en de nieuwe wereld — daar heeft men te doen met het „Jenseits", want dat komt na den messiaanschen tijd. Natuurlijk begint met de messiaansche periode een nieuwe aera, maar die

behoort tot „deze wereld". (Over de plaats van den Messias in het Jenseits, zie hoofdstuk X, blz. 84.)

„Die vorchristliche Synagoge liesz mit dem Auftreten des Messias die Zeit der absoluten Endvollendung beginnen: für sie muszte daher die Herrschaft des Messias ewig dauern. Erst die nachchristliche Synagoge unterscheidet zwischen den Tagen des Messias und der Endvollendung in der 'olam ha-ba, d.h. in der zukünftigen Welt; jene sind zeitlich begrenzt, nur der 'olam ha-ba währt ewig." (Strack und Billerbeck, III, 823–24.)

„Die ältere und ursprüngliche Anschauung ist jedenfalls die, welche die Messiastage mit dem künftigen עולם identifiziert. Denn „der künftige Weltlauf" ist eben zunächst nichts anderes als die künftige selige messianische Zeit (so auch noch im Neuen Testamente). Erst infolge der Erwartung einer höheren, himmlischen Seligkeit nach Ablauf des messianischen Reiches ist man dann dazu gekommen die messianische Zeit noch zum gegenwärtigen Olam zu rechnen und die Welterneuerung erst nach Ablauf der messianischen Zeit eintretend zu denken. In der späteren jüdischen Theologie ist diese Auffassung die vorherrschende geworden." (Schürer, II, 637.) (Vergel. ook Rhenferdius, Opera Philologica, Praefatio, 3 vlg.)

Met de uitdrukking לעתיד לבא staat het precies zoo; nu eens vindt men dit als aanduiding van den messiaanschen tijd, dan weer van de „toekomende wereld". Edersheim (II, 435) maakt onderscheid tusschen deze drie uitdrukkingen: „In general we must here remember that there is a difference between three terms used in Jewish writings to designate that which is to succeed the „present dispensation" or „world" (olam hazzeh) although the distinction is not always consistently carried out. This happy period would begin with „the days of the Messiah" (ימות המשיח). These would stretch into the „coming age" (Athid labho), and end with „the world to come" (olam habba) — although the latter is sometimes made to include the whole of that period".

Uit deze drie citaten blijkt wel, dat de texten hier niet aan overduidelijkheid lijden. In ieder geval behoorde de messiaansche tijd ook tot de עתיד. Er worden dus eigenlijk twee toekomsten onderscheiden, die soms met denzelfden naam aangeduid worden. Klaussner wil daarom ook scherp onderscheiden tusschen messianologie en eschatologie (23): de laatste is wel een dochter

van de eerste, maar gaat verder en heeft met den persoon van den Messias als zoodanig niets te doen (25–26). Maar hiertegen zou kunnen worden opgemerkt, dat er toch hier en daar in de oude bronnen gesproken wordt van tweeërlei gericht: één in den messiaanschen tijd of bij het aanbreken daarvan en dan het laatste gericht. „Das erste Gericht leitet die Zeit des Messias ein und das zweite die eigentliche Endzeit." (Cf. Strack und B., III, 827–28.)

Wanneer we dus bedenken, dat er eenige verwarring op dit punt bestaat, gaan we met belangstelling na de uitspraken ten deze bij onze commentatoren.

Verschillende texten komen in aanmerking. Het zal ook hier weer blijken, dat ze onderling niet overeenstemmen, of ten minste zeer zelfstandig hun stof hebben bewerkt. Want, waar de een messiaansche of eschatologische verklaringen geeft, blijft de ander zuiver „zeitgeschichtlich".

Kimchi zegt, (1, 26–28) dat in de dagen van den Messias al de goddeloozen zullen te gronde gaan, dan zal er geen onrecht gedaan of leugen gesproken worden door degenen, die van Israël overgebleven zullen zijn. Terloops merken we hier op, dat ook uit Israël een gedeelte zal „te gronde gaan". Dan ook (1 : 27): zij zullen terugkeeren door de gerechtigheid, die zij doen zullen. Daarna en daardoor zullen zij naar Jeruzalem terugkeeren, waar ze geen ongerechtigheid zullen doen.

Hier is op te merken, dat deze beschrijving behoort bij de oudere traditie van den עולם הבא en niet van de ימות המשיח, omdat in de eerste geen zonde meer voorkomen zal. Volgens Kimchi is in den messiaanschen tijd dus geen zonde. (Vgl. ook Kimchi Joël 2 : 28: „gij zult nog weer afkeeren en zondigen voor mijn aangezicht, maar na deze kennis zal de tijd komen, dat gij mij zult kennen met een volkomen kennis en dan zult ge niet meer zondigen en dat zal zijn in de dagen van den Messias: *want het land* (de aarde) *zal vol zijn van de kennis des Heeren*".)

In dit opzicht is Kimchi dan wel in strijd met de opvatting der Tannaïten. Immers Sifre, Deut. 318 (ed. Friedmann, 136*a*): „En evenzoo vindt ge in het messiaansche tijdperk, dat de Israëlieten wederspannig worden, alleen omdat ze veel te eten en te drinken en groote welvaart zullen hebben, want met betrekking op hen is gezegd, Deut. 32 : 15: *maar Jeschurun werd vet en sloeg achteruit.*" Bovendien worden volgens de rabbijnen de offers in den herstelden tempel opnieuw gebracht.

Alle afgoden zullen uitgeroeid worden (K. 2 : 18), *God* zal het gericht aan de goddeloozen voltrekken, nl. de afgodendienaars, die er sedert den tweeden tempel in Israël niet meer zijn, maar ,,tegenwoordig'' nog wel in het Oosten. De vergelding der goddeloozen en hun ondergang zal geschieden in de dagen van den Messias (2 : 28) reeds eerder in Jeruzalem en Juda (3 : 1). In ,,deze wereld'' heeft Israël wel veel ellende te verduren van wege zijn slechte daden. ,,Deze wereld'' is echter ook de plaats, waar ,,de rente'' van ,,het kapitaal'' in ontvangst moet worden genomen, het kapitaal zelf komt in de toekomende wereld. De עולם הבא brengt de ,,hoofdschotel'' terwijl de ,,vruchten'' hier genoten worden. Dit wordt alleen in bonam partem bedoeld, want ,,de overtreding heeft geen kapitaal en geen rente''. Dat komt overeen met Kidduschim IV, 14 en Pea I, 1, waar resp. staat: ,,R. Nehorai zeide: ik bemoei mij niet met de ambachten van de wereld en leer mijn zoon alleen Torah: want daarvan geniet men het loon in deze wereld en het kapitaal blijft staan voor de toekomstige wereld.'' ,,De volgende dingen hebben geen maat: de pea, de eerstelingen, de pelgrimstocht, de liefdadigheid, de studie der Torah. Van de volgende dingen geniet men de rente in deze wereld, terwijl het kapitaal staan blijft voor de toekomstige: eerbied voor vader en moeder, liefdadigheid, vrede stichten onder de medemenschen en Torahstudie nog meer dan dit alles.''

In de dagen van den Messias, ten tijde des heils zullen de kinderen Israëls zich verzamelen naar hun land (K. 18 : 3).

De opstanding der dooden zal ten tijde der verlossing, in de toekomst zijn (26 : 19). Nadat de dooden, die in de ballingschap gestorven zijn, weer levend zijn geworden, zullen zij naar het land Palestina terugkeeren (43 : 6): ,,Waarom zegt Hij dan: *Ik zal u verzamelen?* Hij doelt hier op de opstanding der dooden, die weer zullen leven met hen, die in dien tijd leven en in ballingschap verkeeren.... en wat Hij zegt tot de winden, dat is beeldspraak, alsof de winden hen opnamen van hun plaats en brachten naar het land Israël.'' Zoo ook de Targum bij 49 : 8, welke Kimchi daar citeert: ,,*Om het aardrijk* (beter: het land) *op te richten:* om op te wekken de rechtvaardigen die in het stof slapen.'' In 66 : 5 staat duidelijk, dat er een opstanding der dooden zal zijn ten tijde van den Messias!

Dit is dan weer een afwijking van de Tannaïtische opvatting, waar de opstanding volgens Klaussner behoort tot de עולם הבא.

De dagen van den Messias zullen licht zijn over de geheele wereld en geen benauwdheid zal er meer zijn (30 : 26). In die dagen is ook het gericht tegen den koning der volken, die in die dagen zijn zal, waarmee Rome bedoeld wordt (33 : 1). Blijkbaar zal ook de dood, evenals de oorlog niet meer zijn (51 : 4): ,,*Ik zal doen rusten*, d.w.z. Ik zal doen ophouden en hen laten rusten van den dood en den oorlog."

De עולם הבא wordt ook genoemd: het land der levenden en de berg der heiligheid en deze wereld een ,,aanstoot", die wordt weggenomen door de bekeering (57 : 13). ,,In deze en de toekomende eeuw zal uw succes groot zijn en uw licht voortbreken als de dageraad (58 : 8)."

Merkwaardig is 58 : 14; daaruit zou men kunnen opmaken, dat de opstanding der dooden voorafgaat aan de in-bezit-neming van Palestina en dat dan de volgorde aldus wordt: de verlossing, opstanding, Palestina en het goede. (Vergel. boven 43 : 6.)

In de toekomende eeuw zal er ook voor de goddeloozen vergelding zijn: *mijn knechten zullen eten, gijlieden zult hongeren*, enz. (65 : 13). Volgens het verband zou hier bedoeld worden de messiaansche tijd, want in vs. 15 spreekt Kimchi daar duidelijk over. Dan zal de wereld geheel van gedaante veranderd zijn, niet zooals Aben Ezra verklaart, een nieuwe atmosfeer, want het zal alleen voor Israël zijn (vs. 17). Kimchi is hier meer exclusief dan A. E. Deze laatste zegt, dat het niet zal zijn in de toekomende eeuw, want daar zijn geen stoffelijke genoegens. Dit laatste stemt Kimchi ook toe, maar dan gebruikt hij een onjuiste uitdrukking: de oude verwarring.

Er zal in de heele wereld vrede zijn, maar lengte van dagen alleen in Israël (vs. 18 vlg.). De menschen zullen er zeer oud worden (vs. 22). ,,Mijn volk en Mijn uitverkorenen zullen alleen lengte van dagen hebben en niet de goddeloozen." Dit slaat duidelijk genoeg op den messiaanschen tijd, al gebruikt Kimchi den term: toekomende eeuw.

Ten slotte zegt Kimchi: ,,elke plaats, welke heeft: het laatste der dagen, bedoelt de dagen van den Messias" (2 : 2). Dus ook 45 : 23, waar K. zegt, dat in het laatste der dagen al de einden der aarde zich tot God zullen wenden en behouden worden. Zij zullen den naam der afgoden niet meer noemen, maar zich voor den Heere buigen. De dagen van den Messias zullen komen op het einde der ballingschap (11 : 1), er zal dan in de heele wereld vrede zijn (8).

Rasji geeft over deze kwestie niet veel. Allerlei plaatsen, die Kimchi uitvoerig behandelt, gaat hij stilzwijgend voorbij. Toch heeft ook hij wel eenige aanwijzingen. Zoo 26 : 14 : „moge het u behagen, dat die goddeloozen in de toekomende eeuw niet leven. . . ." hieruit kunnen we opmaken, dat R. ook de opstanding in de toekomende eeuw verwacht. Met die goddeloozen bedoelt hij hier de heidensche volken. Voordat de Messias komt, zullen de zondaren uit Israël vernietigd worden (28 : 17), de overgebleven rechtvaardigen zullen Tyrus (dat is Rome) berooven (23 : 18). Er is dus bij Rasji ook sprake van een dubbel gericht. (Vergel. 4 : 2, 2 : 17–19, 3 : 4). Overigens vinden wij hierover bij Rasji niets bijzonders.

Het treft ons dan ook herhaaldelijk, dat Kimchi veel uitvoeriger, veel meer „endgeschichtlich" de texten behandelt, dan Rasji, die veel meer „zeitgeschichtlich" te werk gaat! In dat opzicht staat Rasji dichter bij *Aben Ezra*.

Deze beziet den text nogal veel van beide kanten en zegt dan, nadat hij de historische verklaring gegeven heeft, dat vooral R. Mozes Hakkohen deze voorstaat, maar dat het ook op de toekomst kan slaan. Zoo b.v. de hoofdstukken 11 en 34. Hij *geeft* aldus wel twee verklaringen, maar laat toch telkens duidelijk blijken, dat hij het meeste gevoelt voor de „toekomstige".

Bij 2 : 1–2 merkt hij op, dat Zion *nu* verlost zal worden uit de hand van Sanherib en in de toekomst zal het bovendien bijzonder onderscheiden worden z.a. de profeet zegt: *in het laatste der dagen*, d.z. de dagen van den Messias, welke zijn de laatste van de dagen der wereld. Het is dus de eindperiode, die vooraf gaat aan de עולם הבא. Deze zal zijn een periode zonder oorlog. De messiaansche periode behoort dan tot deze wereld, want daarin valt nog de oorlog van Gog en Magog (30 : 26). Die messiaansche tijd zal er een zijn van groote vruchtbaarheid en productiviteit (65 : 17–18). De toestand zal in het laatste gelijk zijn als in het begin (65 : 20 vlg.), maar dan alleen in Palestina. Daar zal, vooral na den oorlog met Gog en Magog, het paradijs herrijzen. Eerst zal er in Jeruzalem nog een dag des gerichts plaats hebben (66 : 24). De goddeloozen worden eenmaal weer tot het leven teruggeroepen en zullen dan tot een eeuwig afgrijzen zijn. Aben Ezra citeert daarbij Dan. 12 : 12, dat hij aldus uitlegt: „de rechtvaardigen die gedurende de ballingschap zijn gestorven, zullen bij de komst van den Messias weer tot het leven teruggebracht worden, want op

hen zijn de woorden van toepassing (65 : 22): *gelijk de dagen van een boom, zoo zijn de dagen mijns volks:* zij zullen zich dan vermaken met den Leviathan en den Ziz en de Behemoth [1]) en zullen dan andermaal sterven en in de toekomstige wereld leven, waar zij blijven zullen zonder te eten en te drinken en zich verheugen in de aanschouwing van de goddelijke glorie. Want in de toekomende eeuw eet men niet en drinkt men niet" (65 : 17).

Ons resultaat kan dus hier zijn, dat men wel degelijk onderscheid maakt tusschen de עולם הזה en עולם הבא; en dat de ימות המשיח behooren tot de עולם הזה. Toch vinden we ook hier nog sporen van de verwarring, zoodat sommige trekken worden overgebracht van den een naar den ander. Dat is vooral het geval met de opstanding der dooden. Aben Ezra is hier het duidelijkste, waar hij eenvoudig, niet alleen een dubbel gericht, (zooals ook de anderen), maar ook een dubbele opstanding aanneemt. Dat zeggen die anderen niet met zooveel woorden, maar men kan het uit hun woorden wel opmaken. Maar daarin wijken ze dan ook wel af van de oudere (tannaïtische) opvatting. Daar is slechts sprake van één opstanding, aan het einde van de Mess. periode, vóór het eindgericht. (Kaufmann Kohler 293) [2]).

Hierop moet echter gewezen worden, dat, wanneer men een eerste opstanding aanneemt, bij het begin der mess. periode, dat zal zijn enkel van de rechtvaardige Israëlieten, die in de ballingschap gestorven zijn, om deel te kunnen nemen aan de mess. genietingen. Maar dat ze dan nog eens weer zullen sterven.... die meening blijft alleen voor rekening van Aben Ezra. Dat tweede

---

[1]) Over den messiaanschen maaltijd, Schürer, II, 507 vlg.; Edersheim, II, 441 en Bartolocci, Bibliotheca Magna Rabbinica, I, 507 vlg.

[2]) Kaufmann Kohler 295: „Natürlich konnte diese recht kindliche Vorstellung von der Auferstehung nicht auf die Dauer bestehen, und man kam allmählich zur Annahme einer zwiefachen Auferstehung, einer für das Messiasreich, die einen nationalen, und einer zweiten für das jenseitige Leben der Ewigkeit, die dann einen universalen Charakter trägt."

Het orthodoxe Jodendom wil dit geloof nog niet loslaten. Friedl., Jüd. Rel. 132 zegt: „....wir menschlichen Wesen, eine Verbindung von Seele und Leib, sind in Wirklichkeit ebenso unfähig, die Sonderexistenz unsrer Seele zu begreifen, wie die Auferstehung unsres Körpers. Uns wird gelehrt, dasz es für uns ein Leben jenseits des gegenwärtigen gibt. Aber jeder Versuch jenes Leben zu beschreiben, darf eher nur als ein Akt der Phanthasie betrachtet werden denn des Wissens."

sterven is dan ook eigenlijk meer een voorwaarde voor de geestelijke en eeuwige genieting *der ziel.*

In ieder geval blijkt wel, dat niet alle autoriteiten overeenstemmen, wat betreft de kwestie van de opstanding (vergel. S. Schechter, Some aspects of rabbinic theology, London, Adam and Charles Black, 1909. Chapter: The kingdom of God (national), p. 97, Note).

Wat de opvatting van Aben Ezra betreft, daarmee stemt Maimonides overeen, die de leer der opstanding uit de dooden eenvoudig vervangt door die van de onsterfelijkheid der ziel. Terwijl Saädja de woordelijke opvatting verdedigt en gelooft dat het zal plaats vinden ten tijde van de laatste verlossing. (Zie Friedländer, Die Jüd. Rel., S. 180.) Reeds in de apocalypsen waren de meeningen hierover verdeeld (Drummond, 390). Het tegenwoordige Jodendom als zoodanig schijnt het meest over te hellen naar de opvattingen van Aben Ezra. Althans bij Kaufmann Kohler heet het: „Wird der Glaube an die leibliche Auferstehung von den heutigen Juden höchstens noch im Gebetbuch äusserlich mitgeschleppt, da er mit all unser Denken und Wissen in schroffstem Widerspruch steht und sie innerlich erstorben ist, so hat anderseits der Glaube an die nationale Auferstehung Israëls im Zionismus neue Nahrung und neue Gestalt empfangen" (294).

VIII.

WAT AAN DE DAGEN VAN DEN MESSIAS VOORAFGAAT.

De toestand voor het aanbreken van den messiaanschen tijd wordt gekenmerkt door allerlei eigenaardige dingen. Dat volgt eensdeels reeds uit het feit, dat de tijd, die aan die dagen voorafgaat, de tijd der „galoet" is, en anderdeels daaruit, dat het einde van die galoet tevens is het aanbreken, of liever het doorbreken van een nieuwen tijd.

De nieuwe tijd wordt geboren op het oogenblik door God daarvoor bestemd. Op de manier, waarop elke normale geboorte verloopt: onder hevige smarten en beroeringen, terwijl reeds lang tevoren allerlei teekenen er op wezen, dat een groote verandering op handen was, die men met een hart kloppend van blijde verwachting en benauwenden angst tevens verwachtte. Ook moest, zou de geboorte goed verloopen, allerlei in acht genomen worden. Verschillende voorwaarden moesten vervuld zijn.

Wanneer wij de gangbare opvatting, de communis opinio van de rabbijnen uit de klassieke periode (van een vast staande traditie of een onveranderlijk dogma kan ook hier niet gesproken worden) bezien, dan blijkt wel, dat, hoewel veel apocalyptisch materiaal is opgenomen, 't welk als bonte ornamenteering dienst doet, de hoofdtrekken van dit beeld zijn: boete en bekeering als voorwaarde, het houden der geboden, vooral het Sabbathsgebod, het ontbreken der profeten, de Wet zal in vergetelheid geraken, allerlei afval, groote smarten en verdrukkingen, overal in de wereld oorlogen, duurte, verwoestingen in het heilige land, onderlinge twist onder huisgenooten en de opmarsch der wereldmachten tegen Jeruzalem.

Ook over deze dingen zwijgen onze commentatoren niet.

Wat de voorwaarde van boete en bekeering betreft, daarvoor komen eerst in aanmerking twee plaatsen, die Simon ben Jochai (± 140 n. Chr.) aanhaalt (Sabbath 118*b*): „Wanneer de Israëlieten twee Sabbathen naar de Wet houden zouden, zouden ze dadelijk verlost worden, want er is gezegd (Jes. 54 : 4): *alzoo sprak God*

van de gesnedenen die mijn Sabbathen houden, en verder heet het (56 : 7): *die zal ik weder brengen tot Mijn heiligen berg*," enz.

Naar aanleiding van deze beide texten merkt Aben Ezra op, dat de Sabbath speciaal genoemd wordt, omdat het een teeken van het verbond is tusschen God en degenen, die hem houden. En degene, die den Sabbath houdt, is een dienaar des Heeren (56 : 4). Wanneer men Gods rechten bewaart, Zijn heil is nabij om te komen.

Kimchi spreekt daarover ook. De overtreding van het Sabbathsgebod is de oorzaak van de ballingschap (56 : 2).

Rasji gaat er niet op in.

Aben Ezra en Kimchi zeggen beiden naar aanleiding van 56 : 1, dat de zonde en de bekeering de komst van den Messias vertragen, nl. het zich niet bekeeren van de zonde. Als de nood op het hoogst is, in de dagen van Gog en Magog, moet Israël in zijn binnenkamer gaan, d.w.z. zich verbergen in goede werken en een volkomen bekeering, dan zal de gramschap slechts een klein oogenblik duren (K. 26 : 20).

De meening, dat de verlossing afhangt van de bekeering van Israël, bedoelde wel een eind te maken aan allerlei berekeningen. Den tijd kon men niet bepalen, wel de voorwaarde stellen. Zoo zegt b.v. Sanh. 97*b*: „Alle termijnen zijn afgeloopen, de kwestie hangt nu alleen maar af van de boete."

Vast staat, dat Israël om zijn zonde in de ellende gekomen is (K. 52 : 5). Door gerechtigheid zullen ze verlost worden (K. 1 : 27, 43 : 21–22, 48 : 9, 59 : 11, 16). Het laatste vers zegt duidelijk: „Zie, door de bekeering zal het einde der ballingschap komen." Maar dan volgt een andere opvatting, dat het einde der ballingschap komen zal onafhankelijk van de bekeering, omdat Israël toch het uitverkoren volk is (wat in 48 : 9 gezegd wordt). Kimchi lost de tegenstrijdigheid, die de rabbijnen gezien hebben aldus op, dat wel *niet allen* in Israël zich zullen bekeeren, maar toch *de meesten!* Omdat er geen tijd geweest is, dat *geheel* Israël schuldig was. M.a.w. dan is het ook niet noodig, dat geheel Israël zich bekeert!

In de „Jüdische liberale Zeitung, jrg. 8, no. 11 (16 Mrt. '28) komt een artikel voor van Rabbiner Dr. Albert Wolf, Dresden: „Die messianische Hoffnung des Judentums." Daar citeert hij de vertelling uit den Talmud van het gesprek tusschen ben Levi en Elia over de komst van den Messias en dan zegt hij: „Elia ist nach alter Überlieferung der Vorbote des Messias, der sein Kom-

men ankündigt. Diesem Vorboten wird das Wort in den Mund gelegt, dasz das Kommen des Messias abhängt von den Menschen selber. Er kommt noch heute, wenn ihr Gottes Wort vernehmt. In dieser Bedeutung ist die Messiaslehre eine Grundsäule des Judentums. Nicht durch ein Wunder kommt der Messias, sein Kommen ist von der Gesinnung und der Tat des Menschen abhängig. So widerspricht der Messiasglaube des Judentums der Lehre von der absoluten Sündhaftigkeit des Menschen. Und nicht erlöst der Messias die Menschen, sondern man könnte den Satz gewissermaszen umkehren: die Menschen erlösen den Messias; denn er kommt erst, wenn die Menschen sein Reich würdig vorbereitet haben."

De commentatoren voegen er echter nog bij: „en als ze het niet gedaan zullen hebben, dan zal nochtans de Messias komen, alleen dan duurt het wat langer!" Het zwaartepunt is hier van God naar den mensch verlegd!

Hier is een modernisme, dat wel aan den Messias schijnt te gelooven. Maar in hetzelfde artikel wordt gezegd: „Eine eindeutige, klare Lehre von dem Messias, von seinem Wirken und von seinem Reiche gibt es nicht." En dat wisten we reeds (cf. ook Friedl. J. R., 178; Kaufmann, 290).

Rasji gaat ook hier niet verder op in dan strikt noodzakelijk geëischt wordt door den text. Bij 12 : 1 merkt hij op, dat de ballingschap dient tot verzoening.... natuurlijk voor de zonden der ballingen. Daar wordt zelfs dank uitgesproken voor de wegvoering in ballingschap, omdat daardoor gelegenheid tot verzoening gegeven werd. Het hangt er nu maar van af, of Israël zich in de ballingschap bekeert. Immers 60 : 22: „Indien zij rechtvaardig geweest zullen zijn, zal ik het spoedig doen komen, maar indien zij het niet zijn, dan zal ik het te zijner tijd doen komen." M.a.w. het komt evenwel! Alleen de bekeering zal het proces verhaasten, de niet-bekeering zal de zaak niet verhinderen! Dat is wel de gewone doorsnee-opvatting. (Sanhedrin 98*a*.)

Aben Ezra (2 : 5): *Zion zal om haar gerechtigheid* (dus niet z.a. de St. V. heeft: door recht), *verlost worden*, haar ongerechtigheid vertraagt dan ook de komst van den Messias (56 : 1), want Hij zal het koninkrijk van het huis van David herstellen (50 : 1). Bij Jes. 53 : 10, welk hoofdstuk A. E. van Israël opvat, heet het: „*dan zal hij zaad zien:* hij en zijn kinderen zullen zich verheugen in de verlossing, welke de Heer hen zal schenken. Dit heeft be-

trekking op dat geslacht, dat tot God terugkeert, dat is tot Gods Wet, in de dagen van den Messias."

Natuurlijk ziet men uit naar die verlossing en wisselen hoop en wanhoop elkaar af. Dikwijls greep men te gauw naar de vervulling van de belofte (Bar Kochba, Sabbathai Zewi!), maar vooral de vromen des volks verlangden naar een profetisch woord en wilden niet vertwijfelen aan de uitkomst (K. 26 : 8), doch volhardden in het gebed en erkenden, dat de ballingschap een tuchtiging was voor hun zonden (ibid. 16). Begrijpelijk maakte ook moedeloosheid zich menigmaal van hen meester. Kimchi wil zijn lotgenooten dan troosten en wijst hen op Abraham en Sara, bij Jes. 51 : 2. „Gelijk God Abram en Sara lang heeft laten wachten op een zoon, zoo zal God Israël, nadat Hij hun ballingschap zeer lang heeft laten duren, zoodat zij vertwijfelen aan de verlossing, uit de ballingschap doen uitgaan." Nochtans stemt ook hij wel in met de klacht 63 : 11: „Gij hebt onze Vaderen wel geholpen, hoewel zij ook gezondigd hebben, waarom helpt Gij ons dan niet?" Daar is haast een opstandige toon in te beluisteren! „Het is alsof Gij ons doet dwalen waar Gij onze ballingschap verlengt.... velen uit Israël vertwijfelen aan de verlossing, omdat de ballingschap zoo lang duurt.... Indien Gij het dan niet wilt om onzentwil, omdat wij gezondigd hebben, doe het dan om Uwer knechten wil en dat zijn de vaderen"! (ibid. 17).

Want niet alleen, dat er geen profeten meer zijn, er zijn ook geen rechters meer (cf. Klaussner, 42). Die zullen ook in de dagen van den Messias teruggegeven worden (K. 1 : 26). De toestand is dus wel treurig, te meer, waar zelfs de heidensche volken (c.q. Rome) zich bewust zijn, dat hun buit hun niet zal ontnomen worden. Dat verklaren R. en K. bij 49 : 24, waar zij die volken sprekende invoeren, terwijl A. E. het bij dezen text door Israël doet constateeren!

Nochtans kan de hoop niet sterven en blijft de verwachting leven! En er is een kern, die de vertroosting Israëls dag en nacht niet loslaat. Op hen wijst A. E. bij 61 : 6; de wachters daar genoemd zijn volgens hem degenen, die om Zion weenen, die niet anders doen dan schreien, die 's nachts niet slapen en zelfs overdag niet, wat gewone wachters nog wel doen. Ook K. vermeldt deze verklaring, hoewel hij de wachters beschouwt als de Engelen. In ieder geval is in die wachters, resp. die vromen, nog de herinnering bewaard aan de oude „treurenden Zions", de אבילי ציון, die na de

verwoesting van den tempel optraden. Ter wille van deze treurenden zal de voorspoed van het land terugkeeren (A. E. 61 : 10).

Maar vóór het zoover is, moet Israël, en trouwens de geheele wereld, door een vuur van beproevingen en oordeel heen! De beschrijving van de „smarten van den Messias" (חבלי המשיח) zijn over het algemeen zeer fantastisch.

De uitdrukking חבלי המשיח is waarschijnlijk ontleend aan Hosea 13 : 13. In het Nieuwe Testament wordt er ook van gesproken. Daar heeten ze de ὠδινες (Mt. 24 : 8, Mc. 13 : 9). Ook worden ze genoemd bij Daniël (9 : 24–25, 12 : 1–7). Bousset 286 vlg. geeft ongeveer alle trekken van dit bonte apocalyptische beeld (vgl. ook Schürer, II, 609 vlg.; Strack–Billerbeck, I, 950 en Drummond, 209 vlg.).

Wat de opvatting der rabbijnen betreft, lezen we in Mischna Sota IX, 15 (49*b*): „Als de Messias nadert zal de goddeloosheid toenemen en de duurte ten top stijgen, de wijnstok zal zijn vruchten dragen en de wijn toch duur zijn en er zal geen terechtwijzing zijn. Het leerhuis zal een huis van ontucht worden. Galilea zal verwoest en Gaulonitis geplunderd worden en de grensbewoners zullen van stad tot stad trekken en geen medelijden vinden. De wijsheid der schriftgeleerden zal verdorven worden en degenen, die de zonde vermijden, zullen veracht worden. De jongen zullen de ouden beschamen, grooten zullen voor kleinen opstaan. De zoon smaadt zijn vader, de dochter staat tegen de moeder op, de schoondochter tegen haar schoonmoeder; iemands vijanden zijn zijne eigen huisgenooten. Het aangezicht van het tijdperk gelijkt op een hondengezicht en de zoon schaamt zich niet voor zijn vader. Waarop moeten wij dan steunen? Alleen op onzen Vader in den hemel."

En niet alleen vinden we deze beschrijvingen in de klassieke rabbijnsche periode, ook in de Middeleeuwen wordt op dit stramien voortgeborduurd, getuige een Midrasch uit dien tijd: אותות המשיח, messiaansche teekenen (A. Wünsche, Aus Israëls Lehrhallen, III, 107 vlg. In hetzelfde deel van dit werk vindt men een vertaling van Sanhedrin Chelek 97*a*–99*a*, waar een uitvoerige beschrijving voorkomt van deze dingen, zooals daar in de rabbijnsche scholen over gedisputeerd werd.)

Het verschijnsel, dat men steeds weer zich bezig houdt met de schildering van dien tijd, behoeft niet te verwonderen, daar men vooral in tijden van druk en vervolging, zooals de M. E. waren,

grijpt naar de oude overleveringen om zich daarmee te troosten en zich de toekomst als het veilige strand voor te stellen, waar men slechts komen kan door de branding heen van vervolging en hoogen nood! En zoo zijn er steeds ruiters geweest op bontgekleurde paarden, die de wereld afreisden, om te zien of er nog geen redding kwam. En als ze dan het tegengestelde waarnamen, zooals de wachters uit de visioenen van Zacharia, dan kwam de hoop op verlossing weer naderbij (Zach. 1 : 8).

Immers (A. E. Jes. 53 : 6): „van den tijd onzer bevrijding is voorzegd: *en daar zal een tijd van smart zijn.* Bovendien, toen de Engelen zeiden: *de gansche aarde zit stil*, vroeg een van hen: *hoelang zult Gij u niet erbarmen over Jeruzalem* (Zach. 1 : 11, 12), omdat hij dacht: zoolang de heidensche volken vrede hebben, zal Jeruzalem geen genade vinden."

Bij Kimchi vinden we hierover het volgende: God zal zijn aangezicht van Israël verbergen en de volkeren der wereld zullen over haar heerschen (5 : 5). In die dagen zal Israël gelouterd worden en alleen de rechtvaardigen in haar zullen overblijven (24 : 16). „Denk niet, dat Israël alleen in de benauwdheid zal komen, want ook gij allen, die gerekend wordt de heeren en de bewoners der aarde te zijn, zult wankelen in het midden van haar en elk volk afzonderlijk zal wankelen van zijn plaats, maar Israël zal gered worden en die rechtvaardigen zullen opgeschreven worden ten leven, maar gij zult niet overblijven." Ja, de schrik des Heeren zal over de geheele wereld zijn (2 : 22) en het gericht over de gansche aarde (3 : 1). Het toppunt wordt bereikt in den oorlog met Gog en Magog, waaraan door den Messias ben David een eind zal worden gemaakt! (zie hierover hoofdstuk IX, blz. 76.)

Er zal in die dagen verlangen zijn naar een profeet (26 : 8; 63 : 11). De verlossing zal komen als leven uit den dood. Israël moet als het ware eerst sterven, voordat het weer opstaat en dan ook voorgoed. Israël zegt van zich zelve, wat Jezus gesproken heeft: indien het tarwegraan in de aarde niet valt en sterft, zoo blijft het alleen. Want zoo heet het (K. 60 : 11): „Zoo zijn er van Israël velen in de ballingschap ondergegaan en omgekomen en voor een weinig tijd is hun verwachting vergaan, maar bij het aanbreken van den tijd der verlossing zullen zij uitspruiten en vruchtbaar zijn en zich vermenigvuldigen en zullen toenemen tot hun bestemming in getal en heerlijkheid en grootheid, dubbel zooveel als voordien."

Een ander beeld voor de verdrukking, die aan de verlossing voorafgaat, gebruikt Kimchi bij 27 : 12: Israël zal als koren uit het stroo der volken uitgedorscht worden. Als dat afgeloopen is, dan zal er voor altijd een einde zijn aan die groote verdrukking! (30 : 26). Want de hevigste smart is op het laatst, als Zion tot de geboorte komt; dan is de Messias reeds gearriveerd. Om geheel in het beeld te blijven: de Messias is als de accoucheur, die in den hevigsten nood ingrijpt (66 : 7).

Vergelijk hier ook Kimchi bij Joël 2 en 3 en Zach. 13 : 7.

Rasji geeft dezelfde opvattingen.

De volken zullen van verre komen om den Israëlieten smarten aan te doen. Vanwege die smarten is de Wet in vergetelheid geraakt (12 : 3). Voordat de vertroostingen der profetieën in vervulling gaan, zullen nog vele verdrukkingen komen (24 : 1), dan zal de bevrijding zijn, als bij een vrouw die baart (26 : 17, vergel. ook Zach. 13 : 9). Het zal zijn een oordeel over Israël, waartoe God den vijand gebruikt (28 : 17, 20). En de Heidenen zullen eenmaal bekennen, dat dit was om de zonde der wereld te dragen (Jes. 53). Trouwens dit geheele hoofdstuk wordt opgevat van den lijdenden knecht des Heeren, dat is: Israël, dat vreeselijke dingen moet ondervinden. Ook behoort daar nog bij, dat er dorst zal zijn naar het Woord, dat de Wet niet wordt onderwezen. In tegenspraak met 12 : 3 is wat Rasji zegt bij 59 : 21. Want daar verklaart hij, dat de Wet door de Israëlieten *niet* aan de vergetelheid zal worden overgegeven! De bedoeling zal wel zijn, dat gedurende den laatsten tijd van de ballingschap, als de verdrukkingen en benauwdheden het hevigst zullen zijn, geen tijd meer zal zijn om de Wet te bestudeeren, maar dat zal dan slechts een korten tijd zijn.

Aben Ezra spreekt ook van een terugkeer tot de Wet in de dagen van den Messias (53 : 10). Vóór dien was er dus ook, volgens hem, iets niet in orde met die Wet. Hij spreekt eveneens van een tijd des gerichts (58 : 3), van het kwaad dat komt (57 : 1). Er zal een tijd van beroering zijn, als nimmer geweest is. In dien tijd zal Israël alleen gered worden; daarom: *en de verlosser zal tot Zion komen* (59 : 19).

In een ander verband spraken wij reeds over de kwestie van het gericht. Maar hier moeten we nog opzettelijk daarbij stilstaan. Immers bij onze commentatoren is sprake van een dubbel gericht. In de apocalyptische litteratuur komt die gedachte ook voor (Hühn 117). Dan is het eerste gericht bij den aanvang van

den messiaanschen tijd, het tweede vóór het aanbreken van de eigenlijke 'olam habba. Het eerste hangt samen met een gelouterd Israël, dat deelnemen zal aan den messiaanschen tijd, het tweede met de opstanding aller dooden. En in het algemeen kan men zeggen, dat de idee van een tweede gericht alleen daar kan zijn, waar men aan een tijdelijk begrensd messiaansch rijk denkt. Zoo kunnen we dat hier ook bij onze commentatoren verwachten. (Vergel. hierover Schürer, II, 644.)

(De oudere opvatting is, dat de messiaansche tijd den zaligen eindtijd brengt, later worden de dagen van den Messias en de 'olam habba duidelijk onderscheiden. (Strack und Billerb., II, 55.)

Kimchi (3 : 1) maakt onderscheid tusschen een gericht tegen de goddeloozen in den messiaanschen tijd en een voorafgaand gericht tegen Juda en Jeruzalem. Dan zullen ook de gestorven ballingen weer opstaan en naar Palestina terugkeeren en zich voegen bij de overgebleven rechtvaardige Israëlieten (43 : 6). Want het gericht vóór de komst van den Messias heeft het karakter van een loutering. Natuurlijk zullen degenen, die niet kunnen deelnemen aan het messiaansche rijk, ook niet deelnemen aan de 'olam habba (24 : 16). Voordat de dag der verlossing komt, zal de dag der wraak over de volken, komen.

Duidelijk wordt gezegd, dat dit eerste gericht gepaard gaat met de (eerste) opstanding, alleen van de rechtvaardigen (26 : 19). K. verklaart daar nl. Dan. 12 : 4 (evenals Aben Ezra, zie bij 65 : 17) niet van de groote opstanding, maar van de opstanding in de dagen van den Messias, ten tijde der verlossing: „gij zult de dooden opwekken nl. de rechtvaardigen en niet de goddeloozen. En dat blijkt ook uit dit vers, dat zegt: *uwe dooden zullen leven.*" Het niet tot het leven komen van de goddeloozen beteekent dus het niet deelnemen aan het messiaansche heil. Want, dat er een algemeene opstanding der dooden zal zijn, blijkt uit K. 66 : 24, maar daarover spreken onze commentatoren niet veel. Zij zien in deze commentaren meer naar den messiaanschen tijd, dan naar den eindtijd! Op de ideeën over dien laatsten tijd behoeven we hier niet verder in te gaan!

Ook Rasji spreekt in overeenkomstigen zin. Er komt een dag des gerichts, waarop alle goddeloozen zullen te gronde gaan. Dat zijn de afgodendienaars (2 : 17, 18, 19). Maar ook Israël zal gestraft worden (24 : 1). De overgeblevenen van Israël zullen het goede beërven (24 : 14), de heidenen komen in de zeven vlammen

van de hel (24 :22). Dat is de voortzetting van het vuur des oordeels, dat over de geheele wereld gaat, want die dag komt brandende als een oven en ,,die komende dag zal hen in vlam zetten, maar gij zult dan niet verteerd worden'' (43 : 2). Dat Israël dan niet verteerd zal worden, vindt zijn oorzaak in den eed van trouw, dien God eens gezworen heeft, anders zou Israëls zonde wel zoo groot zijn, dat het ook verteerd werd! (27 : 4). Dat alles zal zijn, vóórdat de Messias komt, hetgeen duidelijk blijkt uit 28 : 17. Want dan zal God al de besluiten over Israël brengen, zoodat de zondaren zullen worden vernietigd en de rechtvaardigen zullen blijven.

Ook Aben Ezra is van hetzelfde gevoelen. Hij spreekt zich meer uit over hetgeen na den messiaanschen tijd nog zal gebeuren, omdat hij daar blijkbaar meer over nagedacht heeft. Immers hij zegt, dat (66 : 24) er later nog weer een opstanding zal plaats hebben, waarin de goddeloozen tot een eeuwig afgrijzen zullen zijn en de rechtvaardige *zielen* zullen leven. Maar, wat den messiaanschen tijd betreft, vooraf gaat het oordeel over de goddelooze Israëlieten, waartoe God den goddeloozen volken de vrije hand laat, om ze te verslinden als wilde beesten (56 : 9). De rechtvaardigen zullen, voordat het kwaad komt, er niet meer zijn om dat te aanschouwen, maar zij zullen daarna zich verlustigen in het goede (57 : 3 vlg. en 59 : 19 vlg.). De geheele beschrijving van cap. 34 ziet volgens A. E. op deze periode, die voorafgaat aan de komst van den Messias! Het is de dag der wraak des Heeren over de heidenen!

Zoo zien we dus, dat ook in dit opzicht onze commentatoren de zgn. onheilsprofetieën laten slaan op de vóór-messiaansche periode en weinig geïnteresseerd zijn bij de allerlaatste dingen!

Merkwaardig is misschien op te merken, dat over de voorafgaande komst van Elia in deze commentaren niet gesproken wordt, terwijl in apocalypsen en Talmud deze gedachte telkens terugkeert. Ook uit de Evangeliën blijkt, hoe populair deze voorstelling geworden is (Mc. 9 : 11; Mt. 11 : 10, 14; Joh. 1 : 21). Bij Klaussner, 58 vlg., vinden we de tannaïtische opvattingen. Elia zal allen twijfel op juridisch en religieus gebied oplossen, vrede in de wereld stichten, ook de schaal met het manna, de schaal met het reinigingswater en de schaal met de heilige zalfolie terugbrengen. Volgens sommigen ook den staf van Aäron, die gebloeid had. Hij zal den Messias zalven en deelnemen aan de opwekking der dooden.

Van dit laatste wil Klaussner in dit verband niet spreken, omdat het tot de eschatologie behoort. Maar uit het bovenstaande is wel gebleken en uit de opvatting aangaande Elia in dit opzicht, blijkt toch wel, dat Klaussner hier te scherp scheidt. Het behoort in ieder geval tot datgene, wat aan de komst van den Messias vooraf gaat en mag dus met recht hier behandeld worden.

Wanneer in onze commentaren niet gesproken wordt van Elia, mogen we daaruit nog niet opmaken, dat de schrijvers niet weten willen van deze ideeën. Immers ze hebben geen aanleiding gevonden in de behandelde stof daarover uit te weiden. Het uitgangspunt van de traditie over Elia vormt Mal. 3 : 23–24 (St. Vert. 4 : 5, 6). En daar wij bij Jesaja niets gevonden hebben, veroorloven wij ons een uitstapje naar de commentaren op Maleachi als aanvulling van hetgeen wij tot hiertoe onderzocht hebben. En dan vinden we, dat ze zich aansluiten bij de traditie, zooals die in Edujoth VIII, 7 vastgelegd is. (Aangehaald bij Klaussner 59.) We geven hier eenvoudig, behalve een plaats bij Saädja en Maimonides, geciteerd bij Raymundus Martini, de vertaling van de commentaren bij Maleachi.

Raymundus Martini, Pugio Fidei, fol. 127: „*R. Saädja* in Haemunoth tract. 8. De redemptione ultima, zegt: de voorlooper van den Messias ben David zal zijn afgezant zijn om het volk voor te bereiden en den weg te bereiden, cf. Mal. 3 : 1."

Ibidem: *Maimonides* in Jad Chazaka tract. de regibus cap. 12: „Sommige wijzen zeggen, dat Elia voor de komst van den Messias zal komen. Dat is allemaal waar, maar van al dergelijke dingen weet niemand, hoe ze zullen zijn, totdat ze gebeuren: *want die dingen zijn verborgen bij de profeten.*"

Aben Ezra Mal. 2 : 17: „wanneer zal dat oordeel zijn en waar is Hij, waarom voltrekt Hij het oordeel niet? Deze profetie slaat op de toekomst en eerst zal Elia komen, z.a. aan het einde van dit boek geschreven staat."

Mal. 3 : 1: „*zie, Ik zend mijn Engel*: dat is de Messias ben Jozef." Rasji en Kimchi vatten het op van den Engel des Heeren.

Rasji Mal. 3 : 23–24: „*Hij zal het hart der vaderen wederbrengen tot den Heilige.* Tot de kinderen: dat is door middel van de kinderen; Elia zal tot de kinderen zeggen: bij Hem is de weg der liefde en der welwillendheid en gij zult met uw vaders spreken, om de wegen Gods te aanvaarden en zoo brengt hij het hart der kinderen tot de vaderen; zoo heb ik het gehoord van R. Me-

nachem. Maar onze rabbijnen hebben dit in het Talmudisch tractaat Edujoth verklaard, dat Elia komen zal om vrede te brengen in de wereld!"

Kimchi: „Hoewel ik u de wet van Mozes inscherp voor alle geslachten en hoewel u dit ten goede is, zend ik u toch nog den profeet Elia. Dat beteekent, dat Hij hem zijn ziel, die ten hemel was gegaan, tot het lichaam zal doen terugkeeren. Dat zal worden geschapen als het eerste lichaam, want dat eerste lichaam was naar de aarde weergekeerd, toen hij ten hemel voer, alles naar zijn eigen bestemming. En, nadat Hij hem zal doen leven in het lichaam, zal Hij hem naar Israël zenden voor den dag des gerichts, dat is die groote en vreeselijke dag des Heeren en Hij zal de vaders en de kinderen tezamen bestraffen, om in alles het hart tot God te bekeeren. En deze bekeerden zullen aan den dag des gerichts ontkomen. En dat beteekent het, wat er staat: het hart der vaderen *tot* de kinderen.... *met* de kinderen.... en *met* hun vaders, d.w.z. de vaders met de kinderen tezamen tot God. Daarom zal hij hen bestraffen, opdat ze bekeerd zullen zijn op den komenden dag, opdat Hij niet de gansche aarde sla, zoodat die verwoest is en zij niet kunnen lichten met glans en geheel ondergaan in de woestijn der volken."

Aben Ezra: „Ik wil het boek besluiten met een opmerking over Elia. Wij vinden hem in de dagen van Ahazia, zoon van Achab; maar Joram, de zoon van Achab en Josaphat raadpleegden den profeet Elia.... Wij vinden verder, dat in de dagen van Ahazia, na den dood van Josaphat, een brief kwam van den profeet Elia en daar stond in, dat hij hem toen had geschreven en aan hem had gezonden, want indien hij vóór zijn hemelvaart had geschreven, dan had er wel gestaan: en er werd gevonden, of er kwam hem een brief in handen, dien Elia had verborgen; en er bestaat geen twijfel, dat hij gezien is in de dagen van onze heilige wijzen. Moge God in zijn genade de vervulling van zijn profetie brengen en bespoedigen den tijd van zijn komst!"

IX.

TERUGKEER NAAR PALESTINA.

Dat bij het aanbreken van de dagen van den Messias de door de gansche wereld verstrooide Israëlieten naar Palestina zullen terugkeeren, is een verwachting, die in de profetieën telkens uitgesproken wordt. In de apocalyptische litteratuur vormt dit een onmisbaar bestanddeel.

De vrome Israëliet vraagt in de tiende bede van het Schemone Esre, dat zeker wel dateert uit den tijd van vóór de verwoesting van Jeruzalem, elken dag opnieuw: „roep door uw luidklinkende bazuin onze verlossing uit, en hef een banier op om onze verstrooiden te vergaderen en breng ons samen van de vier hoeken der aarde. Gezegend zijt gij, o God! die vergadert de uitgeworpenen van Uw volk Israël."

Hier blaast dus God zelf de bazuin ter verzameling, terwijl het elders de Messias is, die dit doet. Ook vinden we de opvatting, dat de heidensche volken de verstrooide Israëlieten als geschenk bij den Messias brengen. Ja, zelfs gebruikt God de winden om zijn gevangenen naar huis terug te voeren.

Plotseling zal de verlangde verlossing komen en de terugtocht zal een triumftocht worden. Omdat het gaat naar het nieuwe koninkrijk, dat zijn grenzen uitstrekt zoover als het aan Abraham was beloofd.

Als de bazuin klinkt en de banier wordt opgeheven, moeten de verstrooiden zich verzamelen. Nu is nog onzeker, of *alle* Israëlieten zullen terugkeeren. R. Akiba zegt, dat de tien stammen nooit terugkeeren. Maar in deze opvatting staat hij vrijwel geheel alleen. De algemeene gedachte was wel, dat Palestina in de toekomst in dertien deelen zou verdeeld worden (het dertiende deel voor Levi of voor den Messias). Zie hiervoor Drummond, 333 vlg., Bousset, 271 vlg., Edersheim, I, 78 en vooral wat de verschillende plaatsen uit den Talmud en Midrasch betreft Strack und Billerbeck, IV, 882, 902–910.

Wij vinden hierover bij onze commentatoren nog al veel materiaal. Natuurlijk hebben zij zich in een tijd, waarin door de kruistochten Palestina in het middelpunt der belangstelling kwam te staan, ook afgevraagd, hoe het met dat land gaan zou! En of het oude volk weer daarheen terug zou keeren en ze hebben geen twijfelachtig antwoord gegeven.

Het meest uitvoerig wordt in deze commentaren stilgestaan bij de onderwerpen, die betrekking hebben op den laatsten tijd vóór en de dagen van den Messias. Zeer veel gelegenheid vinden ze om te spreken van den terugkeer. Maar nieuwe opvattingen brengen ze niet.

Rasji zegt er dit van: Er zal een teeken gegeven worden, een banier opgericht, opdat de ballingen zich tot den Messias kunnen vergaderen en hem geschenken zullen brengen (11 : 12). Dan zal de verlossing volkomen zijn (14 : 1) en het vreugdegezang grooter dan bij de Roode Zee (24 : 14). In 27 : 12 komt ook de gedachte voor, dat de ballingen als een geschenk gebracht zullen worden: „die één van u vindt, zal hem als een geschenk brengen". Hetgeen in 52 : 11 vlg. staat, heeft volgens Rasji betrekking op de laatste ballingschap. De Israëlieten zullen dan uit het midden van de Christenen uittrekken naar hun eigen land, er zal een tijd van voorspoed voor Israël aanbreken en de volkeren zullen met stomme verbazing de verlossing aanzien. Het land zal zoo vol worden, dat men geen plaats meer heeft om huizen te bouwen (49 : 19). De volkeren zullen de ballingen brengen in het midden van Zion (66 : 7).

Kimchi zegt, dat ten tijde der verlossing de bazuin zal blazen en de volken Israël zullen brengen (28 : 3) en Israël uit het stroo der volken gedorscht zal worden (27 : 12 cf. 28 : 29). Gelijk Abraham en Sara vertwijfelden, omdat ze de belofte Gods dat zij nog een zoon zouden krijgen, niet in vervulling zagen gaan, zoo ook de Israëlieten, dat zij niet uit de ballingschap zouden komen. Maar evenals God toen zijn belofte wel na lang wachten, toch vervulde, „zoo zal God ook Israël, nadat hij hun ballingschap lang heeft laten duren, zoodat zij wanhoopten aan de verlossing, uit de ballingschap doen uitgaan" (51 : 2). Deze verlossing zal niet in het geheim, maar in het openbaar geschieden, door de heele wereld zal het bekend zijn, want op de bergen zal de stem des heils gehoord worden. Zonder wapenen zal het gaan; de wapenen der terugkeerenden zullen zijn: de barmhartigheden en goedertierenheden des Heeren. Ze zullen niet met haast gaan en

uitgedreven worden, zooals uit Egypte, maar rustig en kalm! (52 : 11 vlg.). Na deze verlossing komt er geen ballingschap meer. De tijd dezer laatste ballingschap, die al heel lang duurt, zal kort zijn in vergelijking met den tijd, die hierop volgt (54 : 7, 9).

Het zal de tijd zijn van de bruiloftsvreugde. Kimchi gebruikt voor den terugkeer van het volk naar Palestina een aardig beeld in 62 : 5: ,,zoo is het ook met het land Israël; zoolang haar kinderen niet daarin zijn, hoewel de volken der wereld wel daarin wonen, kan het niet genoemd worden: ,,getrouwd'', want niet zijn ze door haar geaccepteerd en het is niet schoon, dat ze daarin wonen, maar dat is, zooals een jongeling met een getrouwde vrouw of een oud man met een jong meisje trouwt; maar wanneer Israël weer in haar midden woont, zie, dat is, zooals wanneer een jongeling een jongedochter trouwt. In de bruidsdagen heet hij de bruidegom en zij de bruid en dan is er vreugde en blijdschap bij hen, want dan zijn ze in hun ,,vernieuwing'', want de vreugd van uw God zal over u zijn, al de dagen.''

Jeruzalem zal herbouwd en nooit meer verwoest worden (62 : 6), want de volkeren zeggen tot Israël: ga uit, keer terug naar uw land! (62 : 10). Vergel. ook 43 : 19 en Joël 3 : 7.

Aben Ezra zegt, bij 11 : 12, dat God een banier zal oprichten te midden van al de volken, opdat de Israëlieten die zouden zien en naar hun land terugkeeren. Dan zal de kreupele springen als een hert en overal onderweg zullen ze water vinden. Niemand anders zal van hun weg gebruik mogen maken, zelfs de eigenaars van de landen, waardoor die weg gaat, zullen uit vrees zich daar vandaan houden, zoodat ook niemand der terugkeerenden overlast, noch van mensch, noch van dier zal ondervinden (Cap. 35). Het vertrek uit het midden der volken zal niet overhaast geschieden, maar wel onmiddellijk als het teeken gegeven wordt. Dan zal God ze van alle kanten omringen (52 : 11 vlg.). Toch zullen er Israëlieten zijn, die niet zullen terugkeeren. Dat zijn degenen, die van het geloof zijn afgevallen en den ,,afgodendienst'' niet willen laten varen (56 : 9). (Rasji laat dat slaan op de volken, die niet proselyt hebben willen worden en Kimchi verklaart het van Gog en Magog).

Aan de terugkeerenden zal vrije doortocht verleend worden door de landen, want de vorsten zullen zeggen: *gaat door* (62 : 10). Ten slotte is het alles een groot wonder. Het zal zijn, alsof een vrouw zonder smarten kinderen baart. Plotseling, zonder

veel inspanning, zullen de Israëlieten samenkomen, uit alle hoeken der wereld! (66 : 7).

Ten opzichte van de kwestie van de tien stammen gaan de exegeten niet mee met Akiba. Bij 11 : 12: *Hij zal de verdrevenen van Israël verzamelen en de verstrooiden uit Juda vergaderen*, merkt Aben Ezra op: „Israël, de tien stammen, want Juda wordt afzonderlijk genoemd." En als er 49 : 14 sprake is van Zion, dan zegt hij: „de vergadering van Israël". Het koninkrijk der tien stammen zal wel niet weer worden opgericht, in tegenstelling met het koninkrijk van het huis van David (50 : 1), maar juist omdat hier genoemd wordt het koninkrijk van het huis van David, moet dit opgevat worden als het herstel van de oorspronkelijke rijkseenheid.

Zoo denken ook Rasji en Kimchi er over. Immers bij 11 : 11 zegt Rasji „ten tweeden male: zooals hij hen uit Egypte kocht, toen hun verlossing zuiver was, zonder eenige dienstbaarheid; maar de bevrijding tijdens den tweeden tempel wordt door dit getal niet aangeduid, want zij waren aan Cyrus onderworpen." Daarmee wil Rasji dus zeggen, dat Jesaja hier doelt op de laatste verlossing, wanneer dus, zooals uit Egypte, het gansche volk verlost zal worden. Kimchi spreekt dat duidelijk uit: „en de verzameling uit deze ballingschap zal zijn de tweede na Egypte, omdat ze dan weer *allen* zullen uitgaan. En aldus zullen allen uitgaan bij de vergadering van deze ballingschap." Het verschil met de tweede ballingschap is, dat toen de tien stammen niet werden vergaderd (cf. Kimchi, Micha 5 : 3, Joël 3 : 1).

Die tien stammen zijn wel een tijd lang verloren geweest. De scheiding die reeds vroeger plaats greep, werkt steeds door. In de Haggada komt een legende voor, welke verhaalt wat de oorzaak daarvan geweest is. Rasji en Kimchi zinspelen beiden daarop. Rasji 27 : 13: „daar de Israëlieten verspreid waren, ver van hun land verwijderd bij de rivier Sabbathinum, daarom noemt hij hen de verlorenen." R. 28 : 1: „*de dronkenen van Efraïm:* die zich bedronken hebben aan den voortreffelijken wijn van de provincie Prugiatha, z.a. gezegd wordt: de wateren van Diomasit en de wijn van Prugiatha hebben de tien stammen afgesneden." En Kimchi 28 : 1: „Onze rabbijnen zeiden: de wijn van Prugiatha en de wateren van Dormaskiet hebben de tien stammen uit Israël afgesneden."

A. Neubauer, La geographie du Talmud (1868), p. 315 geeft

een verklaring van deze plaatsen. דורמסקין = Damaskus, een paradijs genoemd (Erub. 19*a*) „als het paradijs tusschen vier rivieren moet liggen, dan is het Damaskus." פרוגתייא Phrygië, un pays bien cultivé et bien arrosé, qui produisait probablement de bon vin. Le Talmud dit (Tal. de Bab., Sabbath 147*b*) „Le vin Phrygiën et les bains de ce pays ont séparé les dix tribus de leurs frères". Ce passage est certainement légendaire, néanmoins le vin de la Phrygie lui-même n'est pas une légende. Les habitants de ce pays sont réputés luxurieux et efféminés: on trouvait à Hierapolis, ainsi que dans d'autres endroits de la Phrygie, des bains célèbres. L'existence de communautés juives en Phrygie est suffisamment établie. Josèphe parle de deux mille Juifs transportés dans ce pays par Antiochus le Grand. Nous avons déjà vu que les Juifs en Asie Mineure, étrangers à la civilisation hellénique d'Alexandrie et ne possédant pas la connaissance de la langue hébraïque, se sont convertis au christianisme, bien plus facilement que leurs frères de Palestine ou d'Egypte. Le Talmud, en parlant des dix tribus en Phrygie, qui se détachaient des autres Juifs, fait peut-être allusion à ces convertis, fort nombreux dans ce pays."

En wat de rivier Sabbathinum of Sumbatyon betreft, deze moet zijn in de buurt van den Libanon. Neubauer l.c. 299, No. 8: „ce fleuve joue une rôle légendaire dans l'Agadah; on croit les dix tribus établis sur ses rives." De legende in de Midrasch zegt (Beresj. Rabba c. 2), dat het water van deze rivier gedurende zes dagen van de week snel voortstroomt, maar op den Sabbath stilstaat. Josephus zegt het omgekeerde: dat ze zes dagen stilstaan (Bel. Jud. VII, 1) Robinson (Phys. géogr., p. 327) identifieert deze rivier met den Nahr-el-Arus (Neubauer, p. 33). Cf. ook Bousset, 273.

Kimchi geeft wel toe, dat de ballingschap der tien stammen het langst kan duren: 50 : 1: „wij kunnen het ook aldus verklaren, dat de tien stammen niet terugkeeren uit Babel, maar dat ze ook verder, nadat ze in de ballingschap gegaan zijn, niet zullen uitgaan uit de plaats hunner ballingschap en dat voor hen de ballingschap zeer lang zal duren." Maar dan verder toch ook weer: „wanneer gij (Juda) terugkeert, zal ook aldus terugkeeren de rest der stammen, want David zal over gansch Israël heerschen" (Ezech. 37 : 19). Cf. 63 : 17; Joël 3 : 1, 18, 19.

De vraag, die nu beantwoord moet worden, is: zal het heil alleen

voor Israël zijn? Staat men op universalistisch standpunt of niet? Is de verwachting exclusief nationaal?

Het antwoord, dat de Talmud geeft, is eigenaardig.

Daar heet het Jebamoth 24*b*: „In den messiaanschen tijd neemt men geen proselyten op. Evenzoo heeft men ook geen proselyten opgenomen in den tijd van David en Salomo." In dit verband wordt Jes. 54 : 15 geciteerd: *zie, zij zullen zich zekerlijk vergaderen, doch niet uit Mij* en aldus verklaard: „laat een proselyt zich bekeeren, terwijl Ik niet met u ben. Alleen degene, die zich reeds tot u bekeerd heeft, laat die bij u wonen."

Kimchi zegt bij deze plaats: „dat zijn de volkeren, die zich tegen u vergaderen zullen en dat zijn Gog en Magog; niet op mijn bevel en niet is die verzameling uit Mij!" Rasji vertaalt anders en verklaart ook aldus: „hij zal zekerlijk vreezen, maar niet voor mij: zie, zekerlijk zal het besluit der rampen vreezen hij met wien ik niet ben, dat is Ezau. Wie zich tegen u vergaderen zal ten oorlog of zich tegen u verheft. Onze rabbijnen verklaren echter dezen text van de gerim, de proselyten, omdat ze geen proselyten in de dagen van den Messias ontvangen. Echter, ook volgens de letterlijke beteekenis van den text komt dat uit; al wie proselyten zijn in uw vernedering, zij zullen ook bij u wonen in uw rijkdom." Aben Ezra: „de bedoeling van het gansche vers is: is het mogelijk dat er een verbinding zou gemaakt worden zonder mijn toestemming? Hier wordt gezinspeeld op het verbond van Gog en Magog. Degene, die nu uw bondgenoot is, zal dan uw vijand worden en zal vallen, aldus R. Jonah. Ik neem goer jagoor in zijn gewone beteekenis en verklaar het vers aldus: zal daar een vreemdeling met u in uw land kunnen wonen? Hij, die met u in mijn land wil wonen, moet zich aan u overgeven".

Daaruit blijkt dus wel dat R. en A. E. in hun uitleg van deze plaats zich bewegen op de traditioneele lijn. In ieder geval is duidelijk, dat ze vreezen voor proselytenopname in dagen van voorspoed, omdat er dan geen zuivere motieven zullen zijn. Daarom zegt ook Gerim 1 : 7: „wie zich niet in den Naam Gods bekeert (dus uit innerlijke overtuiging) is geen proselyt."

De Tannaïten hadden geen principieele bezwaren tegen de proselyten, maar ze zagen wel groote moeilijkheden, immers ze leeren de Wet niet zoo spoedig! Niddah 13*b* staat zelfs: „Proselyten zijn voor Israël even schadelijk als de melaatschheid" en „ook vertragen de proselyten de komst van den Messias". Die

gedachten hebben onze commentatoren niet overgenomen!

Evenwel lezen we in Matth. 23 : 15, dat de Farizeën land en zee doorreisden om een proselyt te maken. Daar was dus wel zendingsdrang. Men moest echter oppassen. En wanneer dat gold voor den tegenwoordigen tijd, dan vooral voor den messiaanschen tijd. Het zal dan trouwens ook wel blijken, want de halven zullen bij het naderen van Gog en Magog wel op de vlucht gaan (Abodah Zarah 3*b*). Maar vele heidenen zullen zich bekeeren en in het midden van Israël wonen om God te dienen (Klaussner, 80 ff.).

Er is in de rabbijnsche litteratuur tweeërlei houding op te merken. Een vijandige, vooral bij de apocalypsen (cf. Bousset, 268) en een vriendelijke. Dat hangt ook al af van den tijd, waarin men schrijft of spreekt en of men zich aansluit bij de profetieën, die eensdeels particularistisch, anderdeels weer universalistisch zijn. (Kaufm. Kohler (312) zoekt het verschil in Halacha (vijandig) en Haggada (ruim)). Hierin was men het wel eens, dat de heidenen in politiek opzicht aan Israël onderworpen en schatplichtig zouden zijn. Over het algemeen overheerscht het particularisme. Het politieke, zoowel als het religieuse middelpunt is Palestina. Daar zal het goed zijn. Het moderne Jodendom zet de poorten der gerechtigheid wijd open (K. K., 313). Strack u. B., III, 144; Greenstone, 73, 98–99).

Onze commentatoren wijken van deze traditie niet af.

Kimchi 11 : 9: alle volken zullen den Messias zoeken en achter hem gaan om te doen wat hij beveelt en zij zullen allen naar hem luisteren en al de volken zullen hem verheerlijken en dienen. Dat zal dan zijn, als de Messias verschenen is. Vóór dien tijd zijn al de volken niet zoo gewillig, hetgeen blijkt uit den oorlog, die onder aanvoering van Gog en Magog tegen Jeruzalem gevoerd worden zal. Dat blijkt wel uit K. 14 : 1: vele volken zullen zich te dien dage voegen tot den Heere en zij zullen al uwe broeders den Heere tot een offer brengen (vs. 2 en 18 : 7). Ook bij 24 : 12–13 wordt hetzelfde opgemerkt. De overgeblevenen na den oorlog met Gog zullen zich bekeeren. Dan zullen zij bekennen, dat zij allen als schapen hebben gedwaald, elk volk liep zijn eigen God na, maar nu zien wij: allen hebben gedwaald, terwijl Israël de waarheid heeft bezeten. „Er zal in de heele wereld vrede en voorspoed zijn, zelfs voor de heidenen" (Jes. 53 : 6, 11).

Aben Ezra: Israël zal eenmaal, ten tijde des heils, hooren dat de heidenen bekennen dat ze op een dwaalweg waren, „omdat onze

godsdienst valsch is, kwam het (nl. het oordeel) op Israël, dat den waren godsdienst volgde" (53 : 4). De ware godsdienst zal voorspoedig zijn, alle natiën zullen dien aannemen (vs. 10). (A. E. Zach. 13 : 9.)

Dat alles zal zijn aan het einde; maar voordat de Messias is gekomen, als Israël naar zijn land zal terugkeeren, zullen velen zich bij hen voegen. Want „de rechtvaardige Israëlieten en de proselyten zullen terugkeeren, doch degenen, die volharden in den dienst der afgoden, zullen niet terugkeeren". En nu beveelt God de afgodische volken om te komen verslinden de goddeloozen van Israël (56 : 9). Daarna zullen alle natiën de goddelijke Wet aanvaarden (54 : 5).

Rasji: 11 : 10: de volken zullen zich tot den Messias vergaderen! Maar vóór dien tijd zullen de Israëlieten uitspruiten te midden der volken, „door middel van de proselyten, die zij zich toevoegen" (44 : 4). Er zullen ook verschillende soorten proselyten zijn (44 : 5): „*Deze zal zeggen : Ik ben des Heeren :* dat zijn de volmaakt rechtvaardigen; *en die zal zich noemen met den naam van Jacob :* dat zijn de kleinen, de zonen der goddeloozen; *en die zal met zijn hand schrijven :* dat zijn degenen die berouw hebben; *en zich toenemen met den naam Israëls :* dat zijn de proselyten. Dat wordt geleerd in Aboth van Rabbi Nathan". Dat is omstr. 130 n. Chr. In Mechilta 95*b* en parallelle plaatsen wordt gezegd, dat degene, die met zijn hand zal schrijven enz., bedoelt de zondaren die tot God terugkeeren van hun verkeerde wegen, terwijl de woorden: en zich toenoemen met den naam van Israël verklaard wordt van de proselyten, die de heidensche wereld verlaten en zich bij Israël voegen.

Ook. Jes. 53 verklaart Rasji van het in ballingschap verkeerende Israël, waarvan de heidenen bekennen, dat het voor hen geleden heeft, waaruit dus blijkt, dat de heidenen in ieder geval erkennen, dat zij gedwaald hebben en Israël op den goeden weg was. Dan zullen ook eenmaal de proselyten in den tempel te Jeruzalem hun bedehuis zien (56 : 7). Want die proselyten zullen bij Israël gerekend worden, terwijl de heidenen, die zich niet hebben willen bekeeren, in den grooten volkerenslag zullen gedood worden (56 : 8, 9).

Ten slotte nog Jes. 66 : 21 (zie ook Kimchi ad locum!): uit de volkeren die hen zullen aanbrengen en ook uit hen, die aangebracht zullen worden, zal ik priesters en levieten aannemen. Dat

zou wel een heel nieuwe gedachte zijn, die wij nog nergens hebben gevonden. Wanneer wij echter vergelijken wat Rasji zegt bij Psalm 87 : 6, dan blijkt wel, dat hier niet bedoeld is, dat niet-Israëlieten priesters en levieten zouden worden. Immers daar staat „in de toekomst, wanneer de Heilige Gezegende de natiën der koningen van deze wereld zal opschrijven tot verwerping, dan zal hij de Israëlieten, die onder hen waren opgeslokt en door hen verdrukt, tellen en hen uit hun midden uitvoeren en hij zal zeggen: die is geboren uit hen die tot Zion behooren en hen zal God zich uitkiezen en dat is het wat Jesaja zegt: *ook uit hen zal ik mij nemen priesters en levieten*, die niet (als zoodanig) bekend zijn. Maar bij mij zijn zij bekend, zegt de Heer. En waar zegt hij dat? Deut. 29 : 29: *de dingen die verborgen zijn, die zijn bij den Heer, onzen God*," (R. Zach. 13 : 4.) Uit de verstrooide en teruggebrachte Israëlieten zal God zich dus priesters en levieten uitkiezen. Daaruit blijkt, dus, dat dan de tempeldienst ook weer hersteld zal worden!

Als eindelijk de verstrooiden Israëls en de proselyten naar Palestina teruggekeerd zullen zijn en in Jeruzalem aangekomen, hoe is dan verder de ontwikkeling der dingen?

Het messiaansche tijdperk is wel begonnen, maar nog niet gevestigd. De verwarringen en „smarten" hebben reeds de komst van den Messias aangekondigd, maar nog is het einde niet! In Palestina zelf komt nog een tijd van grooten nood, omdat de volkeren optrekken naar Jeruzalem. De traditioneele opvattingen van dezen messiaanschen krijg zijn niet alle gelijk. Maar de oorsprong der tradities is steeds Ezech. 38–39. De namen Gog en Magog komen in de rabbijnsche geschriften zóó vaak voor, dat we niet bepaalde citaten behoeven aan te voeren. Men vindt ze zeer uitvoerig bij Strack und Billerbeck, III, 831 ff.

Gog en Magog verschijnen als een collectieve anti-messias. Soms wordt Gog alleen genoemd en verschijnt ten tijde van den Messias ben Jozef, dus vóór de dagen van den Messias ben David. Ook laat men hem ten tijde van ben David komen en ook nog wel na den messiaanschen tijd en vlak vóór het wereldgericht! De tegenstanders van den Messias zijn de Romeinen, en Gog en Magog de tegenstanders van God. Volgens de rabbijnen is het de geest van hoogmoed en opstand die Gog en Magog aandrijft. (Bij Ezech. is het meer de hebzucht! 38 : 10). Omdat de getallenwaarde van de namen Gog en Magog precies zeventig is, zegt men

dat Gog 70 volkeren meeneemt. Die oorlog duurt zeven jaar. Andere plaatsen zeggen weer dat hij driemaal komen zal. De plaats, waar hij de nederlaag lijdt, is Jeruzalem of de vlakte van Jericho of ook „in het Zuiden". Als overwinnaar wordt meestal God zelf genoemd, maar ook dikwijls Messias ben Jozef, terwijl ben David ten slotte de eindbeslissing brengt! R. Akiba zegt: Edujoth, II, 10: „het strafgericht over Gog en Magog duurt twaalf maanden." Hij wordt dan door tien plagen getroffen. Een duidelijke parallel dus met de verlossing uit Egypte. Maar de talrijke en machtige vijanden zullen vóór hun nederlaag de uit de verstrooiing teruggekeerde Joden zulk een schrik aanjagen, dat ze na de redding niet eens meer zullen denken aan de verlossing uit Egypte. Want deze redding zal hun veel wonderlijker schijnen dan de eerste. Het gaat er mee, zooals iemand die onderweg een wolf tegenkwam (de parabel is van Simeon ben Jochai). Toen hij gered werd, vertelde hij later altijd de geschiedenis met den wolf. Toen kwam hem echter een leeuw tegemoet, en nadat hij ook daaraan ontkomen was, liet hij de geschiedenis met den wolf rusten en vertelde sedert dien altijd de geschiedenis met den leeuw!

Na de nederlaag van Gog en Magog breekt eindelijk de rust aan van den eigenlijken messiaanschen tijd, die duurt tot het aanbreken van den Olam habba!

Bij onze exegeten vinden we geen sluitend systeem. Reeds zagen wij bij de behandeling van Messias ben Jozef en ben David, dat ze ook de verschillende trekken van de traditie rustig naast elkaar staan laten.

B. v. wat betreft de volgorde van het optreden der personen. De hoofdzaak is hier, dat ze wel een zeer ruime plaats toekennen aan deze gebeurtenissen.

Kimchi 4 : 2: *Koning Messias* (dus ben David) zal overwinnen in den oorlog met Gog en Magog en het land rustig en vredig maken! Dat zal geschieden als de ballingen zijn teruggekeerd. Dan zullen Gog en Magog en de volken, die met hen komen, Jeruzalem bijna onderwerpen, zoodat de helft van de stad in ballingschap weer wegtrekt. Maar dan zal *de Heere* uitgaan en met die volken strijden (18 : 5). Hier strijdt dus niet de Messias, maar God zelf! Dat wordt ook gezegd bij 24 : 23, 33 : 3, 42 : 12 en verder passim (cf. ook K. Zach. 13 : 7; Mi. 4 : 14; Joël 2 : 29 vlg).

De hoofdstukken 22–27 worden geheel in dezen geest uitgelegd. Daar blijkt ook dat Edom een der volkeren is, die met Gog en

Magog zullen optrekken. Met Edom wordt bedoeld het imperium romanum en de heerschappij der Christenen. Alle heerschappij op aarde zal ineenstorten en dat is een bewijs, dat het de eindelijke verlossing zal zijn (26 : 17). Er zal dan ook geen ballingschap meer zijn (54 : 9) en geen verderver (49 : 17–19). De rijkdom der volkeren zal Israël ten deel vallen als een belooning dat Israël ter wille van de volkeren geleden heeft (53 : 12, 54 : 15).

De benauwdheid zal in die dagen in Palestina zoo groot zijn, dat de Israëlieten, ofschoon ze teruggekeerd zijn en meenen dat de tijd der verlossing is aangebroken, toch nog weer zullen zeggen: dat de verlosser niet komt, daar immers de volken der wereld zijn gekomen! Maar als God die volken dan richt met bloed en pest, en regen en hagel nedergiet, dan zullen ze zeggen dat de Verlosser tot Zion komt in waarheid (59 : 20). En zoo zal Zion in werkelijkheid tot de geboorte komen in den oorlog met Gog en Magog! (65 : 9). Dat zal zijn in den tijd van het Loofhuttenfeest (66 : 23). Ten slotte moet Gog en Magog als één geheel beschouwd worden en dat is dan het vierde koninkrijk uit Daniël (66 : 17). In het dal Josaphat zullen de doode lichamen uit den oorlog van Gog en Magog liggen en verderven (66 : 24). Bij Kimchi komt nog deze bijzonderheid voor, dat Moab als gids zal dienen voor Gog en Magog, wanneer die naar Jeruzalem willen trekken (20 : 2, ook A. E. 25 : 10).

Rasji trekt een parallel tusschen het lot van Sanherib en Gog en Magog: ze zullen gansch en al te niet worden (17 : 14). Uit het Oosten zullen die volken komen en Edom is daar ook bij. Maar voordat ze hun doel bereikt hebben om Israël nl. te verderven, zullen zij *door God* vernietigd worden. De koningen en vorsten en heerschers van Ezau en Gog en hun legers en degenen, die hun hulp brengen, zullen gedood worden. En de lijken zullen zomer en winter blijven liggen (18 : 1–6). Volgens de traditie zal Israël zijn vijanden berooven en in het bezit gesteld worden van hun rijkdom (23 : 18). Een duidelijke parallel dus weer met de verlossing uit Egypte. Maar het gejuich zal grooter zijn, omdat de verlossing grooter zal zijn (24 : 14). Want de paleizen der heidenen zullen verwoest worden (25 : 2), zoodat aan hun heerschappij een einde zal komen. Edom (Rome) zal zelfs geheel verlaten zijn van haar inwoners; daar zal Efraïm ongestoord heerschen (27 : 10). Dat Rome verwoest zal worden, komt telkens terug, b.v. 34 : 5 en 65 : 25. Het gericht over de volkeren zal zeer vree-

selijk zijn en na hun dood zullen zij tot afgrijzen wezen (66 : 18).

Aben Ezra verklaart de hoofdstukken 24–27 geheel van Gog en Magog. Ook daar treffen we de gedachte, dat Moab de vijanden van Israël zal komen helpen (25 : 10). Ook 34 moet van deze gebeurtenis verstaan worden. En daar blijkt, dat de strijd zich niet alleen beperkt tot de aarde, maar dat ook de hemelsche machten mee strijden. Vooral, ja eigenlijk uitsluitend, wordt Rome (Edom) getroffen (34 : 16). Dat met Edom wel Rome wordt bedoeld, blijkt duidelijk uit 63 : 1, de eenige plaats, die waarschijnlijk niet door vrees voor den censor heeft geleden. Het oordeel zal dus niet alleen gaan over het imperium romanum, zooals men dat in de talmudische periode geloofde, maar speciaal tegen den christelijken godsdienst van de Middeleeuwen. Want de godsdienst van Edom, de christelijke dus, zal onderworpen worden aan den joodschen (63 : 3). Gezien dus het milieu waarin onze commentaren geschreven zijn, kunnen we vaststellen, dat een vast bestanddeel hunner messiaansche verwachtingen is, dat Israël zal zegevieren, politiek zoowel als religieus, over al de volken met name over de christenen!

Dit zou nog duidelijker blijken, indien wij den oorspronkelijken text zouden kunnen vaststellen. Daar voor mij de handschriften onbereikbaar waren, zal ik met deze resultaten tevreden moeten zijn, hoewel ik op gezag van anderen allerlei emendaties en uitlatingen uit den text moet aannemen. Zie daarvoor het laatste hoofdstuk.

Maar verder dan deze aanduiding hebben onze commentatoren nu ook niet durven gaan. Althans den naam van Armilus vinden wij niet bij hen. In de midrasjlitteratuur der Middeleeuwen speelt deze een groote rol. Vooral Othot Hamesjiach (2, 60, 16). Deze zou nl. de groote antimessias zijn, die ten slotte tegen Jeruzalem zou optrekken. Dat hij geboren zou zijn uit een in Rome zich bevindend marmeren beeld van een maagd, wijst er duidelijk op, dat met hem de christelijke messias bedoeld wordt. Die het dus moet verliezen tegen den joodschen. Maar die midrasj hebben onze commentaren laten rusten, hoewel bij Jes. 11 : 4 de Targum dezen naam noemt; tenzij de interpolatie, die Dalman hier aanneemt, (Aram. Dialektproben in Monatschr. für Geschichte und Wissensch. des Judentums, 1897, S. 328), van zeer laten datum is.

Het is wel in te denken, dat in de voor de Joden zoo ongunstige

tijden als de Middeleeuwen, de houding tegenover de Christenen van dien aard is, dat ze den ondergang van hun vijanden verwachten of wenschen. Het moet ons alleen maar verwonderen, dat ze alles zoo hebben kunnen dragen. Toch komt hier en daar de bitterheid wel door, en dat hij „zijn mond niet opendeed" lag toch wel meer aan den censor, dus aan de vrees, dan aan de inwendige berusting in hun lot.

Maimonides, die de messiaansche verwachtingen, ontdaan van allerlei fantastische trekken samenvat, zegt dan ook in zijn twaalfde geloofsartikel, dat, indien de jood niet het eeuwige leven zal willen verliezen, hij zal moeten gelooven, dat de Messias uit het huis van David zal komen en dat hij over de gansche aarde het vrederijk zal vestigen. Noch ongeduld, noch bedriegelijke berekeningen van den messiaanschen tijd mogen dit geloof doen wankelen. De Messias is, niettegenstaande zijn hoogheid en wijsheid, een sterfelijk mensch en slechts te beschouwen als de stichter van de nieuwe Davidische dynastie: „hij sterft en laat aan zijn zoon en deze weer aan zijn opvolger den troon." In natuur- en menschenleven vindt geen wezenlijke verandering plaats en allerlei beschrijvingen van een vrederijk en dergelijke moeten figuurlijk opgevat worden. Vasthouden moet men aan de komst van Elia als vredestichter en voorlooper van den Messias en aan den grooten beslissenden strijd met de in Gog en Magog belichaamde heidensche wereldmacht. Daarna en daardoor zal de heerschappij van den Messias voorgoed bevestigd worden.

Deze vergeestelijkte opvatting van Maimonides vond veel tegenspraak. Toch is hij de autoriteit geworden. Hij houdt aan den persoonlijken Messias vast en daarin aan de nationale herstelling Israëls in Palestina. En de aan de traditie getrouwe joden zijn hem daarin gevolgd.

De veranderde verhouding ten opzichte van de andere volken en andere tijden brachten de moderne Joden tot een gewijzigde opvatting. Hij wil burger van den Staat zijn, waar hij woont en alleen door zijn godsdienst zich van zijn omgeving onderscheiden. Terugkeer naar Palestina en een eigen koning met een eigen nationaal bestaan verwerpt hij. „So erhoben sich die Stimmführer des Reformjudentums einmütig gegen die Beibehaltung des Glaubens an einen persönlichen Messias in der Liturgie und der Lehre. Um so nachdrücklicher betonten sie die Hoffnung auf eine *messianische Zeit* allgemeiner Gotteserkenntnis

und Menschenliebe, die ja mit der Mission des jüdischen Volkes in engster Verbindung steht. Mit besonderer Bezugnahme auf den leidenden Gottesknecht Deutero-Jesajas ward nunmehr der Messiastitel auf das Volk Israël übertragen: Israël der leidende Messias, soll am Ende der Zeiten zum sieggekrönten Völkermessias werden" (Kaufmann Kohler, 291).

Friedländer handhaaft in dezen meer de traditie. Van degenen, die de nationale verwachtingen verwerpen, zegt hij (J. R., 129): „Diese Theologen erklären entweder die Lehre der Bibel und die Verheiszungen der Gottesmänner für unrichtig oder kennen sie gar nicht." Maar aan den anderen kant wil ook hij niet weten van eenige gewelddadige actie om in het bezit van Palestina te komen. God zal zijn beloften vervullen op Zijn tijd en Israël heeft geduldig af te wachten, intusschen arbeidende aan de nationale ontwikkeling der volken, in wier midden het woont. Wanneer hij spreekt over Gog en Magog, valt de nadruk op het oordeel, dat door die volken aan Israël zal worden voltrokken, als het zich niet bekeert, maar van een oordeel, dat aan die volken zal worden voltrokken, wordt niet gesproken. Daarin volgt hij Maimonides wel!

Zoodat wij kunnen vaststellen, dat onze exegeten dichter staan bij de midrasjtraditie, dan bij Maimonides en dat de nieuwere theologie zich meer aan Maimonides oriënteert!

X.

HET MESSIAANSCHE RIJK.

Als de strijd met Gog en Magog beslist is, komt de wereldheerschappij aan den Messias. Rome en Jeruzalem kunnen niet naast elkaar regeeren, zoodat nu voorgoed aan het imperium romanum een einde gekomen is. Want na het messiaansche rijk breekt de Olam Habba aan.

De grenzen van het land Israël strekken zich uit zoover als aan Abraham reeds was beloofd. Het wordt in dertien deelen verdeeld, daar ook de Messias een deel ontvangt. Hij regeert over Israël en de volken en zit als wereldrechter ten troon. Alles zal hem gehoorzaam zijn.

In de rabbijnsche litteratuur vinden wij een tegenspraak wat betreft het voorkomen van zonde: nu eens wordt geleerd, dat Israël geheel rein zal zijn, dan weer, dat er toch nog zonde zal gevonden worden. Ja zelfs, dat Israël (Jeschurun) in den messiaanschen tijd vet geworden, achteruit slaat! Maar overigens overheerscht de idee, dat de messiaansche tijd vooral een schoone gelegenheid zal bieden tot het bestudeeren van de Torah. De Messias zal ook hier de hoogste autoriteit zijn. De jongere rabbijnsche geschriften kennen de voorstelling, die in de oudere ontbreekt, dat het nieuwe Jeruzalem uit den hemel nederdaalt! De meer algemeene gedachte is, dat het gebouwd zal worden door God zelf, of ook door den Messias. Alle afmetingen zullen in het onmetelijke worden uitgebreid. Ook de tempel zal in ongekende schoonheid verrijzen, terwijl het materiaal daarvoor uit de Gan Eden zal worden aangevoerd.

Hiermee in verband staat natuurlijk ook de wederinvoering van den offerdienst. Neemt men aan, dat er geen zonde meer zal zijn, dan zullen er alleen dankoffers gebracht worden. In het tegenovergestelde geval zal er de volledige dienst der verzoening plaats vinden.

In de dagen van den Messias zal Israël oneindige rijkdommen bezitten; alle schatten die de romeinsche regeering heeft verzameld, gaan over in het bezit van Israël.

De Messias zal volgens oude overlevering zes dingen herstellen: het glanzen van het menschelijk aangezicht, de hoogheid van den menschelijken leeftijd, de groote gestalte van de menschen, de vruchtbaarheid van de aarde, de vruchtbaarheid van de boomen en de heiligheid van de lichten des hemels. Later noemde men tien dingen: God zal de wereld verlichten, levend water stroomt uit Jeruzalem, boomen dragen elke maand vrucht, alle verwoeste steden worden hersteld, Jeruzalem wordt van edelgesteente gebouwd, de koe en de beer zullen met elkaar weiden, de wilde dieren mogen Israël niet meer hinderen, er zal geen geween en zuchten meer zijn, de dood zal verdwenen zijn, geen angst en kommer meer, maar eeuwige vreugde en genot. Ten slotte nog het messiaansche gastmaal, dat oorspronkelijk in den messiaanschen tijd wordt gesteld, later in den Gan Eden van den Olam Habba. Daar zal men smullen van den Leviathan en de Behemoth en de Ziz.

Het is duidelijk, dat men van het begin af de dagen van den Messias op één lijn heeft willen stellen met den toestand in het paradijs. (Strack und Billerbeck, IV, 810 ff. en 880–968; Drummond, 345; Edersheim, II, 437 ff.; Klaussner, 104 ff.).

Dezelfde trekken vinden we ook bij onze exegeten. Zelfs Aben Ezra is hier in overeenstemming met de midrasj en heeft ook andere dan enkel nuchtere beschouwingen.

De dagen van den Messias zullen zich daardoor onderscheiden, dat er nooit meer oorlog zal zijn. De tempelberg zal het middelpunt der wereld zijn en de Messias de rechter der aarde (2 : 1–4). Hij zal getuigen, dat er geen andere koning is dan God, maar zelf zal hij degene zijn, die zijn bevelen laat uitgaan naar de volkeren (55 : 4). In Israël zal hij het koningschap van David herstellen (60 : 1, 62 : 5, cf. 11 : 13). Alle natiën zullen den Messias onderworpen zijn (11 : 10). En er zal vreugde zijn door Israël (44 : 23). De volkeren zullen den waren godsdienst, nl. dien van Israël, aannemen; ja, Israël zal zelfs voor de volkeren tot God bidden en het zal hen onderwijzen in de Wet. Daarvoor zal het beloond worden met een deel van den roof van vele natiën (53 : 10, 11, 54 : 5–16).

De Israëlieten zullen de muren van Jeruzalem niet bouwen, zelfs den tempel niet, dat zullen andere volken doen (60 : 10), een werk, dat in de vroegere litteratuur door God of door den Messias zou geschieden. Wel blijkt hieruit, dat de tempel er weer zal komen. En indien de heidenen het dan niet zullen doen met hun eigen handen, in ieder geval zullen zij den tempel in dien zin bouwen,

dat zij hun geld aan Israël, in den vorm van buit of belasting, zullen opbrengen (61 : 11). De tempeldienst zal dus ook hersteld worden en daarmee in verband de inachtneming van de Wet, waardoor men nieuw leven zal ontvangen van den Messias (55 : 3). Verder zullen de steden en dorpen hersteld worden (54 : 2) en het koninkrijk zal voor altijd zijn, het toekomstige geluk zal altijd duren! (54 : 8). Ook zal Israël niet vallen in de fout van de natiën en niemand verdrukken, want het zal recht doen aan allen (54 : 14). De volkeren zullen opgaan naar Jeruzalem om het tempelfeest te vieren (61 : 9).

Wat den toestand der menschen betreft, God zal een nieuwe atmosfeer scheppen, zoodat de menschen gezond zullen zijn en lang leven. Ook de productieve kracht der aarde zal vermeerderd worden, zoodat het zal zijn, alsof die nieuw was. En dat zal zijn voor een lange periode, want ten slotte zullen de menschen wel sterven. De levensduur zal even lang zijn als in de dagen van Adam tot Noach. Als men honderd jaar zal zijn, dan is men feitelijk nog maar een jongeling en nog niet gekomen tot de volle verstandelijke ontwikkeling, zoodat men dan ook nog niet geheel verantwoordelijk is voor zijn daden (65 : 17 vlg.).

Uit 65 : 20 volgt, dat in de messiaansche periode ook nog gezondigd wordt, zoodat natuurlijk ook moet gedacht worden aan het herstel der offers!

Kinderen zullen niet sterven (60 : 23). Wilde dieren zullen geen kwaad meer doen, al behouden ze hun natuurlijken verscheurenden aard (65 : 23). Maar al die dingen hebben alleen betrekking op het land Palestina, omdat er staat: op den ganschen berg mijner heiligheid! (vs. 25).

Gegeven nu het feit, dat de menschen wel een lang leven zullen hebben, maar ten slotte toch zullen sterven en den Messias nergens goddelijke eigenschappen worden toegeschreven, moeten we dus afleiden uit de voorstelling van Aben Ezra, dat ook de Messias eenmaal zal sterven. En dit is volkomen in overeenstemming met de geheele joodsche opvatting van alle eeuwen. Zelfs in de Zohar, het kabbalistisch werk, dat op het einde van de twaalfde eeuw door Mozes de Leon is uitgegeven, waar de Messias een bijna goddelijk karakter heeft aangenomen, is dat niet anders. Daar wordt wel de praeëxistentie van den Messias geleerd, maar dat houdt verband met de opvatting, dat de ziel niet is een creatie, maar een emanatie van God en dat het hoogtepunt van de menschelijke

ontwikkeling zal zijn bereikt, als de ziel weer vereenigd zal worden met haar bron, de goddelijke ziel.

Rasji heeft ook de opvatting, dat Israël zal heerschen en zijn koning het recht zal oefenen (42 : 3–5). Over de geheele aarde zal de kennis van God zijn en de vorsten der volken zullen lager staan, dan de vorst Israëls (65 : 16 vlg.). Allen, die omloopen en zich ellendig gevoelen, zullen door God zelf vertroost en versterkt worden en zij zullen tot de Wet en de profeten wederkeeren (41 : 17–18).

Overigens geeft Rasji weinig bijzonders en sluit hij zich aan bij de traditie.

Kimchi is weer wat uitvoeriger.

Uit 1 : 26 moet men opmaken, dat Kimchi het messiaansche rijk zich voorstelt zonder zonde, wat niet volgens de traditie is (zie boven) en wat ook niet overeenkomt met 65 : 20, waar wel van zondaren in het messiaansche tijdperk wordt gesproken. Tenzij Kimchi mocht bedoelen, dat geen ontucht en leugen, maar wel andere zonden gedaan zullen worden, wat toch niet waarschijnlijk is, vinden we dus een tegenspraak op dit punt. Bovendien, ook volgens Kimchi zal de tempel herbouwd worden en wel door de heidenen (60 : 11, 64 : 10) en wanneer er nog vloek mogelijk zal zijn (65 : 20), dan zal er ook behoefte blijven bestaan aan den offerdienst. De Torah zal weer het voorwerp van aller verlangen zijn (55 : 1) en, in verband daarmee, wordt nu weer gezegd, dat ze zonder zonde zullen zijn, rein van alle overtreding (59 : 21), immers zij zullen zich bekeeren met een volkomen bekeering! (59 : 20). Vergel. ook Joël 2 : 28 : „Gij zult niet meer zondigen"!

Die twee voorstellingen blijven dus ook hier (als in de traditie) onverzoend naast elkaar staan!

Als de Messias ben David Gog en Magog overwonnen zal hebben, zal er vrede zijn (4 : 2, 24 : 12). Dan zullen alle volken komen om God te dienen, terwijl de Messias zal heerschen in gerechtigheid (2 : 2–4), er zal geen benauwdheid op de geheele wereld meer zijn, want de oorlogen hebben opgehouden (30 : 26). Al de volkeren hebben dan hun afgoden verlaten en dienen den waren God (45 : 23, 65 : 15) en zullen alzoo door Israël behouden worden (49 : 6). Ook zal er daardoor vrede tusschen hen zijn (49 : 4, 51 : 4, 65 : 15). Jeruzalems poorten zullen dan ook dag en nacht openstaan (60 : 11, 18) en het volk zal niet meer uit Palestina verdreven worden (60 : 21), terwijl allen zullen bekennen, dat hun

voorspoed grooter is dan al de voorspoed der wereld (61 : 11). Want, ofschoon er vrede zal zijn op de gansche wereld, Jeruzalem zal toch het middelpunt wezen en daar vooral zal het goede zijn, want daar zullen de menschen lang leven en Gods welbehagen doen. Het zal daar een ideale toestand zijn. De natuurlijke dood zal niet komen dan na lange jaren. De menschen zullen driehonderd en vijfhonderd en meer jaren tellen (65 : 17 vlg.). Zoo zal het „in de toekomende eeuw" voor Israël zijn! (Hier dus ook de verwarring tusschen de dagen van den Messias en de toekomende eeuw!) De menschen zullen niet zien, dat hun kinderen sterven, zij zullen ze allen overleven (vs. 22, 23). Dit zal alleen het voorrecht zijn van de Israëlieten!

De profetie zal tot Israël terugkeeren, nog meer dan het geweest is! Want in hen allen zal de geest der profetie zijn (52 : 8). Dat wordt nader uitgewerkt bij Joël 2 : 28. In Israël zal God op allerlei vleesch, van elken leeftijd, zijn geest uitgieten. Er zullen verschillende trappen van profetische bekwaamheid zijn „zoodat misschien één bij hen zal zijn, zoo groot als Mozes!" Vergel. verder K. Amos 9 : 11 vlg, Mi., 5 : 3! [1])

---

[1]) Het tegenwoordige joodsche gebedenboek is een bewijs, dat de messiaansche verwachting in Israël nog aanwezig is. Alle gebeden voor persoonlijk heil, voor stoffelijke welvaart, voor leven, gezondheid, enz. gaan op in dat eene hartroerende, nationale gebed voor de herstelling van het verbannen Israël in het land der vaderen. Duidelijk is de 15e bede van het Schemoné Ezre. Van de 19 beden zijn zeker zeven bepaald messiaansch.

XI.

HET VERZWIJGEN DER MESSIAANSCHE EXEGESE.

DE CENSUUR.

Het moet wel telkens opvallen, dat de rabbijnen lang niet altijd de texten, die volgens de traditie messiaansch werden opgevat, aldus hebben verklaard. Nu eens gaan ze die opvattingen stilzwijgend voorbij, alsof ze nergens van weten, dan weer polemiseeren ze.

Wanneer we nu vragen, waarom men aldus handelt, krijgen we van Rasji een ondubbelzinnig antwoord bij Psalm 2. Daar zegt hij nl. dit: „Onze geleerden hebben dezen Psalm van den koning Messias verklaard, maar overeenkomstig de letterlijke beteekenis en *om de Minim* (ketters) *te kunnen weerleggen*, is het beter, hem van David zelf te verklaren.

M.a.w. om den christenen hun argumenten te ontnemen aangaande de goddelijke natuur van Christus.

Nu komen de gecursiveerde woorden niet in alle uitgaven voor.

In Psalm 21 : 1 staan deze woorden wel in de uitgave, die Breithaupt heeft, maar ontbreken ze daarentegen bij Psalm 2. In de Amsterdamsche uitgave worden ze op geen van beide plaatsen gevonden (zie Pocock, 318 vlg.).

Kimchi is oorspronkelijk, volgens Pocock, bij Jes. 2 : 18 uitvoeriger geweest, waar hij ook de christenen tot de afgodendienaars rekende, omdat ze een beeld van Jezus van goud of zilver vereeren.

Pocock construeert den text van een handschrift, dat ten grondslag heeft gelegen aan de Bazelsche en Venetiaansche edities, waarin een zinsnede voorkomt, die niet gevonden wordt n de Amsterdamsche. Deze nl.: (na: *toch zijn er in het Oosten nog wel afgodendienaars*) „en bovendien moeten ook veroordeeld worden... ..... omdat ze zich buigen en het beeld ..... aanbidden". Hij doet het dan aldus; dat hij invult: „de Christenen" en „van Jezus van Nazareth".

Zoo moet Kimchi bij Jes. 7 : 14 weerlegd hebben de meening van de ,,ketters", die in het teeken willen zien de geboorte van Jezus.

En bij Jes. 34 : 1 heet de text van Kimchi geluid te hebben: ,,deze parasja handelt van de toekomst, nl. *over de verwoesting van Rome;* daarna handelt zij over de verlossing Israëls tot: en het geschiedde.... omdat Bozra een groote stad was *in het land Edom. Want de meeste Romeinsche koningen waren Edomieten, het geloof van den Nazarener hebbende, hoewel met hen andere volken vermengd zijn en de koning Caesar was een Edomiet, eveneens allen, die na hem over Rome hebben geregeerd,* en zoo zegt de profeet Jeremia en hij zal uwe zonden ontdekken. *Zie, wanneer het land Edom, d.i. Rome verwoest zal worden, zullen de Israëlieten uit die ballingschap uitgaan, zoodat ze niet meer in ballingschap zullen gaan.* En hij noemt ..... voortkomt: en hij zegt: *over alle volken, want het koninkrijk der Israëlieten zal in dien tijd ook verwoest worden: de meeste volken zijn toch onder de heerschappij van Edom en Ismaël verdeeld,* want de toorn," enz.

Zoo Jes. 49 na vers 6: ,,....tot de Christenen, die deze texten van den gekruisigde verklaren, zeggende, dat *hij* een licht zal zijn voor de heidenen, omdat hij de oogen der volkeren verlicht zal hebben tot aan het einde der aarde, moet ge zeggen: indien hij God geweest is, dan is hij geen knecht, immers, wanneer hij zegt: mijn God is mijn kracht geweest, dan had hij geen kracht van zichzelve; en als dat zoo is, dan is hij niet God en hoe heeft hij de oogen der heidenen verlicht door zijn geloof, tot aan het einde der aarde, daar toch het grootste gedeelte der volken zijn geloof niet heeft aangenomen. Want de Israëlieten en Mohammedanen hebben het niet aangenomen."

En een ander HS heeft nog: ,,en waarmee heeft hij hun oogen verlicht? En wederom, wat betreft dat hij zegt, dat God zijn kracht is geweest, om hemzelf uit de handen der vijanden te redden, ,,hij is immers niet bevrijd! En niet is hij bewaard voor de hand zijner vijanden, die zijn ziel hebben gezocht en hem kwalijk hebben behandeld!"

Jes. 53 aan het einde (in de Bazelsche (beide) en de nieuwere Venetiaansche editie) ,,het kan ook verklaard worden van den tijd der verlossing en dan is de verklaring, zooals wij gegeven hebben en hij zal hun ongerechtigheden dragen: ....(hiaat gerestaureerd uit HSS en editio Pisaurensi): ,,zeg tot de Christenen, die

dit van den gekruisigde verklaren: hoe heeft hij kunnen zeggen: hij zal verstandelijk handelen, hij zal zeer verheven zijn, hij zal verhoogd en verheven zijn? Indien dit van het vleesch gezegd wordt, is hij niet verhoogd geweest of hoog verheven, tenzij dan op het hout, waaraan ze hem hebben gehangen; indien van de godheid, die was van den beginne hoog en verheven!" enz.

Bij 63 : 1 staat in de Bombergiana: „over de toekomstige verwoesting van Edom" (zie A. E. t.p.); uit HSS en Pisaur. construeert Pocock: „de toekomstige verwoesting van Rome, want het rijk van Rome wordt bijgenaamd Edom, z.a. wij verklaard hebben bij Jes. 34." En even verder: „omdat ik machtig ben om Israël te verlossen, want in de verwoesting van Rome ligt de verlossing van Israël."

Bij 66 : 17 wordt zoo gereconstrueerd: „de meeste uitleggers verklaren dit van de christenen, die zich met hun handen heiligen door het kruisteeken, dat zij maken en ze noemen dat „vervloekte" (פטול = profaan) teeken santecroix."

Ibidem wordt voor „de Perzen" in andere edities en MSS gelezen: „Ismaëlieten, die verfoeisel en muizen eten." Anderen: „die zwijnevleesch eten en dat zijn de christenen, want de Ismaëlieten eten geen zwijnevleesch." En dan moet er nog aan toegevoegd worden: „de christenen en Ismaëlieten zullen tegelijk in den oorlog met Gog en Magog verteerd worden. Want deze twee rijken zijn heden de machtigste in de wereld."

Obadja 1 moet worden: „wat de profeten hebben gezegd van de verwoesting van Edom in de laatste tijden, dat hebben ze van Rome gezegd, zooals we verklaard hebben bij Jesaja: nadert gij volken."

Micha 5 : 2 aldus: „want er ligt een groote tijdsruimte tusschen David en den Messias. En wat de dwalenden betreft, die zeggen, dat deze text van Jezus spreekt en aanvoeren, dat hij toch in Bethlehem geboren is en dat hij God is, die vanouds was, van de dagen der eeuwigheid, dan moeten wij hun antwoorden, dat Jezus niet geheerscht heeft in Israël, maar, dat zij over hem geheerscht hebben en hem hebben gekruisigd."

Zoo Zach. 1 : 20: „want het koninkrijk van Babel zal door de hand der Perzen vallen, en het koninkrijk van Perzië door de hand der Grieken en Griekenland zal vallen door de hand der Romeinen en Rome zal vallen door de hand Israëls."

Dat er gedeelten uit den text van sommige edities en hand-

schriften zijn uitgelaten, wordt ook bevestigd door Buxtorff, Lexicon, kol. 29 s.v. אדם.

Bij Num. 24 : 19 teekent (volgens Buxtorff) Rasji aan: ,,die voorname stad van Edom, dat is Rome''. Volgens Breithaupt staan deze woorden in de beide, door hem geraadpleegde, HSS (in Erfurt, zie Breith. Pref. b2 en 1224). Ze zijn weer niet te vinden in de Baselsche en Amsterd. ed.

Bij Klaagl. 4 : 22 is in sommige Venet. edd. in den Targum ruimte opengelaten na de woorden ברתא דאדום (dochter van Edom), waar men dan invoegt: רומי רשיעא het goddelooze Rome. Buxtorff had zulk een exemplaar, waar die woorden door joodsche hand waren ingevoegd. ,,Daarom hetgeen de profeten van Edoms verwoesting in de laatste dagen zeggen, dat verstaan ze van Rome en leggen het ook aldus uit.'' Buxtorff heeft dus bij Obadja denzelfden text als Pocock. Maar in de laatste Venet., de Baselsche en de Amsterd. edd. staan die woorden in den Targum niet.

Jes. 66 : 17: Buxtorff 30: ,,Rabbi Bechai in libro Kad Hakkemach fol. 20, 1, explicans Jes. 66 : 17 (*die zich heiligen en reinigen in de hoven achter één in het midden, etende zwijnevleesch en het verfoeisel en muizen tegelijk etende*) scribit: *die zich heiligen*, dat zijn de Edomieten, die hun vingers heen en weer plegen te bewegen (dat is het kruisteeken maken en daarmee zich heiligen, zooals Kimchi op deze plaats heeft; dat zijn degenen, die zich heiligen met hun handen door het kruisteeken, dat ze maken). *Die zich reinigen:* dat zijn de Ismaëlieten, wier gewoonte het is dikwijls handen en voeten te wasschen en het heele lichaam, maar niet hun hart, hetgeen het voornaamste is. *Achter één in het midden:* bij deze woorden denkt hij aan לשחי וערב שלאדום ad stamen et subtegmen (id est crucem) Edomaeorum, qua se solent sanctificare; vel certem respicit ad diem festem ipsorum, etc. *Etende zwijnevleesch:* dat zijn de Edomieten. [1]) *Verfoeisel en muizen tegelijk etende:* de zaak is duidelijk, omdat wij verstrooid en aan hun macht onderworpen zijn, nl. der Ismaëlieten: toch is onze voornaamste ballingschap onder Edom, want hij heeft ons gedeporteerd en ons heiligdom verwoest. En hoewel de Israëlieten

---

[1]) Kimchi: „אלו הנוצרים, dat zijn de christenen, want de Ismaëlieten eten geen zwijnevleesch.'' Zoo staat het in de eerste Venet. ed., maar in de latere en de Baselsche is het uitgelaten.

nu onder 70 volken zijn verstrooid, toch wordt deze onze ballingschap niet anders genoemd dan naar de goddelooze heerschappij van Edom."

Wanneer wij nu de vraag stellen: waarom noemt men Rome eigenlijk Edom, dan krijgen we daarop een ondubbelzinnig antwoord.

Aben Ezra, Gen. 27 : 40: In de Amsterdamsche uitg. staat slechts dit:

גם בימי אנריפס כאשר נלכדה ירושלים באו גדודי אדם לעזר ליהודה וכ דעתי בנוי הבא מזרע כתים והיא מלכות יון בעצמה כאשר פרשתי בספר דניאל עיין שם.

Buxtorff heeft dit: „R. A. Ezra zegt, Gen. 27 : 40: En Rome, dat onze gevangenen vasthoudt, is uit het geslacht der Kittim. Want zoo heeft de Targum op Num. 24 : 24: de woorden: וציים מיד כתים (en schepen van de kust der Kittim) verklaard: en torens worden uitgezonden door de Romeinen. En dat is het rijk van Griekenland, (want het Grieksche en het Romeinsche rijk wil hetzelfde zijn, zie op Gen. 10 bij het woord Kittim), zooals ik het uitgelegd heb bij Daniël 2 : 39 en er zijn weinig menschen geweest, die hebben geloofd in dien man, dien zij als God vereerd hebben. Toen Rome echter tot dat geloof gekomen was in de dagen van Constantijn, die de gansche wet of godsdienst heeft vernieuwd en in zijn vaandel het kruisbeeld heeft geplaatst door een Edomitisch priester, toen waren er in de wereld niet anders dan enkele Edomieten, die den nieuwen godsdienst hebben aangenomen en daarom wordt Rome genoemd het Edomietisch rijk." Anderen willen, dat de Romeinen Edomieten genoemd worden wegens Titus Vespasianus, die hun heiligdom verwoest heeft. Want, schrijven ze, Titus Vespasianus stamt van Ezau af, zooals Massecheth Chittim cap. 5 (ook Bes. Jacob fol. 31 col. 4) heeft: „De goddelooze, zoon des goddeloozen, nakomeling van Ezau (d.i. Titus)," enz. Daar nu Vespasianus Romeinsch keizer was en het eerst de Joden aan de Romeinen heeft onderworpen en Rome de hoofdstad der Christenen is, daarom worden nu alle Romeinen en Christenen Edom en Edomieten genoemd.

Kimchi, Joël 3 : 19, heeft bij de woorden: „*en Edom en Egypte zullen tot een verlaten woestijn zijn*" volgens Buxtorffs lezing nog: „hij noemt Edom op deze plaats, om het Romeinsche rijk aan te duiden. Zoo deed Jes. in cap. 34, hetgeen van de verwoesting van Rome handelt, zooals we daar hebben uitgelegd."

Dit alles heb ik niet zelf kunnen controleeren, daar mij de verschillende HSS en edities niet toegankelijk waren.

Als dit zoo is, en wat reden zouden we hebben er aan te twijfelen, dan blijkt wel heel duidelijk, dat de middeleeuwsche joden verwachtten, dat de heerschappij der christenen en mohammedanen een einde zou nemen door Israël en dat de heerschappij van Israël daarvoor in de plaats zou komen, hetgeen dan tot grooten zegen voor de geheele wereld zou zijn! Dat was ook de roeping van Israël. De Messias is middel, geen Middelaar en inderdaad zou men hier reeds de gedachte kunnen constateeren, die in de moderne joodsche litteratuur veel voorkomt, dat Israël de volkerenmessias zal zijn en dat niet het messianisme, maar het „missionisme" de hoofdzaak is.

Toch is niet te loochenen, dat de traditie en ook onze commentatoren aan den persoonlijken Messias een groote plaats inruimen!

Uit vrees voor den censor en ter wille van de polemiek met de christenen is veel uit de commentaren verwijderd of anders uitgelegd, dan men oorspronkelijk gewoon was!

XII.

SAMENVATTING.

De vraag, of de exegeten, wier commentaren we nu onderzocht hebben, nieuwe messiaansche ideeën hebben gegeven, moet ontkennend worden beantwoord. Behoudens een enkel trekje hebben zij de klassieke opvattingen behouden en uitgewerkt. Niet alleen de talmudische, maar ook de apocalyptische kleuren, hoewel de laatste in mindere mate, hebben zij bij hun schildering gebruikt.

Zoo is dan gebleken, dat ook hier de kern is: het geloof in een persoonlijken Messias, die komen zal op het einde van de ballingschap. Hij heeft geen reëele praeëxistentie, een ideëele; geheel volgens de traditie. Hij is een gewoon mensch, met buitengewone menschelijke eigenschappen. Zijn voorlooper is Elia, terwijl de bestrijding van de laatste vijanden, Gog en Magog, door den Messias ben Jozef wordt opgenomen. Messias ben David maakt een einde aan dezen strijd „met den geest zijns monds".

Telkens blijkt het, dat van een vaststaand dogma geen sprake is. Er zijn hier beweegbare grenzen. De belangstelling van het Jodendom concentreert zich meer op de Torah dan op de geloofsleer.

Dat blijkt zoowel bij de gedachten over Messias ben Jozef als bij die over 'olam habba en hazzeh.

Hoewel in de middeleeuwsche midrasjim wel van den lijdenden Messias wordt gesproken, bij onze exegeten niet! Daar is telkens een scherpe polemiek tegen de christelijke opvattingen. Ter wille van de polemiek verklaren ze sommige messiaansche plaatsen opzettelijk niet-messiaansch. Rasji is hier van dubbelzinnigheid niet vrij te pleiten. Immers Sanhedrin 98*a* citeert hij Jes. 53 als messiaansch, terwijl hij in zijn commentaar daarvan niet wil weten!

In het algemeen interesseeren zij zich voor het Diesseits. Het volk Israël zal weer hersteld worden en op aarde schadeloos gesteld worden voor al hetgeen het geleden heeft. Rome, het christelijke imperium, zal vernietigd worden en Palestina het middelpunt der wereldheerschappij zijn met den Messias als koning!

De nieuwere opvattingen van het reform Jodendom komen niet overeen met die van de traditie en onze exegeten. Maimonides week ook reeds van de traditie af. De lijn van Maimonides doorgetrokken, komt uit bij het reform Jodendom. Het orthodoxe deel houdt zich dichter bij de traditie.

En wanneer er een Zionisme is, dat den Messias loslaat, dan heeft dat zichzelve buiten het Jodendom geplaatst! Het moderne Jodendom verwerpt den persoonlijken Messias. Ten onrechte beroept Kaufmann-Kohler zich daarvoor op Rasji (II, 6). Wel verklaart Rasji b.v. Jes. 53 van het volk Israël, maar dat wil niet zeggen, dat hij in zijn toekomstverwachtingen in plaats van den persoonlijken Messias het volk heeft gezet. Integendeel!

In den nieuweren tijd is een Jodendom ontstaan, dat nauwelijks meer messianologie heeft. Zelf spreekt men dan ook reeds van Missionologie. Niet het geloof aan een mensch, maar het geloof in een nieuwen toestand, dien God wel zonder tusschenkomst van een Messias in 't aanzijn zal roepen.

Het orthodoxe Jodendom volgt nog steeds dezelfde lijnen als de traditie. Het gebedenboek legt daarvan een ondubbelzinnig getuigenis af.

VERTALING

RASJI.

Rasji glijdt over het algemeen over de messiaansche plaatsen heen. Vers 2 wordt geheel niet verklaard wat met het „laatste der dagen" bedoeld wordt. Zijn verklaring is hoofdzakelijk letterlijk.

Jes. 2 : 6. Gij hebt uw volk: de profeet richt deze woorden tot de goddelijke majesteit (sjechina) [1]) en zegt: daar Gij uw volk tot nu toe verlaten hebt wegens hun zonde.

17. Dien dag: den dag des gerichts.

18. Ganschelijk vergaan: alle afgoden zullen te gronde gaan.

19. Zij zullen gaan: de inwoners der aarde. *Wanneer Hij zich opmaken zal:* in den dag des gerichts. *Om de aarde te verschrikken:* om de goddeloozen der aarde te verbreken.

Jes. 3 : 14. De Heere komt ten gerichte: tegen de oudsten van Zijn volk, omdat zij het (zondigen) moesten verhinderen.

---

[1]) Sjechina komt in het O. T. niet voor. Het is een van de 57 namen voor God (G. E. Landau, Synonymen für Gott in der neu-hebräischen Litteratur, Zürich, 1888). Afgeleid van שכן, wonen.

De שכינה is niet een middenwezen, werkend tusschen God en de wereld. Eerst de Kabbala van de M. E. spreekt van de שכינה als een uit het wezen Gods emaneerende oerkracht, die tot de zeven Sephiroth gerekend wordt. De valsche Messias Sabbathai Zewi beschouwde zich als de vleeschgeworden Sjechina (Hamburger, Real Encyclopaedie für den Talmud).

Aben Ezra gebruikt deze uitdrukking voor God ook (Jes. 19 : 17; 60 : 20; Lev. 26 : 30; Num. 5 : 2).

Rasji gebruikt het hier doodeenvoudig voor God zelf!

„Nirgends aber — das sei hier besonders hervorgehoben — hat שכינה in der streng rabbinischen Literatur die Bedeutung eines selbständigen, Gott gegenüber gestellten Wesens." „In der Kabbala dagegen ist unstreitig unter שכינה ein von Gott verschiedenes, wenn auch von ihm nicht ganz unabhängiges Mittelwesen verstanden, worauf wir später näher eingehen" (Landauer, 55).

In de Misjna komt het driemaal voor: Aboth III, 3; Aboth. III, 7; Sanhedr. II, 5.

In de Sohar (Kabbala) enkele plaatsen duidelijk onderscheiden van God (zie Landauer; K. Jes. 4 : 5 (?)).

Jes. 4 : 2. In dien dag: wanneer de vrouwelijke opschik der overspelige en trotsche vrouwen zal weggenomen zijn, zal niet meer in die dingen de reputatie van de schoonheid van mijn volk bestaan en het sieraad van zijn eer zal zijn heerlijkheid zijn. Dit zijn de rechtvaardigen, die van hen zullen overblijven en de wijzen, die in de wet studeeren, zij zullen aan hen de heerlijkheid hunner eer toeschrijven. *De vrucht der aarde:* dat zijn de zonen der rechtvaardigen, de vrucht van den levensboom, zij zullen de verhooging en de heerlijkheid zijn, waarin zich zullen beroemen en zich zullen verheffen de overlevende Israëlieten.

6. Een hut: ter beschutting voor den vlam van dien dag, die komen zal, want er wordt aangaande de goddeloozen gezegd: *en die toekomstige dag zal hen in vlam zetten* (Mal. 4 : 1), want de heilige hooggeloofde God zal de zon uit haar „huis" halen en haar over hen verduisteren. *Tegen den vloed:* des vuurs, die vloeit uit de vuurrivier over de goddeloozen in de hel, want in den Talmud staat (Chagiga 13*b*, r. 2 v. onderen) „op het hoofd der goddeloozen zal hij vallen". *En van den regen:* die over de goddeloozen nederdaalt, z.a. Psalm 11 : 6 staat: *hij zal op de goddeloozen gloeiende koolen regenen.*

Jes. 5 : 7. Want de wijngaard: Aan dezen wijngaard zijt gij gelijk, o huis Israëls, wat de Heer aan dezen wijngaard gedaan heeft, dat heeft Hij ook aan u gedaan; want die wijngaard dat is de eerste mensch (Adam), want wij vinden in de uitleggingen der Haggada, op vele plaatsen ook in Ber. Rabba, waar deze texten op een dergelijke wijze worden verklaard: Adam werd niet verdreven uit het paradijs dan nadat hij schandelijk had gehandeld en God had gelasterd, want, zoo staat er: *Hij heeft gewacht dat hij goede druiven zou voortbrengen* en op een andere plaats vinden wij, dat hij wachters aanstelde, opdat hij niet zou eten van den boom des levens, waarom er ook staat: *ik zal de wolken gebieden*, enz.

25. In het midden der straten: Zoo zullen zij veracht zijn onder de Heidenen.

26. Opheffen: De Heilige Hooggeloofde zal een banier opheffen voor de Heidenen, die zal met teekenen hen wenken, dat ze zich verzamelen moeten en tegen hen (de goddelooze Joden) moeten komen. De opheffing van een teeken is een lange stok, aan welks punt een vlag is bevestigd en die zet men op den top van een

hoogen berg en zoo toont men vanuit de verte, dat er een teeken gegeven wordt, opdat de menschen zich zullen verzamelen, zoo Jes. 49 : 22 en Num. 21 : 9. *Van het einde der aarde:* Want van verre zullen zij komen om de Israëlieten smarten aan te doen. *Haastelijk:* de vijand tegen hen, zooals in het volgende staat.

27. Geen moede: hij zal niet vermoeid worden, noch in zijn loop struikelen, zoodat hij van zijn doel wordt afgeleid.

30. Bruisen: De vijand tegen het volk des Heeren, waarvan boven melding gemaakt is. *Als van de zee:* waarvan de golven bruisen, zoo zal hij komen met lawaaierige krijgstroepen: *En zij zullen de aarde aanzien:* de Israëlieten zullen uitzien en wachten of de koningen der aarde, die hun buren zijn, ook hulp zullen bieden, z.a. Jes. 31 : 1 staat. *Duisternis:* omdat er niemand is die hulp brengt.

Jes. 7 : 14. En zij zal een zoon baren: De H. Geest zal op hem rusten. *Immanuel:* alsof hij zeggen wilde: onze rots is met ons en dit is het teeken, want zij is een maagd en zij heeft nog nooit geprofeteerd, maar in dit opzicht rust de H. Geest op haar en dit is het wat verder staat: *ik naderde tot de profetes* (8 : 3) en wij vinden niet dat de vrouw van een profeet profetes wordt genoemd, als ze zelf niet profeteert. Sommigen verklaren, dat hier van (de geboorte van) Hiskia sprake is, maar dat is onmogelijk, want wanneer gij zijn jaren telt, zult ge zien dat Hiskia negen jaar was, voordat zijn vader de regeering aanvaardde. Anderen verklaren dat dit het teeken was, dat zij nog een maagd was en nog niet kon baren.

15. Boter en honig: dat kind, want ons land zal vol zijn van allerlei goeds.

Jes. 8 : 3. En baarde een zoon: dat is de zoon geweest, dien de profetes Immanuël had genoemd, omdat de Heilige Hooggeloofde Hiskia ten hulp zou zijn.

Jes. 9 : 1. Dat zijn de inwoners van Jeruzalem, die als het ware in duisternis waren verzonken door de vrees voor Sanherib zooals Hiskia zeide Jes. 37 : 3. *Zal een groot licht zien:* in den val van Sanherib.

5. Een kind is ons geboren: Hoewel Achaz goddeloos is, zal toch zijn zoon, die vele jaren later hem geboren wordt, opdat hij ons in

zijn plaats koning zij, rechtvaardig zijn. *En de heerschappij:* van den Heilige en Hooggeloofde en Zijn juk zal op zijn schouder zijn, dat hij de wet bestudeert en de geboden bewaart. De Heilige Hooggeloofde, die wonderlijk is in raad en een sterke God en een vader der eeuwigheid, zal zijn naam, nl. van Hiskia, noemen: vredevorst, omdat er vrede en waarheid zal zijn in zijn tijd.

6. Van nu aan tot in eeuwigheid: zijn (Hiskia's) gansche levenstijd; zoo vinden we ook dat Hanna zegt van Samuël: *en hij blijve daar tot in eeuwigheid* (1 Sam. 1 : 22). *Zal zulks doen:* Achaz was dit niet waardig, bovendien waren er ook niet de verdiensten der vaderen. Er is een Tosephta: onze Rabbi's hebben gezegd, dat de Heilige Hooggeloofde Hiskia tot Messias heeft willen maken, [1]) doch Sanherib heeft Hij tot Gog en Magog willen maken, maar dat toen de dienende Engelen tot den Heilige Hooggeloofde hebben gezegd: moet hij, die de poorten van den tempel heeft geschonden en (van het goud heeft ontdaan) en naar den koning van Assyrië heeft gezonden Messias zijn? Toen heeft hij deze ◘ gesloten (zie in den Hebr. text), (cf. Klaussner, 69).

Jes. 11 : 1. Er zal een rijsje: En indien gij nu zegt, dat is de troost voor Hiskia en zijn volk, dat zij niet zullen vallen in zijn hand, waar blijft ge dan met de ballingschap, waarin hij (de koning van Assyrië) hen voerde aan Halach en Chaboras? Is hun hoop dan geheel vergaan? Neen, want eindelijk zal koning Messias komen en zal hen bevrijden. Een rijsje, dat is de koningsscepter. *Een scheut*, deze geheele text en wat er op het einde staat: *want het*

---

[1]) *Rasji:* Ruth 3 : 17. *Zes maten gerst:* hier wordt aangewezen, datuit haar (Ruth) voortkomen zal de zoon, die met zes zegeningen gezegend zal worden, n.l. den geest der wijsheid en des verstands, des raads en der sterkte, den geest der kennis en der vreeze des Heeren (Jes. 11 : 2). R. Jacob ben Izaäk teekent hierbij aan, dat er zes in den text genoemd worden, omdat zes rechtvaardige mannen uit Ruth zijn voortgekomen, n.l. David, Daniël, Chananja, Misaël en Azarja en de Messias; zoo zegt ook Aben Ezra op deze plaats.

(In een ander handschrift wordt hier nog aan toegevoegd o.a.: die zes, dat zijn: David, Hiskia, Josia, Chananja, Misaël en Azarja; — de Heilige heeft Hiskia tot Messias willen maken en Sanherib tot Gog en Magog. Hiskia heeft niet gezondigd, zoolang hij leefde. Jes. 38 : 3: . . . . Ook in den Messias zijn zes maten (hoedanigheden). Jes. 11 : 2; en het zal geschieden, dat om zijnentwil die zes dingen die Adam afgenomen werden, zullen terugkomen en dat is het wat hier geschreven staat: en hij mat zes maten gerst.)

zal te dien dage geschieden: zijn door deze profetie gesproken tot troost van degenen, die door de Assyriërs in ballingschap zijn gevoerd.

3. En zijn „rieken" (ademen): Hij zal vervuld worden met den geest van de vreeze des Heeren; *en Hij zal naar het gezicht:* want door de wijsheid van den Heilige Hooggeloofde, die in Hem zal zijn, zal hij weten en begrijpen wie rechtvaardig en schuldig is.

4. Rechtmatigheid: duidt aan iets gemakkelijks en teeders. *Hij zal de aarde:* volgens zijn Targum: hij zal de goddeloozen der aarde slaan. *Met den adem:* met het spreken zijner lippen.

5. Gerechtigheid: Targum: de rechtvaardigen zullen rondom hem zijn, zij zullen hem aanhangen als een gordel.

10. Banier: opdat de volkeren een banier zullen opheffen, opdat ze zich tot hem zullen vergaderen.

11. Ten tweeden male: zooals hij hen uit Egypte kocht, toen hun verlossing volkomen was, zonder eenige dienstbaarheid; maar de bevrijding tijdens den tweeden tempel wordt door dit getal niet aangeduid, want zij waren aan Cyrus onderworpen.

En van de eilanden der zee: dat zijn de eilanden der zonen van Ezau.

12. En hij zal een banier oprichten: er zal een teeken zijn, opdat ze zich tot Hem vergaderen en opdat de Israëlietische ballingen hem een geschenk brengen.

13. Efraïm zal Juda niet benijden: De Messias, de Zoon van Jozef en de Messias, zoon van Juda, zij zullen elkander niet benijden (volgens ons geloof).

> Verg. Ag. Ber. 63, Dalman: 6*: Gij zegt: „Ook de Mesjuach Milchama die van Jozef komt en de Masjiach, die van Juda komt, zullen elkander bestrijden — dat zij verre, tusschen hen bestaat geen naijver z.a. gezegd is Jes. 11 : 13.

14. En zij zullen op de schouders der Filistijnen vliegen: De Israëlieten zullen vliegen en toeloopen als één man op de Filistijnen, die ten westen van het Israëlietische land wonen en zullen hun land onderwerpen; zoo ook Hosea 6 : 9 en Zef. 3 : 9.

Jes. 12. En gij zult zeggen: Wanneer gij de Heidenen zult zien veroordeeld tot schande en verachting. *Ik dank u Heere:* dat Gij mij hebt doen wegvoeren en mijn ballingschap is mijn verzoening geweest. Nu toch is mijn ongerechtigheid verzoend en uw toorn afgewend en hebt Gij mij vertroost. Jonathan verklaart: ik be-

lijd u, Heere, dat ik tegen u heb gezondigd en dat gij deswege op mij vertoornd geweest zijt en dat ik, indien niet uw genade tusschenbeide gekomen was, niet waardig geweest was, dat uw toorn werd afgewend en gij mij vertroost hadt. Maar zie, uw toorn is van mij afgewend.

3. En gij zult scheppen: en gij zult een nieuwe leer ontvangen (zoo verklaart Jonathan). *Uit de fonteinen des heils:* want God zal hun ziel verheugen wegens het heil dat tot hen komen zal en hun zullen de geheimen der Wet onthuld worden, die in de ballingschap in vergetelheid waren geraakt wegens de smarten.

Jes. 14 : 1. Hij zal Israël wederom verkiezen: In de toekomst zal God hen met een volkomen verlossing bevrijden (vergel. 11 : 11).

Jes. 17 : 14. Zoo is er verschrikking: de duivelen vielen in den vijand en verschrikten hem. *Eer het morgen is:* zal er geen vijand meer in de wereld zijn. *Dit is het deel:* nl. van Sanherib en het deel van Gog en Magog, wanneer zij komen om ons te plunderen.

Jes. 18 : 1. Wee het land: Jon. verklaart: het land, waarheen zij komen met schepen uit een ver land en hun zeilen zijn uitgespannen als de vleugels van een adelaar die vliegt; ik ben echter van meening, dat die volken wonen in het Oosten, want de schepen verzamelen zich in een warm land, dat door vogelvleugelen beschaduwd wordt, en dat deze profetie betrekking heeft op de volkeren van Gog en Magog, zooals in Ezechiël staat: *Perzen, Aethiopiers en Putheeërs* (Ez. 38 : 5).

2. Gaat henen: en ziet of het waar is, dat de Israëlieten teruggekeerd zijn naar hun plaats.

3. Alle gij inwoners der aarde: Gij hebt niet noodig (dat gij over deze zaak boden zendt), want wanneer de banier op de bergen wordt opgericht, zult gij het zien, wanneer zij, die weggevoerd waren in ballingschap, zich zullen verzamelen.

4. Ik zal stil zijn: (afzien) van de vergelding des loons van Ezau.

5. Vóór den oogst: voordat de oogst van Ezau en Gog rijp is, voordat zijn wensch vervuld wordt en hetgeen hij zich voorstelde, wat hij in zijn gedachte had, nl. om zijn broeders (de Israëlieten) te verderven. *Afsnijden:* hij zal dooden de koningen en vorsten en heerschers van Ezau en Gog en hun legers en degenen, die hun hulp brengen.

6. Hunne lijken: Alle dagen van den zomer en alle dagen van den winter, daarom zeggen (onze Rabbijnen, dat) het gericht over Gog in de toekomst twaalf maanden (zal duren).

Jes. 23 : 17. Zij zal wederkeeren: tot haar vroegeren stand en rijkdom door middel van haar koophandel. Die noemt de profeet met een schandelijken naam.

18. De rechtvaardigen zullen in de toekomst haar (Tyrus, d.i. Rome), berooven, wanneer de Messias komt. (Sjemoth Rabba 31): Wat het koninkrijk in deze wereld vergadert, dat zal de heilige hooggeprezen God in de toekomst aan de Israëlieten geven (cf. Strack u. B., 937).

Jes. 24 : 1. Ziet de Heere maakt het land ledig: Ziet, deze profetie kondigt den Israëlieten straf aan, hoewel toch de profeet hun die vertroosting had verkondigd (23 : 18). Zij zullen echter vóór die vertroosting nog vele verdrukkingen zien, daarom zegt hij tot hen: niet ulieden, die nu leeft, verkondig ik, dat gij dat zult beerven, maar ziet, de Heilige Gezegende zal u ledig en woest maken. Zij echter, die van u overblijven tot den dag der verlossing, zij zullen hun stem opheffen en zingen (zie vers 14). Dat is het einde der zaak en hun heb ik deze goede boodschap verkondigd.

13. Want alzoo: De Israëlieten zullen overblijven in het midden der volken (één in een stad en twee in een familie).

14. Zij: Die weinigen, welke overgebleven zijn, zal dat goed ten deel vallen, waarvan ik boven geprofeteerd heb. *Zij zullen juichen „van de zee af":* zij zullen meer juichen dan bij de zee, bij de verlossing uit Egypte.

16. Van het uiterste einde: wij hooren van achter het gordijn, dat de Israëlieten gezangen aanheffen van het einde der aarde. Wat zijn dat nu voor gezangen? Heerlijkheid zal den rechtvaardige zijn, d.i. glorie en sterkte zal den rechtvaardigen zijn. Wee mij, want mij zijn twee geheimenissen geopenbaard (omdat er tweemaal hetzelfde woord in den text staat): het geheimenis der straf en het geheimenis des heils; want zie, het heil zal lang duren, totdat de vijanden komen, die de anderen zullen plunderen en zullen verwoesten na de verwoesters. Hier worden vijf „trouweloosheden" genoemd bij het zien van de Babyloniërs en Meden en Perzen, zoowel als van Grieken en Edomieten (Romeinen), die de Israëlieten zullen drukken in slavernij voor hun verlossing.

Want na deze „trouweloosheden" wordt gezegd: de vrees en de kuil en de strik zullen over u komen, d.i. over de volken die de aarde bewonen.

17. De kuil: om er in te vallen, zooals hij het uitlegt zeggende: die voor de „vrees" vlucht zal in den kuil vallen (18) enz. Die van het zwaard van den Messias ben Jozef ontvlucht, zal vallen in het zwaard van den Messias ben David en die daaraan ontsnapt, zal in den strik gevangen worden in den oorlog met Gog.

21. Het leger van den hoogen: God zal eerst de vorsten der volkeren verwerpen.

22. Zij zullen samen vergaderd worden: nl. de volkeren in een vergadering, die tot hun onheil strekt, opdat de gebondene in den kuil kome, die voor hem bereid is, d.i. die straf schuldig zijn, worden ter helle verwezen. Zij *zullen besloten worden in een kerker:* dat zijn de zeven vlammen van de hel (cf. Sota 10*b* en paral.) (zie Rasji bij 2 Sam. 19 : 1). *Na vele dagen:* de zonden van vele dagen zullen aan hen bezocht worden en dat is zooals Hakleri gedicht heeft: naarmate meer dagen geteld worden, zooveel te meer rekenschap moeten zij afleggen.

23. En de maan zal schaamrood worden: Jonathan verklaart: zij zullen in verwarring komen, die de maan vereeren en zij zullen schaamrood worden, die de zon aanbidden.

Jes. 25 : 2. Het paleis der vreemdelingen: wegens de zonde, die zij in uw stad hebben gedaan, welke zij (de volken) hebben verwoest, zult gij hun paleizen tot verwoesting overgeven, die nooit meer zullen gebouwd worden.

4. Toevlucht tegen den vloed: ...wat is die vloed? De geest der geweldenaars, want hun geest is als de vloed, die met geweld tegen een muur stormt en hem omver werpt.

6. En de Heere zal: wanneer zij zullen komen om Jeruzalem te belegeren. *Een vetten maaltijd:* Want zij denken dat het hun gemakkelijk zal zijn als olie („dat het hun glad zal zitten"), maar het zal voor hen een maaltijd worden van droesem. *Van vet vol merg:* van lekkere en vette dingen, zooals binnen in de beenderen zit, dat zal de droesem zijn, vermengd uit allerlei soorten drank van olie en wijn, zoodat daar niets anders zal zijn dan droesem en dit alles zal komen in den oorlog van Gog en Magog.

6. Hij zal den dood verslinden: God zal dien dood verbergen en haar zoo in eeuwigheid van de Israëlieten verwijderen.

9. En men zal zeggen: Zijn volk zal te dien dage, enz.

Sohar Num. fol. 52, col. 205: de dood is tot alle menschen gekomen, totdat de heilige hooggeloofde God de wereld herstellen zal, zooals ze tevoren geweest is, alsdan zal deze onreinheid uit de wereld weggedaan worden, zooals geschreven is: *Hij zal den dood verslinden.* Moed Katon, 28*b*. In deze wereld is louter droefheid, maar van den messiaanschen tijd staat geschreven: *Hij zal den dood*, enz. Siphra, Yalkut Simeoni, 188, 4. In den tijd van den Messias zal de heilige hooggeloofde God den dood verslinden en dat zal een volkomen vreugde zijn. Sjemoth Rabba: 15, 114, 4. God zal ten tijde van den Messias tien dingen herstellen, waarvan het negende is dat de dood in eeuwigheid niet meer zijn zal.

12. De hooge vesten uwer muren: dit zegt hij van Moab.

Jes. 26 : 1. Een sterke stad: Jeruzalem, dat van oude tijden af ons steeds tot sterkte is geweest, zal Hij, die hare muren en verschansingen bewaart, ongeschonden laten.

2. Hetwelk bewaart: Dat in zijn ballingschap bewaarde en verwachtte de trouwbelofte van den Heilige Gezegende, dat Hij Zijn belofte zou houden die Hij beloofd had door den mond der profeten, dat Hij hen zou verlossen.

5. De hooggezetenen: van Tyrus en de overige gebieden.

6. De voeten des armen: nl. van den Messias, waarvan gezegd wordt: *arm en rijdende op een ezel* (Zach. 9 : 9). *De treden der ellendigen:* der Israëlieten, die tot nu toe ellendig geweest zijn.

7. Rechtvaardige: die rechtvaardige, dat is Jacob en zijn zaad.

14. Dood zijnde zullen zij niet meer leven: moge het u behagen, dat die goddeloozen in de toekomende eeuw niet weer leven en dat degenen, die hun (der Joden) handen onbekwaam maken tot uw wet, geen opstanding ten deel valle (de ,,refaim'' zijn hier degenen die ,,rife'oe'', zwak maken).

15. Gij hadt vermeerderd: nl. aan de Israëlieten. Gij hebt hun gegeven de Wet en grootheid en eer en naarmate Gij hun hebt gegeven, hebben zij U geëerd, bekennen en verheerlijken zij voor U Uw gansche weldadigheid, hetgeen Ezau niet placht te doen. Daarom hebt Gij van U verwijderd al de andere einden der aarde (vergel. St. vert.) terwijl, zie, de Israëlieten voorspoedig zijn en aldus voor Uw aangezicht doen: U verheerlijken en eeren, zelfs wanneer zij in de benauwdheid zijn.

17. Gelijk een bevruchte vrouw: wij zien de benauwdheden vernieuwd en denken (zoo spreken zij) dat zij zekere teekenen des heils en der bevrijding zijn, omdat ons de belofte gedaan is, dat,

wanneer wij bevrijd worden uit angst en verdrukking, het zal zijn als bij een vrouw die baart.

18. Wij waren bevrucht: smart als van een barende vrouw hadden wij, alsof wij baren zouden, alsof wij na bij de verlossing waren, maar het was wind, geen heil. In al onze verdrukkingen en benauwdheden gevoelen wij niet ons heil. *En niet vielen:* Niet vallen de zonen van Ezau, die de aarde bewonen.

19. Mogen uwe dooden leven: Vs. 14 heeft hij gebeden, dat de goddeloozen niet mochten leven; hier vraagt hij echter aan God dat de rechtvaardigen mogen leven. Alsof hij zeide: ik vraag U, dat zij mogen leven die om Uwentwil gedood zijn, want het koninklijke woord is van Uw aangezicht uitgegaan, zeggende: Mijn dooden zullen opstaan. „Nebaloth", d.z. de dooden van mijn volk die „nebaloe", d.i. degenen die zichzelve krachteloos gemaakt hebben om Mij; hun zal een opstanding ten deel vallen, dat is in tegenstelling met degenen, waarvan boven geschreven is: de „refaim" zullen niet opstaan, maar dezen zullen opstaan. *Waakt* op: dit alles zegt de Heilige Geprezene, het is de Imperativus. *Want de dauw:* want het betaamt u, o God, dat Gij zoo doet, opdat de dauw van Uw Wet en Uwer geboden zij als de dauw der moeskruiden. *En het land der „reuzen" zult gij verwoesten* en ter aarde en in het stof zult gij werpen het land der „refaim", d.i. van hen die „rifeo'e" d.i. verslappen hun handen van uw wet (dat ze uw wet niet vervullen), hoewel hij gezegd had: de inwoners der aarde vallen niet, komt hij daarop terug en heeft gezegd: werp gij ze terneer, want wij in onze gerechtigheid zijn niet waardig dat wij hen neerwerpen.

20. Men heeft dit tot een antwoord van den profeet gemaakt: ga weg, mijn volk, ga in uw binnenkamer, nl. in uw synagogen en scholen. Andere verklaring: let op uw werken in uw hart, zoo R. Tanchuma.

21. De inwoners der aarde: dat is Ezau en de berg Seir. *Hare doodgeslagenen:* welke zij (die van Ezau) in het Israëlietische volk hebben doodgeslagen.

Jes. 27 : 1. Den Leviathan: Jonathan verklaart: den koning, die groot gemaakt is als Farao de eerste koning en den koning, die groot gemaakt is, zooals Sanherib den tweeden koning ... ik ben echter van meening dat, waar die drie volken: Egyptenaren en Assyriërs en Edomieten beroemd geweest zijn, hij daarom

van hen hier spreekt, zooals op het einde van dezen text: vs. 13: *en zij zullen komen, die omgekomen waren in het land van Assur en die heengedreven waren uit het land van Egypte*, daar de volken vergeleken worden met slangen die bijten. *De langwemelende slang:* dat is het volk van Egypte. *De kronkelende slang:* dat is het volk van Assyrië. *En Hij zal den draak dooden die in de zee is:* dat is Tyrus (bedekte naam voor Rome) die is het hoofd van de zonen van Ezau en is gelegen midden in de zee; zoo worden de Cittim ook genoemd: *de eilanden der zee.*

Rasji identificeert op 23 : 1 deze met de Romeinen, zie de noot aldaar bij Breithaupt.Achter eilanden der zee staat in een handschrift nog: dat zijn de Romeinen, maar in enkele handschriften is de naam van Rome geschrapt, vergel. daartoe Buxtorff s.v. Rome en Edom.

2. Te dien dage: Ten tijde der verlossing zullen de Israëlieten zingen: dit is de wijngaard van rooden wijn, die een voortreffelijken wijn voortbrengt.

3. Ik, de Heere: ten tijde der verlossing. *Alle oogenblik:* langzamerhand reik Ik het (volk Israël) toe om te drinken den beker der straf, die over hem komt, opdat Ik Mij niet in ééns tot hem wende en hem geheel verteere, daarom breng Ik hem Mij nacht en dag in herinnering. Jonathan verklaart: indien Ik niet aan hen bezocht de ongerechtigheden die zij tegen Mij bedreven hebben, zou Ik hen dag en nacht beschermen.

4. Niet is er bij Mij toorn: Ik heb geen aanleiding, dat Ik Mijn toorn versterk tegen de volkeren, omdat ook de Israëlieten zondigen en de maatstaf des rechts hen beschuldigt. *Wie geeft Mij doornen en distelen:* tegen Mijn vijanden, nl. de Edomieten; wie stelt Mij in de gelegenheid, dat Ik Mij wende tegen hen, terwijl de maatstaf des rechts 't niet verhindert? Als de Israëlieten boete deden zou dit Mij geven een doorn tegen Mijn vijanden; dan zou Ik de maat des rechts overschrijden en tegen hen bezoeken ook de meerdere zonden, die zij bedreven hebben en Ik zou ze tegelijk verbranden. Zoo verklaart Jonathan het van de vreemde volkeren. Maar onze rabbijnen verklaren dit van de Israëlieten, aansluitende bij den wijngaard. Grimmigheid is bij Mij niet, verklaren zij aldus: in alle dingen, die tot toorn prikkelen, waarmee die wijngaard Mij geprikkeld heeft, kan Ik Mijn toorn niet uitgieten, dat Ik haar verbrande, wegens den eed, dien Ik hun vaderen heb gezworen. Wie geeft Mij de dagen als van ouds? Indien deze eed

er niet was, zou Ik met doorn en distel aanvallen en door den wijngaard gaan en hem geheel verbranden.

10. Want de vaste stad zal eenzaam zijn: Want indien zij (de Israëlieten) dit gedaan hebben, zal de vaste stad van Ezau eenzaam zijn en de woonplaats verstooten en van haar inwoners verlaten als een woestijn. *Daar zullen de kalveren weiden:* Efraïm zal die stad bezitten, die wordt immers: kalf, genoemd (Jer. 31 : 18): als een kalf dat den prikkel niet gewend is.

11. Zullen afgebroken worden d.w.z.: wanneer eenigszins het recht van Ezau wegteert, die zijnen vader geëerd heeft, dan zullen zijn takjes gebroken worden. *En de vrouwen:* een zwak volk, zooals de vrouwen zijn, zal hen (de Edomieten) in brand steken, zoo verklaart Jonathan dat woord „meiroth", z.a. Mal. 1 : 10 en zoo verklaart ook Donesj (Ben Labarat, 920–990). Omdat droog hout gemakkelijk vlam vat. Menachem verklaart het: verzamelende (of afplukkende) z.a. Hoogl. 5 : 1–2 en Ps. 80 : 13, maar Donesj antwoordt hem: staat er niet: totdat zijn tak verdord is? Welnu van dorre takken plukt men geen vruchten.

12. De Heere dorschen zal: Jonath. verklaart: de gedooden zullen ter neer geworpen worden, maar ik derk: dat deze beide woorden „chiboeth" en „lakitha" d.i. samenstooting en verzameling, aan elkander beantwoorden, zooals hij, die olijven stoot, ze ook terugkeerende verzamelt en anderen verzamelen ze van den grond. Zoo ook zal de Heilige Gezegende een begin maken met het verzamelen (nl. van de ballingen), z.a. in het volgende vers gezegd wordt: *er zal met een groote bazuin geblazen worden. Van den stroom der rivier:* dat zijn degenen, die in Assyrië zijn omgekomen. *Tot aan de rivier van Egypte:* dat zijn degenen, die weggedreven waren naar Egypte. *Maar gij zult opgelezen worden:* uit de ballingschappen. *Eén voor één:* Die één van u vindt, die zal hem als een geschenk brengen.

13. Die in het land Assur waren verloren: Daar de Israëlieten verspreid waren ver van hun land, verwijderd bij de rivier Sabbathinum, daarom noemt hij hen de verlorenen. (Zie over deze rivier Buxtorff s.v., en boven blz. 72.)

Jes. 28 : 1. De dronkenen van Efraïm: die zich bedronken hebben aan den voortreffelijken wijn van de provincie Prugiatha, z.a. gezegd wordt: de wateren van Diomasit en de wijn van

Prugiatha hebben de tien stammen afgesneden (Schabbath 147, 2) (zie Buxtorf, fol. 529 en boven blz. 72).

15. De leugen: de afgodendienst. *Onder valschheid hebben wij ons verborgen:* onze hoop is op den afgodendienst, dat die ons zal verbergen.

16. Zie Ik leg een grondsteen: d.i. Ik *heb* gelegd, z.a. Est. 1 : 8, want dit moet zoo uitgelegd worden: zie, Ik ben Degene, Die reeds vroeger in Zion een steen gelegd heb, reeds vroeger is het besluit door Mij gemaakt en heb Ik een koning aangesteld, nl. den Messias, opdat hij in Zion zou zijn een steen der versterking, want Mibzar is versterking en kracht, z.a. Jes. 32 : 14. *Die gelooft:* nl. dit woord, zal dit niet verhaasten, d.i. niet zeggen: als het waar is, moet het spoedig komen.

17. En Ik zal het gericht stellen: voordat die koning komt (de Messias) zal Ik over u brengen de besluiten, opdat de overtreders onder ulieden verteerd worden en Ik het straffende oordeel hun opleg, opdat het richtsnoer er zij: d.w.z. Ik leg als richtsnoer Mijn kastijdingen, opdat Ik die over u breng en gerechtigheid oefen, opdat er een paslood zij, dat de richting van het bouwen aangeeft dengenen, die de muren bouwen, hij wil zeggen: zoodat de zondaren vernietigd zullen worden en de rechtvaardigen zullen blijven.

En de hagel zal wegvagen: tegen die bedekking, waarvan gij gezegd hebt: *wij hebben den leugen*, enz. ... zal Ik hagel brengen, om dat bedeksel te verwoesten. Beroering zal allen aangrijpen, die het gerucht van de zwaarste straffen hooren, die Ik over u brengen zal, allen.

20. Want Ik zal over u brengen een vijand, die u verdrukken zal.

21. Zijn werk zal vreemd zijn: en het zal u een vreemde (God) schijnen te zijn, wanneer Hij tegen u de zware straf brengt.

Evenmin als een ploeger altijd ploegt en zaait, evenmin zendt God altijd maar zijn profeten.

29. Wonderlijk van raad: om u een teeken te geven door middel van raadselen en een wonderlijke en verborgen gelijkenis; want zooals men wikken en komijn niet met den dorschwagen dorscht, omdat ze gemakkelijk te dorschen zijn, zoo ook, indien gij de tucht spoedig aangenomen hadt, zou God zijn besluiten tegen u niet zwaar gemaakt hebben. Maar gij zijt hard om de tuchtigingen aan te nemen, niet anders als het koren, dat moeilijk gedorscht wordt, daarom drukt Hij zwaar op u, maar niet in eeuwigheid twist Hij tot allerlei verderf, zooals ook een boer niet steeds blijft

dorschen, maar Zijn pijlen en Zijn bezoekingen houden op...

25. In den dag der groote slachting: Daar er een groote slachting in het land van Edom zal zijn (Jes. 34 : 6).

27. De Naam des Heeren: De sterkte die zijn Naam zal vestigen in die zaak, die bij hij Sanherib zal doen. *Van verre:* Opdat Hij waar make, wat Hij reeds lang had beloofd.

Jes. 32 : 1. ... dit zegt de profeet van Achaz, die goddeloos was; maar zijn zoon Hiskia zal regeeren, die ook waardig zal zijn.

2. En die man zal zijn: die zal sterk zijn in de vreeze des Heiligen en Gezegenden, nl. Hiskia, hij zal zijn voor de Israëlieten als een verberging voor den wind.

14. Een vreugde der woudezelen: naar den wensch der Ismaëlieten en tot een weide der Edomieten en de troepen, die zij hebben.

15. Totdat over ons uitgegoten worde: ...z.a. Zach. 12 : 10 en Joël 2 : 28 (daar verklaart Rasji het messiaansch).

19. .., hij wil zeggen: en de Heilige Gezegende zal vuur doen regenen over de goddelooze Perzen, [1]) die nu vol gebouwd zijn met steden als bosschen. *In de laagte:* waar de Israëlieten tot nu toe verdrukt zijn, daar zal dan de metropool verdrukt worden (daar bedoelen de Rabbijnen Rome mee), welke (de vreemde volken) zij nu bezitten. Op dezelfde wijze verklaart Jonathan dit: en de hagel zal nederdalen en de legerplaats der volkeren vernietigen.

20. Welgelukzalig: zijt gij Israëlieten, want het zaad van uw gerechtigheid zal voorspoedig zijn, zooals zij die zaaien aan wateren. Van dien tijd zult gij opnemen en verzamelen de opbrengst van uw goede loon... alsof hij zeide: gij zult het loon van uw goede werken ontvangen.

Jes. 33 : 17. Uw oogen zullen den koning zien: U, o rechtvaardige zeg ik: dat gij waardig zijt om te ontkomen, dat gij ziet de heerlijkheid van de genadevolle tegenwoordigheid Gods. *Zij zullen een ver land zien:* Jonathan verklaart: gij zult aanschouwen en zien dat zij in het land van de gehenna nederdalen.

---

[1]) Breithaupt, noot: in een handschrift wordt gelezen: de zonen van Ezau, de Edomieten, waarmee de Joden de Christenen mee plegen aan te duiden.

18. Uw hart zal overdenken: wanneer gij koningen en vorsten zult zien en wijzen, die gedurende hun leven heerschten en nu veroordeelden zijn in de gehenna, dan zal uw hart overdenken de verschrikking en gij zult zeggen: waar is nu toch hun wijsheid en hun grootheid. Waar is hij nu toch die, toen hij leefde zoo kundig was in de wet, en die alle wijsheid overdacht, van wien men raad in regeeringszaken verwachtte?

19. ...dat zijn al de volken die de heilige taal niet gebruiken.

Jes. 34 : 5. Want mijn zwaard is dronken geworden in den hemel: opdat het eerst de vorsten, die boven zijn doode en daarna afdale op het volk beneden[1]), want geen volk wordt gestraft, tenzij zijn vorst in den hemel gestraft zij.[2])

6. Lammeren en bokken: vorsten en heeren. *In Bozra:* dat was de stad der Moabieten.

10. Tot in eeuwigheid der eeuwigheden: van af die generatie tot de laatste. Anderen verklaren, dit is de vervloeking van Mozes (Ex. 17 : 16): *er zal oorlog tegen Amalek zijn van geslacht tot geslacht;* d.w.z. van het geslacht van Mozes tot dat van Saul en vervolgens tot dat van Mordechaï en ten slotte tot dat van onzen koning Messias.

Jes. 35 : 1. De woestijn en de dorre plaats: Jeruzalem wordt een woestijn genoemd en Zion een dorre plaats, zij zullen zich verheugen over het lot van de Edomietische helden en van Bozra en de eenzaamheid van Jeruzalem zal zich verheugen.

Jes. 40 : 1. Troost, troost: hij keert terug naar zijn toekomstprofetieën, terwijl van hier tot het einde van het boek troostwoorden komen. Deze parasja maakt scheiding tusschen de troostwoorden en tusschen de bestraffingen: Troost, gij mijne profeten, troost Mijn volk.

2. Dat haar strijd vervuld is: Jonathan zegt in zijn targum: de ballingschap zal voor het volk ten einde loopen, alsof er stond (i.p.v. צבאה) מצבאה. Sommigen verklaren „strijd" in den zin van: *heeft niet de mensch een strijd op aarde?* (Job 7 : 1). *Verzoend:* betaald.

Dat zij ontvangen heeft: omdat zij een beker troost ontvangt van den Heer, alsof ze in plaats van eenmaal, tweemaal gestraft werd

---

[1]) In een handschrift wordt gelezen: op Edom.

[2]) Zie A. E. Jes. 34 : 4.

voor al haar zonden (vgl. Jonathan). Naar deze verklaring zou men dus moeten uitleggen: dat zij een dubbele bestraffing ontvangen heeft. En indien gij zegt: hoe kan nu de strafmaat van den Heilige Hooggeloofde zijn, dat Hij den mensch dubbel vergeldt voor zijn zonde, zoo vinden wij een klare uitspraak in Jes. 16 : 18. *Ik zal eerst hunne ongerechtigheden en hunne zonden dubbel vergelden.*

3. Stem: de Heilige Geest roepende in de woestijn op den weg naar Jeruzalem: *bereidt den weg des Heeren*, opdat haar ballingen kunnen terugkeeren in haar.

8. Het woord onzes Gods blijft: want Hij is de levende en bestendige en het is in Zijn macht om Zijn belofte te vervullen.

10. Zal komen tegen den sterke: tegen de goddeloozen ter vergelding.

Jes. 41 : 2. Wie heeft van den opgang: hem, welke de gerechtigheid op zijn voet heeft geroepen, wie heeft Abraham verwekt...

5. De eilanden zullen het zien: dat zijn de afgodendienaars; de geweldige daden, die Ik volvoeren zal en zij zullen vreezen. *En zij zullen vreezen:* Sem zal vreezen voor Abraham, dat hij tot hem zal zeggen: gij hebt die goddeloozen in de wereld gebracht. En Abraham zal voor Sem vreezen, omdat hij de zonen van Elam had gedood, die uit Sem geboren waren. *De eilanden:* zooals eilanden opvallen in de wereld, zoo vallen ook Abraham en Sem op in de wereld. *Zij zullen naderen en zich verzamelen:* zij zullen bij elkaar komen om te strijden, wanneer zij de verlossing zullen zien.

6. De een den ander: zal zeggen: wees sterk om te strijden, misschien brengen hun goden hun hulp. *Elk helpt zijn naaste:* Hij (nl. Sem, dien de Rabbijnen met Melchizedek vereenzelvigen) hielp hem met zegeningen, want hij zeide: *gezegend zij Abraham* en deze hielp gene met geschenken: *en hij gaf hem de tienden van alles.*

7. En de smid: dat is Sem geweest, die de blaasbalg trok om de sleutels en de grendels voor de ark te maken. *Goudsmid:* dat was Abraham die de producten samenvoegde om ze de goddelijke majesteit aan te bieden. *Die het aanbeeld slaat:* dat was Abraham, die al die koningen tegelijk sloeg. *Die tot het soldeersel zegt: het is goed:* het is goed dien God aan te hangen. *Hij maakt het vast:* Sem versterkt Abraham om den Heilige Gezegende aan te hangen en niet van Hem te scheiden.

8. Maar gij, Israël mijn knecht: Voor Abraham, die niet uit het zaad der rechtvaardigen was, heb Ik al die dingen gedaan. Die Ik mij uit twee vaderen heb verkregen.

17. Zoeken water: Hier profeteert de profeet aangaande de laatste dagen, wanneer er niet zal zijn honger naar brood of dorst naar water, en ze zullen zoeken om het woord des Heeren te hooren, doch het niet zullen vinden. Maar wanneer Zijn toorn afkeert, zal Hij hun bereiden brood en water, zal Hij Zijn goddelijke tegenwoordigheid bij hen doen wonen en Zijn Geest in den mond hunner profeten.

Zooals Amos heeft in 8 : 11, waar Amos dat verklaart van het ontbreken van den geest der profetie, dat er nl. in die laatste dagen geen profeet zal zijn.

18. Rivieren: d.i. de geest, die Wet en profetie begrijpt. *De woestijn:* de plaats waar niet de wijsheid der Wet was.

19. De beuk en den buksboom: namen van onvruchtbare boomen, die men gewoonlijk gebruikt bij het bouwen.

Breithaupt: „nl. voor den derden Jeruzalemschen tempel, welke er komen zal naar de Joden hopen."

25. Ik verwek eenen van het Noorden: Ik kondig de toekomende dingen aan, zie Ik verwek Cyrus van het Noorden om de verwoeste plaatsen van Jeruzalem te herbouwen en hij zal tegen Babel komen om het te verwoesten.

27. Ik zal een blijde boodschapper geven: In die dagen, Haggai en Zacharia, die hen zullen opwekken om den tempel te bouwen, ten tijde van Darius, den derden (koning) der Perzen. *Ik de eerste:* Jonathan verklaart aldus: de troostwoorden, die de profeten van het begin af over Zion hebben gesproken, zie, zij komen en volgens den Targum spreekt de gansche text van den Messias en de laatste verlossing, volgens ons geloof. Maar mij lijkt het, dat de profetie, die Jesaja gesproken heeft over Cyrus, geheel moet worden opgevat volgens de strekking van den text, nl. Jes. 45 : 13, 46 : 11, 45 : 11, 46 : 10, al die profetieën wijzen in dezelfde richting als deze text.

Jes. 42 : 1. Zie, Mijn knecht, dien Ik ondersteun: Zie, Mijn knecht Jacob, is niet gelijk gij (heidenen), want Ik ondersteun hem. *Mijn uitverkorene:* Israël wordt genoemd: Mijn uitverkorene, immers de Heere verkoor Zich Jacob; cf. Jes. 45 : 4: *Om Jacob Mijns knechts wil en Israëls, Mijn uitverkorenen. In wien Mijn ziel een*

welbehagen heeft: op hem heb Ik Mijn geest gegeven, om Zijn raad aan Zijn profeten te kennen te geven en om eindelijk het gericht over de volkeren te doen uitgaan: Micha 4 : 2, 3; Jes. 2 : 2 vlg. *en vele volkeren zullen komen*, en: *opdat Hij ons Zijn wegen leere.* [1])

2. Hij zal niet verheffen: hij zal zijn stem niet verheffen, het zal hem geen moeite kosten om te richten en te profeteeren voor de volken, want zij zullen uit zich zelf komen om te leeren van hen; Zach. 8 : 23: *wij komen tot u, want wij hebben gehoord dat God met u is.*

3. Het gekrookte riet: Targ. Jon. zegt: de deemoedigen, die als een gekneusd riet zijn, die zal hij niet verbreken en de armen, die zijn als een zwakke draad, als een uitgaande lamp, zal hij niet uitblusschen. *Rookende vlaswiek:* dat is een vochtig snoer van vlas, dat bijna uitgaat. *Hun koning:* zal de armen niet berooven en de ellendigen en zwakken niet verdrukken.

4. Hij zal niet verbroken worden: daar de aarde vol van kennis zal zijn, enz. zij zullen hen (nl. de volken aan de Israëlieten) gehoorzaam zijn, z.a. Zef. 3 : 9: *dan zal Ik tot de volken*, enz., d.w.z. naar Zijn wet zullen de eilanden wachten en die zullen alle gehoorzamen.

6. Ik heb u geroepen: Hier wordt van Jesaja gesproken.

7. Om de gebondenen uit de gevangenis te voeren: doordat hunne oogen geopend worden, zullen de gebondenen uit de gevangenis gaan. Andere verklaring: om hun de blijde boodschap te brengen aangaande het feit, dat ze ten slotte uit de aanstaande ballingschap, die nog over hen komen zal, weer zullen uitkomen.

11. Die in de rotssteenen wonen: dat zijn de dooden, die weer zullen leven, z.a. Jonathan zegt.

16. Ik zal leiden: de Israëlieten die op dien tijd blind zijn, zoodat ze naar Mij niet zien, zal Ik op den goeden weg leiden, dien zij tot nu toe niet kenden, om daarop te wandelen.

18. Heb Ik hen gedaan: zal Ik doen, het is gewoonte van de profeten te spreken in het futurum, alsof het reeds gebeurd was.

Jes. 43 : 7. Een ieder, die naar Mijn Naam genoemd is: Alle rechtvaardigen, die naar Mijn Naam enz. *Die Ik geschapen en ook gemaakt heb:* Ik heb voor hem alles gemaakt, dat noodig voor hem is, en alles gereed gemaakt, d.w.z.: hoewel zij slaven zijn in bal-

---

[1]) Zie Petrus Galatinus, De arcano cathol. verit. lib. 10, cap. 1.

lingschap en benauwdheid, reeds te voren heb Ik al die dingen klaar gemaakt, die noodzakelijk zijn voor hun bevrijding.

8. Breng voort het blinde volk: nl. om voort te brengen d.i. om uit de ballingschap voort te brengen degenen, die zoo in de ballingschap vertoeven, daar zij als blinden geworden zijn, die wel oogen hebben, maar niet zien.

9. Laat al de heidenen: wanneer al de heidenen bijeengebracht werden, wie onder hen en hun profeten zou die toekomstige zaak verkondigen of wat zou daaraan gelijk zijn, dat uit den mond der ijdele goden voortkomen zou, die zij vereeren... Gij zijt mijne getuigen, dat Ik aan Abraham, uw vader, heb verkondigd de ballingschappen, die zijn gekomen.

27. Uw eerste vader heeft gezondigd: door te zeggen: waarbij zal ik dat weten (Gen. 15 : 8). *Uw „uitleggers":* bij al uw bemiddelaars is er niet één, op wiens verdiensten gij zoudt kunnen steunen, bij wien Ik geen zonde kan vinden. Izaäk heeft hem bemind, dien Ik haatte.[1])

Jes. 44 : 4. Zij zullen uitspruiten: tusschen de nakomelingen van Javan (de Grieken) [2]), door middel van de proselieten die zij zich toevoegen.

4. Tusschen het gras: dat is Javan[3]), waarvan gezegd wordt en het zal een woning der draken zijn (34 : 13).

5. Deze zal zeggen: Ik ben des Heeren: dat zijn de volmaakt rechtvaardigen. *En die zal zich noemen met den Naam van Jacob:* dat zijn de kleinen, de zonen der goddeloozen. *En gene zal met zijn hand schrijven:* dat zijn degenen, die berouw hebben. *En zich toenoemen met den naam Israëls:* Dat zijn de proselieten, dat wordt geleerd in Avoth van R. Nathan (Pirke Abboth, R. Nathan, omstr. 130 n. Chr.) [4]).

Jes. 45 : 1: Zijn gezalfde: al wat groot is wordt zalving genoemd, z.a. Num. 28 : 8. Onze Rabbijnen verklaren: de Heilige

---

[1]) Natuurlijk Rome!

[2]) Andere handschr.: nakomelingen van Ezau.

[3]) Andere handschriften: Ezau.

[4]) In Mechilta 95*b* en parallelle plaatsen wordt gezegd dat degenen, die met zijn hand zal schrijven, enz. bedoelt de zondaren, die tot God terugkeeren van hun verkeerde wegen, terwijl de woorden: „en zich toenoemen met den naam van Israël", verklaard worden van de proselieten, die de heidensche wereld verlaten en zich bij Israël voegen.

Gezegende zegt tot den koning Messias: ik klaag bij u over Cyrus, z.a. staat in Megilla 1, 12*a*.

14. De arbeid der Egyptenaren: Zie, Ik maak u bekend, hoe Ik Mijn zonen zal bevrijden uit de hand van Babel. Want tot dat doel heb Ik Cyrus verwekt in mijn gerechtigheid, bovendien maak Ik u ook bekend de verlossing van Sanherib, die ten tijde van Hiskia geschieden zal, want wanneer hij (Sanherib) terug zal keeren van Tirhaka, den koning van Cusch, zal hij komen tegen Jeruzalem en een gewenschte zaak, nl. alle zeer kostbare schatten der Ethiopiërs en Egyptenaren, die zij den Ethiopiërs ter hulp brengen zullen, zal hij meebrengen en wanneer hij dien buit met zich meevoert, dan zal hij voor Jeruzalem vallen. Hiskia en zijn volk echter zullen alles buit maken, zoo wordt uiteengezet in Seder Olam (ed. Amsteld. C. 23, p. 64) wat hier van Hiskia gezegd wordt. *Tot u:* o, Jeruzalem. *In boeien zullen zij overkomen:* Sanherib zal ze met ketenen gebonden daarheen brengen, maar na zijn nederlaag zal Hiskia opstaan en al de gevangenen bevrijden, die daarna proselieten zullen worden en het koninkrijk der hemelen zullen erkennen. [1]) *Gewisselijk God is in u:* Zij zullen bekennen dat er geen God is behalve den Eeuwige.

20. Die van de Heidenen ontkomen zijt: Die overgebleven zijt van het zwaard van Nebucadnezar.

Jes. 46 : 1. ...zoo heb ik gehoord van den beroemden Rabbi, die het licht der ballingschap is, waarin de Joden nu zijn. [2])

11. Die een roofvogel roep van het Oosten: Uit Syrië, dat in het Oosten ligt, heb Ik Mij Abraham geroepen, opdat hij deelgenoot van Mijn raad zou zijn (vergel. 41 : 27, waar Rasji dit op Cyrus laat slaan). Ook kan nog worden verklaard wat „roofvogel" beteekent: Ik heb hem geroepen, dat hij zich tot Mij haaste, zooals een vogel die vliegt en zich van zijn plaats beweegt... *Ook heb ik gesproken:* met hem over de ballingschappen en hun verlossing zal Ik ook aanbrengen. *Gij stijven van hart:* die uw hart hebt versterkt onder de vreemden en Mij zijt blijven aanhangen. *Die verre van gerechtigheid zijt:* voor wie de dag (der bevrijding) wordt uitgesteld en *Mijn gerechtigheid ter verlossing heb Ik u niet getoond.*

---

[1]) Den joodschen godsdienst aannemen.

[2]) Het licht der ballingschap is R. Gerschom: „der Lykurg der französisch-deutschen Juden" (Dubnow, IV, 104); werkte in Lotharingen.

13. Ik breng Mijn gerechtigheid nabij: van nu af aan en het zal niet meer veraf zijn.

Jes. 48 : 1. Hoort dit: Gij twee stammen, die naar Babel in ballingschap zult gaan. *Gij huis van Jacob, die genoemd wordt Israël:* dat is de stam van Benjamin.

14. En zijn arm: hier is sprake van Cyrus.

Jes. 49 : 1. Mij geroepen van den schoot af: van dien tijd af, dat ik in den moederschoot was, kwam het in Zijn gedachten, dat mijn naam Jesaja zou zijn, opdat ik zou profeteeren van uitredding en troost.

5. Israël zal zich niet laten verzamelen: nl. tot Hem terugkeeren[1]) met berouw.

6. Ik heb u ook gegeven tot een licht der heidenen: nl. om te profeteeren den ondergang van Babel, hetwelk de geheele wereld tot vreugde zal zijn.

7. De verachte ziel: de Israëlieten hebben een verachte ziel, omdat zij zelve veracht worden. *Tot dien, aan welken het volk een gruwel heeft:* tot het gesmade volk! *Koningen zullen het zien:* nl. *hem* en zullen opstaan. *Die getrouw is:* om nl. Zijn belofte te vervullen die Hij aan Abraham beloofde met betrekking tot de koninkrijken z.a. in Gen. 16 : 17 staat: *zie een rookende oven*, enz. *De Heilige Israëls:* Hij heeft u ook verkoren.

19. Gij zult benauwd worden van inwoners: vanwege de menigte der inwoners die in uw midden zullen komen, zij zullen geen plaats hebben om huizen te bouwen.

22. Mijn hand, Mijn banier: een teeken om de ballingen terug te brengen. *Banier:* in het Fransch: perche, z.a. Jes. 30 : 17: *als een banier op een heuvel.* Dat is een teeken om te verzamelen en daarvoor gebruikt men een stuk kleed op een hoogte. *Arm:* Fransch: aiselle, zoo bij Ezra: Neh. 5 : 13.

Jes. 51 : 1. Naar de rots, gij zijt uitgehouwen: uit welke nl. *De diepte van de put:* waarin ze de putten uithollen en uitgraven, waaruit gij gegraven zijt. En wie is nu die steenrots? Dat is Abraham uw vader. En wie is die uitholling: dat is Sara die u gebaard heeft.

---

[1]) Rasji leest: לוֹ zal zich tot Hem laten verzamelen!

2. Want hem alleen heb Ik geroepen: omdat hij alleen de eenige van Mij was in het land Kanaän, waarheen Ik hem heb gevoerd uit zijn land en uit zijn maagschap. Ik heb hem geroepen, d.w.z. Ik heb hem veel en groot gemaakt. En zooals hij de eenige was en Ik hem heb groot gemaakt, zoo zal Ik u groot maken, want gij zijt Mij de eenige (geliefde).

3. En hare wildernis: ook dit woord beteekent: woestijn z.a. Jer. 2 : 6: *in een land van wildernissen en kuilen*, de wildernis was vroeger bewoond, maar nu verwoest. [1])

Dankzegging: een stem des lofs.

4. Een Wet zal van Mij uitgaan: de woorden der profeten zijn een Wet en het einde der rechten, opdat er gerustheid en rust zij voor de volkeren, aan wie Ik een reine spraak zal toewenden, opdat ze Mij dienen.

5. Zullen richten: d.i. kastijden, justice in het Fransch.

6. De hemel zal als rook verdwijnen: de aanvoeders der legers der volkeren, die in den hemel zijn (zie Jes. 50 : 2). נמלחו beteekent hier נתבלו = verouderen z.a. Jerem. 38 : 11: oude lompen en מלחים zijn: versleten kleeren. Andere verklaring van נמלחו is: verward worden z.a. de schippers der zee, die het water in beroering brengen met de riemen, wanneer zij het schip sturen en zoo ook Ex. 30 : 35: gemengd, rein, heilig. *De aarde:* de beheerscher der aarde. *Haar inwoners:* het overige volk. *Mijn heil:* zal in eeuwigheid voor Mijn volk zijn. Een andere verklaring is: de aarde en de hemel zelf en dan wordt de verklaring aldus: hef uwe oogen op en zie naar den hemel en naar de aarde en zie hoe sterk en vast zij zijn en hoewel die zullen verdwijnen, zoo zal Mijn gerechtigheid en Mijn heil tot in eeuwigheid zijn, zie, Mijn gerechtigheid is sterker en vaster dan die.

9. Ontwaak, ontwaak: dat is het gebed van den profeet. *Rahab:* Egypte, gelijk geschreven is: Rahab is stilzittend (Jes. 30 : 7, St. V. *In stilzitten zal hun sterkte zijn*). *Die den zeedraak verwond hebt:* dat beteekent: heeft gedood v. חלל. *De zeedraak:* d.i. Pharao.

11. De vrijgekochten des Heeren zullen terugkeeren: deze woorden zijn een gebed en slaan terug op vers 9: ontwaak, ontwaak.

12. Wie zijt gij: dochter des rechtvaardigen, zooals gij zijt en vol van gerechtigheden, waarom zoudt gij vreezen voor een sterveling, wiens einde de dood is?

---

[1]) Dit is het onderscheid tusschen ערבה en מדבר!

13. En vergeet den Heere die u gemaakt heeft? en niet op Hem vertrouwt? *De benauwer:* de beheerscher der goddeloozen die u kwaad doen [1]). *Wanneer hij zich gereed maakt:* zich voorbereidt. *En waar is de grimmigheid des benauwers?* de dag van morgen komt en hij is niet meer!

16. Om den hemel te planten: om te bevestigen het volk, waarvan gezegd wordt, dat het menigvuldig zal zijn als de sterren des hemels. *Om de aarde te gronden:* om de vergadering te fundeeren, waarvan gezegd wordt, dat zij menigvuldig zal zijn als het stof der aarde.

19. Deze twee dingen zijn u wedervaren: Twee benauwdheden, twee aan twee. *Door wien zal Ik u troosten?:* Wien zal Ik bij u brengen tot uw troost? die tot u zegt: ook dat en dat volk is getuchtigd als gij?

20. In zwijm gevallen: dat beteekent: machteloos, z.a. Amos 8 : 13 : *de jongedochters zullen van dorst versmachten:* in het Fransch pasmer. *Zooals een os in het net verstrikt:* vrijgegeven (vrij verklaard), als een os die in het net gevallen is.

21. Dronken, maar niet van wijn: dronken van iets anders, maar niet van wijn.

22. Die de zaak zijns volks twisten zal: Die het recht zijns volks richten zal.

23. Die u bedroefd hebben: die u opjagen en verbannen z.a. 1 Sam. 14 : 16: *En zie, de menigte „versmolt"*, in het Fransch brosler. *Buig u neder, dat wij over u heengaan:* over uwen rug.

Jes. 52 : 11. Gaat uit het midden van hen: Uit het midden van de ballingschap, want alle deze latere vertroostingen hebben anders nergens betrekking op, dan op de laatste ballingschap. [2]) *Raak het onreine niet aan:* dat het u ten afschuw zij, opdat gij het niet aanraakt.

13. Ziet mijn knecht zal voorspoedig zijn: ziet in den laatsten tijd zal mijn knecht voorspoedig zijn, Jakob, d.i. de rechtvaardigen, die in hem zijn.

14. Gelijk als velen zich over u ontzet hebben: Gelijk vele vol-

---

[1]) רשע wordt dikwijls gebruikt voor de vijanden Israëls, de volkeren dezer wereld!

[2]) In beide handschriften staat hier: uit het midden van Edom of Ezau, waarmee de Christenen door de Joden worden aangeduid.

keren hen (de Israëlieten) bewonderd hebben, toen zij zagen hun onderwerping en de één tegen den ander zeide: hoe is zijn gelaat verdorven, meer dan van iemand, hoe verduisterd is zijn gedaante, meer dan van andere menschen.

15. Zoo: zoo is nu zijn hand sterk en werpt ter neer de hoornen der heidenen (Zach. 1 : 21), die hem verstrooid hebben (Zach. 1 : 19). *Toehouden:* zij zullen hun mond sluiten vanwege de groote verwondering, want de roem die hun van geen mensch verteld was, zullen ze in hem zien.

Jes. 53 : 1. Indien wij, zullen zij tot elkander zeggen, van anderen gehoord hadden, hetgeen wij nu zien, wie zou het ooit geloofd hebben. Aan wien is de arm des Heeren ooit geopenbaard, zooals nu in pracht en grootheid?

2. Voordat deze grootheid op dit volk kwam, was het in diepe verdrukking en kwam het vanzelf op, als een loot van een boom of als een wortel uit een dorre aarde; in het eerst had het geen gedaante noch heerlijkheid en toen wij het zonder heerlijkheid zagen, hoe konden wij het begeeren!

3. Hij was veracht: deze profeet spreekt geregeld van het heele volk als van één man, z.a. 44 : 1, 2 en 52 : 13. En ten gevolge van hun schande en vernedering verbergden zij hun aangezicht voor ons; zooals een melaatsche, die niet durft opkijken, hadden zij hun gezichten opgebonden, dat wij het niet zouden zien.

4. Maar: dat beteekent „akeen" altijd; maar nu bemerken wij, dat dit niet slechts een gevolg was van hun vernedering; Israël heeft geleden opdat door zijn lijden verzoening zou gedaan worden voor alle andere natiën; de ziekte die wij hadden moeten hebben, heeft hem getroffen. Wij dachten inderdaad dat hij door God gehaat was; maar het was zoo niet; hij is om onze overtredingen gewond.

5. ...hij werd gekastijd, opdat de heele wereld vrede mocht hebben.

6. Wij dwaalden: het is nu wel duidelijk hoe al de volken hebben gedwaald! Toch liet de Heere zich door Hem verbidden en verzoende ons aller ongerechtigheid, doordat hij zich weerhield van Zijn wereld te verwoesten.

7. Hij werd verdrukt: onder verdrukkers en vervolgers en hij werd vernederd met vernederende woorden, in het fransch: surparler; hij verdroeg zwijgend, enz.

8. De profeet verkondigt hier de blijde tijding van Israëls verlossing, de heidenen voorstellende als boodschappers daarvan in de laatste dagen, als zij hem zien *weggenomen uit de gevangenschap*, waarin hij door hun handen werd vastgehouden en van het gericht of vonnis dat hij tot nu toe gedragen had. *Zijn geslacht:* de jaren van droefheid en moeite die over hem heengegaan zijn, wie zal ze optellen? Want van het begin is hij afgesneden en verbannen uit het land der levenden, dat is het land Israël: want om de overtreding zijns volks is de plaag van de ballingschap op de rechtvaardigen, die in het midden van hem waren, gevallen.

9. Hij gaf zich zelven over tot alle mogelijke begrafenissen, waartoe de goddeloozen mochten besluiten: want de goddeloozen veroordeelden de Joden om vermoord en dan met een ezelsbegrafenis in hondeningewanden begraven te worden. Hij stemde er in toe te worden begraven overeenkomstig het oordeel der goddeloozen, weigerende den levenden God te verloochenen. En overeenkomstig het oordeel van den heerscher, gaf hij zich zelven over aan allerlei soort doodvonnis, dat over hem werd uitgesproken, omdat hij God niet wilde verloochenen door geweld te plegen of kwaad te doen, zooals al de volken in welker midden hij vertoefde. *Noch was daar eenig bedrog in zijn mond:* nl. door toe te stemmen in de vereering van afgoden, alsof dat goden waren.

10. Doch het behaagde den Heere: hem te verbrijzelen en hem terug te brengen tot geluk, en daarom bracht hij hem in ziekte. Dan zegt hij: ik wil zien of zijn ziel zoo toegewijd en overgegeven aan mijn heiligheid is, dat die zich als een schuldoffer zal stellen voor zijn opstandigheid. Als dat zoo is, dan zal ik hem zijn belooning geven en hij zal zaad zien. „Asjam" is, z.a. in de geschiedenis van de Filistijnen, (1 Sam. 6 : 3) de boete of de voldoening, die iemand een ander geeft, wien hij eenige belediging heeft aangedaan! (amende, in het Fransch).

11. Om den arbeid zijner ziel (d.i. van zijn werk) at hij en was verzadigd; hij plunderde en beroofde anderen niet; *door zijn kennis* velde mijn knecht steeds een rechtvaardig vonnis over al degenen, die bij hem kwamen om door hem geoordeeld te worden en, zooals altijd met de rechtvaardigen het geval is, z.a. er in Num. 18 : 1 staat, hij droeg hun ongerechtigheden.

12. Daarom: omdat hij dat deed. zal Ik hem een erfenis geven en een deel te midden van de grooten nl. met de vroegere aartsvaders, omdat hij *zijn ziel uitstortte* (Gen. 24 : 20) *in den dood en*

met de misdadigers werd gerekend, d.i. straf verdroeg, alsof hij een zondaar en overtreder was geweest, terwijl hij ter wille van anderen *de zonden van velen droeg*. En krachtens zijn lijden — omdat de wereld door hem voorspoed kreeg — *trad hij tusschenbeide voor de overtreders*.

Volgens Raymundus Martini heeft de text aldus geluid: (Driver and Neubauer, 39):

Zie mijn knecht zal voorspoedig zijn: Onze rabbijnen verklaren dit van den Messias: zie, zeggen zij, de Messias was geslagen, z.a. er staat: *hij droeg onze krankheden en onze smarten nam hij op zich*, en hij stond aan de poort van Rome tusschen degenen, die met ziekte getroffen waren, z.a. er staat in het tractaat Sanhedrin, afd. Chelek *hij zal hoog zijn en verheven en buitengewoon doorluchtig*. Ik heb gehoord dat er een Midrasj Haggada is, die dit vers aldus verklaart: De Heilige zal den Messias hooger maken dan Abraham, van wien geschreven staat: *„ik hief mijn hand hoog op tot den Heer* (Gen. 14 : 22), verhevener dan Mozes van wien is gezegd: *zooals een voedster een jong kind opheft en draagt* (Num. 11 : 12) en buitengewoon doorluchtig boven de Engelen, waarvan is gezegd: *Hunne wielen waren hoog* (Ezech. 1 : 18).

Jes. 54 : 1. Onvruchtbare: Jeruzalem, die was alsof ze nooit gebaard had. *De kinderen der getrouwde:* d.i. van de dochter van Edom.

6. Omdat gij versmaad zijt geweest: want Hij was een weinig vertoornd.

14. Wees ver van verdrukking: schud uzelven uit het stof (Jes. 52 : 2), verwijder u van degenen, die u verdrukken.

15. Zij zullen zekerlijk „vreezen" maar niet voor mij („aangrijpen", v. d. Flier, T. U. 16). Zie, zekerlijk zal het besluit der rampen vreezen hij met wien Ik niet ben. Dat is Ezau. [1])

Wie zich tegen u vergaderen zal: ten oorlog of zich tegen u verheft. Onze rabbijnen verklaren echter dezen text van de gerim, proselyten, omdat ze geen proselyten in de dagen van den Messias aannemen. Echter ook volgens de letterlijke beteekenis van den text komt dat uit: al wie proselyten zijn bij u in uw vernedering, zij zullen ook bij u wonen in uw rijkdom! („nafal" als in Gen. 25 : 18).

---

[1]) Anders: Javan, of nog bijgevoegd: de goddelooze en zijn bondgenooten.

16. ...daarmee wil hij zeggen: Ik ben het, die tegen u den vijand verwekte en Ik ben het, die zijn straf heb bereid.

Jes. 55 : 1. Komt tot de wateren: tot de Wet. *Wijn en melk:* de leer, die beter is dan wijn en melk.

13. In plaats van goddeloozen zullen rechtvaardigen verrijzen... d.w.z. de goddeloozen zullen omkomen, maar de rechtvaardigen zullen hun heerschappij vestigen.

Jes. 56 : 7. Voor alle volken: niet alleen voor de Israëlieten, maar ook voor de proselyten. (Sabbath, 118*b*) (cf. Klaussner, 34).

8. Ik zal tot hem nog meer vergaderen: uit de volken die proselyten worden en zich bij hen aansluiten. *Nevens hen die tot hen vergaderd zijn:* zij zullen gevoegd worden bij de vergaderden van Israël.

9. Al gij gedierte des velds: al gij volken komt en nadert tot Mij en eet al de wilde beesten in het bosch, dat zijn de dapperen der volken, die zich hebben verhard om geen proselyten te worden.

Jes. 59 : 14. Achterwaarts geweken: de gerechtigheid van onze wraak op onze vijanden, die van den Heilige Gezegende moet komen. Omdat de waarheid struikelt op onze straten en van de aarde is weggegaan, daarom komt er van den hemel ook geen recht en gerechtigheid.

21. Dit is Mijn verbond met hen: daartoe heb Ik Mijn verbond met hen opgericht en zal Ik het ook bewaren, daar ook in de ballingschap Mijn wet door hen niet aan de vergetelheid zal worden overgegeven.

Jes. 60 : 17. Voor koper: dat ze van u hebben weggenomen.

22. Ik zal het te zijner tijd snellijk doen komen: Indien zij rechtvaardig zullen geweest zijn, zal Ik het spoedig doen komen, maar indien zij het niet zijn, dan zal Ik het te zijner tijd doen komen (Sanhedr. 98*a*).

Jes. 61 : 1. Omdat Hij mij gezalfd heeft: Deze zalving beteekent niets anders dan heerschappij en grootheid.

Jes. 62 : 1. Om Zions wil: Ik zal het doen en niet stilzwijgend voorbijgaan hetgeen men tegen haar gedaan heeft.

Jes. 63 : 1. Wie is deze: De profeet voorspelt hetgeen de Heilige Gezegende gezegd heeft wat gebeuren zal ter wrake voor Perzië (andere handschriften: Edom) en dat Hijzelf eerst zal dooden hun vorst in zijn heerlijkheid, zooals Jes. 34 : 5 gezegd wordt: *Mijn zwaard is dronken geworden in den hemel.* Daarna zal Hij afdalen over (Edom) Perzië en uit zijn vertoornd gelaat blijkt, dat Hij een groote slachting voorbereidt en de profeet spreekt naar analogie van menschelijke oorlogen... *Van Bozra:* Onze rabbijnen hebben gezegd: twee dwalingen heeft de vorst van Perzië (anderen: Rome) bedreven, wijl hij meende dat Bozra was Bezer in de woestijn, dat een vrijstad was, maar hij dwaalde, want een vrijstad was slechts bestemd voor één, die onopzettelijk misdaan had. Maar hij heeft de Israëlieten opzettelijk gedood. Bovendien is er de Midrasj Haggada, dat Bozra den Edomieten een koning verschafte, nadat zijn eerste koning gestorven was, waarop Jobab volgde de zoon van Zerach uit Bozra. (Jerem. 49 : 15 Rasji: *Ik heb u klein gemaakt:* omdat er geen koning bij hen was die koningszoon was, want het was in Rome geen gewoonte als koning een koningszoon aan te stellen.)

Deze is het: ...Ik ben het die heb besloten te spreken over de gerechtigheid van de aartsvaders en over de gerechtigheid van het geslacht der rechtvaardigen, want Mijne gerechtigheid is ook bij hen en Ik heb mijzelven geopenbaard, dat ik machtig ben om te redden.

Breithaupt zegt: in een handschrift staat doro sjel zara, d.i. het geslacht der verdrukking en ik denk dat hier de christelijke godsdienst wordt bedoeld, zooals ook Abarbanel verklaart 90 : 3, in medio, dat hier verstaan moet worden: de heerschappij der Nazareners d.i. der Christenen die de leer van Jezus aanhangen. En dan voegt Breithaupt er aan toe: Deus te increpet, Satan!!!

Jes. 64 : 4. Ja, van ouds heeft men het niet gehoord: zooals die wonderen geweest zijn, die gedaan zijn voor één uit alle volken voor dezen tijd; ook heeft het oog geen anderen God gezien dan U; hetgeen God zal doen voor hem die Hem verwacht, zooals Gij gedaan hebt voor hen, die U verwachtten, zoo heb ik het gehoord van R. Jose en het lijkt me goed. Maar onze Rabbijnen, die gezegd hebben dat alle profeten slechts geprofeteerd hebben van de dagen van den Messias, zeggen: in de toekomende eeuw heeft het oog niet gezien, natuurlijk: het oog van den profeet heeft niet ge-

zien wat de Heilige Gezegende hem zal doen, die Hem verwacht, behalve Uw oogen, o God.

Jes. 65 : 11. Die den Heere verliet: De goddelooze Israëlieten, die den afgodendienst hebben aangenomen en die in hun ongerechtigheid zijn gestorven. *Die de tafel bereidt voor die bende (Gad),* [1]) naam van een afgod die gemaakt is van een naam van een ster. (Zie v. d. Flier, T. U. 16.) In de taal van de Misjna is het „gad gedai", d.i. ik breid mijn voorspoed en geluk uit en er is geen vermoeienis. *Voor dat getal:* (voor den god Meni) Lemeni beteekent hier: naar het getal der rekening van de afgodenpriesters, die bekers met een mengsel van wijn vullen.

13. Mijn knechten: de rechtvaardigen. *Gijlieden:* die tegen Mij overtreden hebt.

16. Wie zich zegenen zal op aarde: Want Mijn vreeze zal over hen allen zijn en de aarde zal vervuld worden met Mijn kennis (Jes. 11 : 9) en die zich beroemen zal en zich verheffen, die zal zegenen bij den God der waarheid, d.i.: hij zal zich beroemen, dat hij een dienstknecht van den God der waarheid is, die deze Zijn belofte waar gemaakt en bewaard heeft.

17. Nieuwe hemelen: de hemelsche vorsten zullen vernieuwd worden (zie Rasji bij Jes. 34 : 4, 5 en 63 : 1) en de vorsten der Israëlieten zullen hooger staan, maar de vorsten der volken zullen lager staan, zoo zal het ook op de aarde zijn. Anderen echter vatten het op, dat de hemelen zelf nieuw zullen worden en dit kan ook niet geheel prijs gegeven worden daar de Schrift zegt: *want gelijk als die nieuwe hemel,* enz. (Jes. 66 : 22).

20. Honderd jaar oud zal sterven: die kan met de doodstraf gestraft worden wegens zijn overtreding, waarop de doodstraf staat, zoo in Beresjit rabba, 26 (2). [2])

25. Stof zal de spijze der slang zijn: Die steeds voor haar gereed is. De Midrasj Haggada echter: en de leeuw zoowel als het rund zal stroo eten, daar wij vinden, dat Ezau zal vallen door de hand van de zonen van Jozef, want er staat: Obadja 18: *het huis van Ezau zal een stoppel en het huis van Jozef een vlam zijn.* Van de andere stammen van Israël, die met dieren worden vergeleken,

---

[1]) Breithaupt: Fortuna.

[2]) Beneden de honderd mag de doodstraf niet voltrokken worden, omdat ze dan nog niet volwassen zijn.

vinden wij niet, dat hij door hun hand (zal vallen). Daarom wordt hier gezegd: de leeuw zoowel als het rund, die stammen die met een leeuw worden vergeleken, zooals Juda en Dan zoo ook de stam van Jozef, die met een rund wordt vergeleken, zullen hem (Ezau) opeten, die met een stoppel wordt vergeleken.

Jes. 66 : 7. Eer zij barensnood gehad heeft, heeft ze gebaard: Zion heeft met smart eener barende vrouw haar kinderen voortgebracht, d.w.z. haar zonen zullen zich vergaderen in het midden van haar, die van hen was verlaten en beroofd en dan is het, alsof ze hen nu voortgebracht had zonder barensnood, omdat de volkeren hen in het midden van haar zullen brengen. [1])

18. Hunne werken en hunne gedachten: Wat zal Ik doen? Hunne werken en gedachten komen tot Mij en dat brengt Mij er toe, dat Ik al de volken vergader en dat Ik bekend maak, dat hunne werken ijdelheid zijn en zij zullen begrijpen, dat hunne gedachten, waarmee zij Mijn naam denken te eeren, leugen zijn. Waar zal dan die vergadering zijn? Daar, waarvan Zacharia heeft geprofeteerd: *en Ik zal al de volken brengen naar Jeruzalem* (14 : 2). *En zij zullen Mijn heerlijkheid zien:* Als Ik tegen hen strijd met een plaag, waardoor het vleesch en de oogen en de tong van een iegelijk uitteert (Bousset, 254).

19. En Ik zal een teeken aan hen zetten: Vluchtelingen zullen uit den krijg ontkomen en Ik zal ze laten overblijven, opdat ze kunnen weggaan en de ver verwijderde eilanden Mijn roem kunnen verkondigen, die zij in den oorlog gezien hebben en ook op hen, die als ontkomenen zullen ontsnappen, zal Ik één van de teekenen stellen, waardoor hun makkers gestraft worden, opdat ze bekend maken aan degenen die ver verwijderd zijn: met die plaag werden zij geslagen, die tegen Jeruzalem hebben oorlog gevoerd.

21. Tot priesters en tot Levieten: Uit de volkeren, die hen zullen aanbrengen en ook uit hen, die aangebracht worden, zal Ik priesters en Levieten aannemen (vergel. Rasji bij Ps. 87 : 6), [2]) die nu onder de volken verontreinigd zijn wegens hun gewelddaden; en bij Mij zijn bekend de priesters en de Levieten, die onder hen zijn en Ik zal ze uit hun midden uitkiezen en zij zullen Mij dienen, zegt de Heere.

---

[1]) Targum Jon. vat deze plaats van den Messias op.

[2]) Zie boven, blz. 76.

ABEN-EZRA.

Jes. 2 : 1–2. Dit hoofdstuk begint een nieuwe profetie, maar niet zonder verband met het voorgaande. Zion zal *nu* verlost worden uit de hand van Sanherib, bovendien zal het in de toekomst bijzonder onderscheiden worden. Dat zal plaats hebben zooals de profeet zegt: *in het laatste der dagen:* d.i. in de dagen van den Messias, welke zijn de laatste van de dagen der wereld.

Met deze uitdrukking wijst A. E. naar het verst verwijderde tijdperk, de periode van den hoogsten trap van volmaaktheid en redding, die geen nieuwe verandering zal ondergaan en waarbij geen terugzinken in een vroegere periode van onvolmaaktheid zal plaats hebben. Zulk een periode, zegt A. E., is nog niet gekomen, omdat de oorlogen nog niet opgehouden hebben.

Deze dagen zijn nog niet gekomen, want sedert de dagen van Jesaja is er nog nooit een periode zonder oorlog geweest. We leeren van Josephus en de litteratuur van de Perzen en Meden, dat gedurende den ganschen tijd van den tweeden tempel in Jeruzalem de oorlog nooit geëindigd is geweest. Bovendien verklaart de profeet uitdrukkelijk: *en zij zullen geen oorlog meer leeren* (vs. 4).

De bedoeling is: zelfs al waren de feiten hier vermeld niet betrouwbaar en indien in een bepaalde periode de oorlog wel was geëindigd, hij is toch weer begonnen, terwijl de messiaansche tijd vereischt, dat men in 't geheel geen oorlog meer zal voeren.

2. En zal verheven worden, wij weten wel, dat de tempelberg niet werkelijk zal verheven worden. Maar wat de zin bedoelt is, dat hij op zulk een wijze zal bevestigd worden, dat men zich uit de vier hoeken der aarde naar hem zal heenspoeden, alsof hij hooger was dan al de andere heuvelen.

4. En Hij zal richten, Hij die de rechter is, de Messias, zal richten (vergel. Num. 26 : 59).

Hier is dus „Hij" niet God maar de Messias. Zoo als in Num. uit jaleda het subst. joledeth wordt afgeleid, zoo hier uit wesjafat.... hasjofeet.

5. Huis van Jacob. Met deze woorden berispt de profeet Israël, alsof hij zeggen wil: Waar Zion nu, zooals gij wel weet, (Jes. 11 : 27) *om haar gerechtigheid* [dus niet: door recht, St. Vert.] zal verlost worden en bovendien een tijd zal aanbreken voor haar groote verlossing, hebben wij allen te gehoorzamen aan de woorden van de profetieën, die waar als het licht zijn. (*Laat ons*) de profeet sluit zichzelven in bij deze berisping....

Verder wordt het volgende niet verklaard in verband met den messiaanschen tijd, ook niet „de dag des Heeren" in vers 12.

Jes. 1 : 25, 26, wordt in den Talmud verklaard (Sanhedr. 98*a*): De Zoon van David zal niet komen, voordat al de rechters en heerschers in Israël hebben opgehouden.

Jes. 2 : 2 wordt Shabb. 63*a* ook messiaansch verklaard.

Jes. 4 : 2. Des Heeren Spruit: Sommigen laten dit op Hiskia slaan. Ik denk dat het beteekent de rechtvaardige (gedeelten van de) inwoners van Jeruzalem, die gered zullen worden. R. Mozes Hakkohen vat het letterlijk op: God zal Zijn zegen zenden op de planten en vruchten.[1])

De Targum laat dit duidelijk slaan op de tijden van den Messias. In Ber. R. 48 ed. Warsh. p. 87*b* en Bemid. R. 14 ed. Warsh., p. 55*a* worden Jes. 4 : 4 en 6 in verband gebracht met den messiaanschen tijd, eveneens in Tanch. par. Ki Thetse, 3 ed. Warsh. 115*b*. De verzen 5 en 6 worden Yalk. vol. I, p. 99*c* en Midr. Ps. 13 en Ps. 16 : 9 in verband gebracht met Israëls vroegeren dienst, toen het moest bijdragen voor het maken van den Tabernakel in den woestijn en dan wordt opgemerkt dat God die in latere tijden zal terugbrengen, wanneer Hij hen bedekt met een wolk van heerlijkheid.

12. Het werk des Heeren:.... mijn meening is, dat met het werk des Heeren bedoeld is de straffen, die de Heere bracht over Israël, toen de tien stammen in ballingschap gingen.

Vs. 26 vlg. laat A. E. niet slaan op den eindstrijd.

Jes. 6 : 13. Het heilige zaad. Hier wordt gezinspeeld op degenen, die terug zullen keeren uit de Babylonische ballingschap.

In Keth. 112*b* wordt dit vers in verband gebracht met den mess. tijd.

---

[1]) De exegese van A. E. van de gelijkenis uit *Jes. 5* is interessant: vers 2: *Hij heeft die omtuind:* Palestina was gevuld met goede huizen en beschermd met sterke muren. *Hij verwijderde de steenen:* God verdreef de Kanaänieten. *Bouwde een burcht:* den tempel op den berg Moria. *Maakte ook een wijnpers:* het brandofferaltaar. *Goede druiven:* rechtvaardigen.

Jes. 7 : 14. Daarom zal de Heere zelf: Hoewel gij Hem geen teeken vraagt, zal Hij u toch een geven. Het verbaast mij ten zeerste, dat sommigen zeggen, dat de profeet hier het oog heeft op Jezus, daar het teeken aan Achaz werd gegeven en Jezus vele jaren daarna werd geboren. Bovendien zegt de profeet: *want vóórdat het kind zal weten te verwerpen het kwade en te verkiezen het goede, zal het land verlaten zijn.* Maar het land van Efraïm en Syrië werd verwoest in het zesde jaar van Hiskia en er wordt duidelijk gezegd „*van zijn twee koningen*", enz. Velen maken de fout om Immanuël met Hiskia te identificeeren. Zij kunnen niet dezelfde zijn, daar deze profetie juist wil uitgesproken zijn in het begin van de regeering van Achaz. Deze regeerde slechts 16 jaren en Hiskia was bij den dood van Achaz 25 jaar. Volgens anderen is Immanuël een andere zoon van Achaz en anderen weer vatten de namen Immanuël, Maher-Sjalal en Sjear-Jasjoeb symbolisch op voor „het koninkrijk". Maar als dat zoo is, wat zin zou dan hebben het kennen van goed en kwaad van het kind en het zeggen van „vader en moeder" van Maher Sjalal. Ik denk dat Immanuël is de zoon van Jesaja zoowel als Maher Sjalal. Dit laatste wordt bewezen door: *En ik was tot de profetes genaderd* (8 : 3). Sjear Jasjoeb staat in dezelfde betrekking tot den profeet (vs. 3). Elk van de drie zoons heeft een naam ontvangen, die een toespeling op toekomstige gebeurtenissen behelsde. Immanuël hield in, dat God hen zou helpen en met hen zou zijn gedurende de moeilijkheden met de twee koningen. Maher Sjalal, dat de tijd van de ballingschap van Samaria was gekomen. En Sjear Jasjoeb, dat de rest van Israël zich zou bekeeren. Deze verklaring kan wel toegepast worden op de woorden: *Zie, ik en de kinderen, die de Heere mij heeft gegeven, zijn tot teekenen en wonderen.* Vgl. Gen. 33 : 5. *De kinderen, welke de Heere genadiglijk aan uw dienstknecht heeft gegeven.* Degenen die in deze passage „kinderen" willen opvatten als „leerlingen" moeten daarvoor eenige analogie uit de Schrift bijbrengen. Jesaja zelf was een teeken en voorbeeld voor Egypte (29 : 3). Gaon zegt, dat het teeken daarin bestond, dat het een mannelijk kind was, maar volgens mijn meening was het teeken, dat het kind boter en honig zou eten, want het is niet gewoonte, dat kinderen deze dingen eten onmiddellijk na de geboorte. [1]) Wij weten dat een mannel. kind na'ar genoemd wordt en een vrouwelijk ne'arah

[1]) Maar dat staat er niet!

of 'almah, het fem. van 'elem, hetzij zij maagd is of niet. Want 'alma beteekent een persoon van een zekeren leeftijd, zooals ook het masc. 'elm, en in Spr. 30 : 19 is 'almah zeker niet een maagd, omdat eerst is gezegd: *welke ik niet ken* (vs. 18).

Vs. 21 is Ber. R. ed. Warsh., p. 87*b* toegepast op den messiaanschen tijd.

Jes. 8 : 10. Want God is met ons : Hier hebben wij het bewijs, dat Immanuël is de naam van den zoon van den profeet.

Jes. 9 : 5. Ons is geboren. Al deze dingen zullen gebeuren door de verdienste van het kind, dat ons is geboren. Wij weten dat ten tijde van de invasie van Sanherib Hiskia 39 jaar was. Ten tijde van deze profetie was hij dus „kind".

Wonderlijk, Raad, enz. Volgens sommigen zijn deze uitdrukkingen namen voor God en de volgende: *Vredevorst*, de naam van het kind. Ik denk dat al deze woorden namen voor het kind zijn. Hij wordt genoemd *Wonderlijk*, omdat God wonderen deed in zijn dagen; *Raad*, dit heeft duidelijk betrekking op Hiskia (2 Kron. 30 : 2). *Sterke God*, want Hiskia was krachtig. (A. E. aldus: krachtige held). *Vader der eeuwigheid*, omdat de heerschappij van het huis van David door zijn verdiensten verlengd werd. *Vredevorst*, omdat in zijn dagen de vrede tot stand kwam. (2 Kron. 32 : 22.)

6. In den Targum wordt dit vers duidelijk op den Messias toegepast en in Debarim R. (ed. Warsh., p. 4*a*) komt een eigenaardige commentaar voor in verband met een Haggadische discussie over Gen. 43 : 14, die, hoewel fantastisch, een messiaansche strekking aan deze plaats toekent — zoo ook Bemidbar R. 11.

7. Siphre Num. par. 42, ed Friedm., p. 12*b*, wordt Num. 6 : 26 de vrede in verband gebracht met Jes. 9 : 7.

Jes. 10 : 27. In den Targum wordt dit toegepast op den ondergang van de Heidenen, vóór de komst van den Messias.

34. Wordt in de Midrash op Klaagliederen 1 : 16 aangehaald en de waarschijnlijkheid geopperd, dat op een of andere wijze de geboorte van den Messias in verband staat met de verwoesting van den tempel.

Jes. 11. De meeste commentatoren passen dit hoofdstuk op den Messias toe, alsof de profeet zeide: het Assyrische leger, dat nu Jeruzalem belegert, zal verloren gaan, maar behalve deze

gedeeltelijke bevrijding zal er een tijd van volkomen verlossing aanbreken voor Jeruzalem. R. Mozes Hakkohen laat dit hoofdstuk betrekking hebben op Hiskia, omdat het de voortzetting van de profetie in het vorige hoofdstuk is.

A. E. beslist niet direct ten gunste van een van beide verklaringen, maar tracht in dit hoofdstuk voortdurend aan te toonen, dat beide kunnen worden gehandhaafd. Het verband met het vorige hoofdstuk, dat de meening van R. Mozes Hakkohen moet aanbevelen, is een zwak steunpunt, omdat de overgang van tijdelijke verlossing naar de blijvende messiaansche bevrijding in een en hetzelfde hoofdstuk heel natuurlijk is.

1. Rijsje. Hiskia was zeer jong ten tijde van deze profetie.

9. Men zal geen leed doen: .... alsof geheel *Palestina* vol was van de kennis des Heeren.

10. Hem zullen de volkeren zoeken: (nl. de banier) dat is de Messias, hem zullen alle naties onderworpen zijn. Maar in verband met de boven vermelde meening van R. Mozes Hakkohen kan dit vers de omstandigheden voorzeggen, die het wonder van de zon zullen vergezellen (vergel. 2 Chron. 32 : 31).

11. Ten anderen male: met het oog op de bevrijding uit Egypte. Dit vers kan worden beschouwd als een bewijs, dat de profeet in de heele passage het oog heeft op de Messiaansche periode. Want het herstel gedurende den tweeden tempel was niet volkomen, omdat niet alle stammen, zelfs niet alle menschen van Juda, naar Palestina terugkeerden. Hij, die dit hoofdstuk op Hiskia laat slaan, vindt in dit vers de beschrijving van den terugkeer van het volk naar Palestina, toen men bevond, dat Jeruzalem ongeschonden was ontkomen en dat Sanherib was gestorven na het verlies van het grootste gedeelte van zijn leger.

12. En Hij zal een banier oprichten: God wil als het ware een banier temidden van al de volkeren oprichten, opdat de Israëlieten dien zouden zien en naar hun land terugkeeren. *Israël:* de tien stammen, want Juda wordt afzonderlijk genoemd.

13. De nijd van Efraim. Efraim zal niet afgunstig zijn, dat de Messias uit den stam van Juda zal komen; of indien Hiskia de persoon is waarop hier gezinspeeld wordt, dat zijn koninkrijk zal worden versterkt. *De tegenpartijders van Juda:* de vijanden van Israël in het algemeen; indien de profetie betrekking heeft op Hiskia, wordt Aram bedoeld. *Zal Efraim niet benauwen:* door

wraak te nemen voor hun vijandelijkheden in de dagen van Pekah.

Jes. 12 : 1: En gij zult zeggen: nl. de tweede persoon heeft betrekking op de Israëlieten die naar huis terugkeerden.

Jes. 19 : 24–25. De derde: .... want er zal in Assyrië volk zijn, dat den Heere zal kennen en veel meer nog in Egypte. En Israël zal een zegen in het midden der aarde zijn, want door hem zal Egypte en een deel van Assyrië den Heere kennen. *Want de Heere der heirscharen zal hen zegenen:* Want de Heere heeft Israël gezegend, daarom zal hij een zegen zijn. Of: Hij heeft elk van hen gezegend (zóó de St. Vert.). *Mijn volk:* omdat zij in het openbaar een altaar voor den Heere zullen oprichten, noemt Hij hen ,,mijn volk''. *En het werk mijner handen:* en niet ,,mijn volk'' want er zullen slechts weinigen zijn, die het werk des Heeren zullen kennen. *En mijn erfenis:* Israël blijft Zijn erfenis voor altijd, want Assyrië en Egypte zijn dit slechts tijdelijk in vergelijking met Israël.

Dit hoofdstuk voorzegt volgens A. E. de bezetting van Egypte door den koning van Assyrië.

Jes. 24 : 14: Die zullen hunne stem opheffen: Alle commentatoren zijn het erover eens, dat vanaf de woorden: *Zie de Heere maakt het land ledig,* vers 1, de profeet het oog heeft op de verre toekomst, op den oorlog van Gog en Magog. Alleen R. Mozes Hakkohen laat deze profetie slaan op den koning van Assyrië, en vindt in den vetten maaltijd van 25 : 6 een aanwijzing van den ondergang van de legers van Sanherib, wat dan het onderwerp van de profetie blijft tot de woorden: *wee, de hoovaardige kroon* (28 : 1).

A. E. laat dus deze hoofdstukken (24–27) slaan op den oorlog van Gog en Magog. Volgens deze opvatting spreekt de profeet in vers 14 van de rechtvaardigen, die hun belooning voor hun vroomheid dan zullen ontvangen. In het volgende is de uitlegging gebaseerd op dezelfde veronderstelling, terwijl de meening van R. Mozes Hakkohen slechts zoo nu en dan vermeld wordt, om aan te toonen, dat die ook kan worden volgehouden ten opzichte van deze hoofdstukken.

21. Velen laten deze voorzegging slaan op een zon- en maansverduistering, maar beter is, om haar in verband te brengen met de Engelen, die klaar staan om een volk te helpen of aan te vallen. (Dan. 10 : 13, 20). Daarom worden deze worden gevolgd

door: *de koningen der aarde op aarde.* Want de heerschappij der koningen staat in verband met de regeering der Engelen.

22. ....de gedachte in deze vergelijking opgesloten is, dat het oordeel lang zal duren.

23. Want de maan: Zon en maan, de heerschers des hemels, worden hier in een figuurlijken zin gebruikt voor „de koningen der aarde" die beschaamd zullen worden. Maar het is ook mogelijk, dat een zon- of maansverduistering door den profeet bedoeld wordt. Het Koninkrijk Gods zal dan op den berg Zion verschijnen en degenen, die op God bleven vertrouwen, zullen geëerd worden. Volgens anderen heeft deze passage betrekking op de vereerders van hemellichamen. Maar dat strijdt met den context.

Jes. 25 : 2: Want Gij hebt: vele steden zullen verwoest worden, als Gog en Magog zullen komen. Volgens R. Mozes Hakkohen slaat het op de periode van Sanherib.

3. Daarom zal u een machtig volk: Degenen, die ontsnapt zijn of ver weg zijn zullen u verheerlijken, wanneer zij het bericht hooren (nl. van de nederlaag van Gog en Magog of van Sanherib).

4. Want Gij zijt geweest: Het is wonderlijk hoe alle goed versterkte steden worden genomen en de stad der armen, dat is Jeruzalem, gespaard ontsnapt. *Een toevlucht voor den vloed* (de buien) van den vijand, die vergeleken wordt bij watervloeden.

6. verg. Obadja 16. *Op dezen berg:* In Zion.... zoodat ze dronken worden.

Dit is een beeld, dat dikwijls door de profeten gebruikt wordt bij de naderende rampen.

8. Hij zal den dood verslinden: de dood zal hen verslinden nl. de natiën van het vorige vers. *En de Heere zal afwisschen:* want zij hebben veel kwaad aan allen berokkend.

Zij hebben door hun goddelooze daden tranen en smart aan iedereen bereid; deze tranen zullen niet langer vergoten worden, wanneer de dood de boosdoeners heeft verzwolgen.

10. Moab: dat de belegeraars van Zion zal komen helpen.

11. In het midden van hen: van Moab. *Hun hoogmoed:* van Moab.

12. Uwer muren: van Moab. Hier is de verleden tijd gebruikt, omdat de handeling reeds was voltooid ten tijde van Sanherib.

A. E. brengt de profetie in verband met de periode van den oorlog

met Gog en Magog, terwijl Moab zijn straf lang vóór die periode in de dagen van Sanherib ontvangen moest.

Jes. 26 : 5. De hooggezetenen : dat slaat op de Heidenen.

15. Gij hadt vermeerderd : (A. E. vertaalt: Gij zijt voortgegaan nl. met kastijden) *Gij hebt verwijderd :* Hoe meer Gij uw volk hebt gekastijd, des te meer erkenden zij uw heerlijkheid, zelfs wanneer zij in ballingschap waren ver van hun land.

19. Uwe dooden zullen leven : Alleen uwe dooden zullen leven. God wordt toegesproken. Over 't algemeen gelooft men, dat deze woorden een zinspeling bevatten op de opstanding uit de dooden. Sommigen verklaren het als een tegenstelling met vs. 14. Zij zijn dood, zij zullen niet leven, zij, d.i. onze meesters, zijn dood, maar wij die als dood beschouwd werden, leven. *Mijn dood lichaam :* de eerste persoon heeft betrekking op den profeet, die een van de Israëlieten is, die als dood worden beschouwd. Laat Uwe dooden leven en laat de dooden van mijn volk opstaan, alsof ze de roepstem hoorden: „Ontwaak, enz."

Jes. 27 : 3. R. Mozes Hakkohen verklaart het aldus: Ik zal hem dag en nacht bewaken opdat de vijand hem niet beschadige. Ik denk dat deze uitleg de juiste is.

7. De profetie doelt op den val van Samaria.

A. E. schijnt dus niet consequent te zijn in zijn uitleg. Want zoo nu en dan is hij het met R. Mozes Hakkohen eens en verklaart het gewoon historisch en niet eschatologisch.

Jes. 28 : 5. Te dien dage : Dit zal juist het tegenovergestelde zijn van het lot van de kronen in Efraim, want het koninkrijk des Heeren zal in Zion verschijnen.

Cap. 24–35 is volgens R. Mozes Hakkohen, dien A. E. gedeeltelijk schijnt te volgen, een profetie betreffende den inval in Assyrië en de verwoesting van het leger van Sanherib. Vergel. echter bij 24 : 14.

16. Ik leg een grondsteen : . . . . Zion zal beschermd worden tegen den koning van Assyrië. *Zal niet haasten :* want deze profetie ziet op een zeer verre toekomst.

17. . . . . Sommigen meenen dat Hiskia wordt bedoeld met den beproefden steen. Met „hagel" wordt hier de koning van Assyrië bedoeld.

Jes. 29 : 6. Dit alles slaat op den Engel, die gezonden was om het Assyrische leger te verwoesten.

Jes. 30 : 4. Zijn vorsten: De vorsten des volks: zij zonden hun vorsten naar Egypte, opdat de Egyptenaren Jeruzalem van de Assyriërs zouden bevrijden.

26. En het licht der maan: Alle commentatoren betrekken dit vers op de Messiaansche periode, op den tijd van den oorlog met Gog en Magog. Slechts R. Mozes Hakkohen is van meening dat het heele gedeelte van dit boek betrekking heeft op één en dezelfde gebeurtenis. [1])

Wij lezen b.v. in het volgende hoofdstuk vs. 1: *Wee dengenen, die aftrekken naar Egypte;* hetzelfde wat wij ook in vers 2, boven, lezen. De bedoeling van dit vers is, dat de Heere het licht van de maan en de zon na den regen op een wonderlijke wijze zal vermeerderen. *Zevenvoudig:* de profeet zelf verklaart het als het *licht van zeven dagen* tezamen genomen. *Ten dage als de Heere verbindt:* wanneer de Heere de wonden Israëls verbindt. Het heeft betrekking op den tijd van den oorlog met Gog en Magog of op den tijd van de Assyrische heerschappij.

Jes. 30 : 27. De Naam des Heeren: het verslag van hetgeen Hij heeft gedaan aan het leger van Assyrië. *Van verre:* Van den hemel; de Engel, die de Assyriërs sloeg, daalde neder van den hemel.

Jes. 32 : 1. Zie, een koning zal regeeren: Dit ziet op Hiskia en zijn vorsten, van wiens regeering de vaste vestiging wordt beloofd.

15. Uitgegoten worde: Totdat het besloten kwaad, de nadering van den Koning van Assyrië naar het land van Juda, over ons uitgestort wordt. *Geest:* beteekent hier: het goddelijk besluit.

17. In den tijd van Hiskia. Vgl. De vrede zonder eind; 9 : 6.

Anderen laten dit vers op den Messias slaan. A. E. op Hiskia.

20. . . .Al deze hoofdstukken van 24–36 vormen een samenhangende profetie.

Jes. 33 : 17. Uwe oogen zullen den Koning zien in zijn schoonheid: De profeet brengt deze woorden Juda weer in herinnering. Toen

---

[1]) De inval van de Assyriërs.

de boodschappers van den koning van Assyrië kwamen om de schatting en Hiskia, na al de tempelschatten te hebben uitgeleverd, bovendien nog Juda voor dat doel een belasting oplegde, zeiden zij: wie van Hiskia's Vorsten wil met ons gaan, om deze schatting aan den Koning van Assyrië te brengen. „Uwe oogen zullen den Koning zien in zijn schoonheid; zij zullen het land zien dat ver weg is, het land van Assyrië, dat ver van Jeruzalem is."

18. Dit zijn des profeten eigen woorden.

20. Wij behoeven niet te zien naar den koning van Assyrië, wij zien liever naar Zion.

Jes. 34 : 2. Want de verbolgenheid: Alle commentatoren laten deze profetie slaan op de messiaansche periode, behalve R. Moses Hakkohen, die zegt dat Edom was verwoest in den tijd van den inval van de Assyriërs en dat al deze hoofdstukken 24–34 met elkaar in verband staan.

4. En al het heir des hemels: Wanneer de noodlottige dag aan de menschen verschijnt, wordt de zon voor hen verduisterd, zooals gezegd wordt in de beschrijving van de nadering des doods (Pred. 12 : 2). Ik denk, dat onder deze woorden moet worden verstaan de steun dien elke natie ontvangt van zijn vertegenwoordiger daarboven, vergel. Daniël 10 : 20.

Dit is een deel van de kabbalistische theorie, die in sommige opzichten een ontwikkeling is van de Neo-Platonische filosofie; die geeft aan de materieele wereld beneden haar verschijningsvorm en daarboven haar abstracten vorm en kent aan deze hemelsche beelden werkelijk leven toe, ook de macht om de wereld beneden te regeeren. Deze beelden of ideeën worden „engelen" of „hemelsche vorsten" genoemd of iets dergelijks.

8. Want het is de dag der wrake des Heeren: Dit vers toont wel, dat de profetie ziet op de messiaansche periode. Sommigen meenen, dat het vervuld is in den tijd van Nebucadnezar, na de verovering van Zion. Vergel. *De beker zal ook tot u komen* (Klaagl. 4 : 21). *Het jaar der vergeldingen:* vgl. *Uw loon zal over uw hoofd komen.* Ob. 15. Deze woorden hebben eveneens betrekking op Edom.

9. En hunne beken: Dit is werkelijk gebeurd of zal gebeuren op een wonderlijke wijze, zooals sommigen beweren.

Als R. Moses Hakkohen gelijk heeft, dan is 't al gebeurd, maar indien het betrekking heeft op den messiaanschen tijd, zooals A. E. klaarblijkelijk aanneemt, dan moet het nog gebeuren.

Anderen zijn van meening dat dit vers figuurlijk bedoeld is: niemand zal daar blijven om het water te drinken, alsof het was veranderd in pek.

16. Zoekt in het boek des Heeren: Geen van de goddelijke besluiten, die neergeschreven zijn met Gods vinger, zullen falen. Zij zullen alle in Edom vervuld worden. Of: geen van de dingen die in Edom gezegd worden te zullen wonen (vers 13, 14) zullen falen.

Jes. 35 : 1. Het land van Edom zal alleen woest zijn, maar Palestina zal het tegenovergestelde wezen. Volgens R. Moses Hakkohen slaat deze profetie op de bevrijding van Jeruzalem.

> Het verschil tusschen de twee opvattingen is, dat dit hoofdstuk volgens de eerste den toestand van Israël beschrijft ten tijde van den Messias; volgens de tweede den vrede en het geluk van Juda na de ontruiming van Palestina door het Assyrische leger, welke plaats had na de wonderlijke nederlaag van Sanherib voor Jeruzalem.

2. Zij zal bloeien: Palestina of Jeruzalem zal bloeien. *Haar:* de Libanon volgens sommigen. *Zij zullen zien:* De inwoners van Jeruzalem zullen zien.

3. Versterkt: Volgens alle commentatoren, behalve R. Moses Hakkohen, heeft deze profetie betrekking op de messiaansche periode. Hij laat het slaan op den terugkeer van de vluchtelingen in den tijd van Hiskia, na den dood van den koning van Assyrië.

4. Den „onbedachtzamen" van hart: Tot degenen die niet gelooven, dat zulk een wonder zou kunnen gebeuren. *Ter wrake:* Tegen Edom of Assyrië.

5. Dan: wanneer ze dit wonder zien of hooren.

6. Dan zal de kreupele springen: wanneer hij terugkeert naar Jeruzalem. *En de tong van den stomme:* Een figuurlijke uitdrukking voor *zij zullen overal water vinden.* Het is het tegenovergestelde van *de tong van den zuigeling kleeft aan zijn gehemelte van dorst* (Klaagl. 4 : 4).

8. Een heilige weg: Zoo genaamd vanwege den terugkeer van de Iraëlieten naar Jeruzalem. *De onreine zal er niet doorgaan:* Geen heiden, die onrein is, zal er langs gaan, hoewel het zijn eigen is, uit vrees: de verlosten alleen zullen langs den gebaanden weg gaan, *de reizigers, de dwazen,* die niet bekend zijn met den weg, zullen er niet op dwalen, omdat het een gebaande weg zal zijn.

9. De verlosten: Degenen, die terugkeeren zullen niet lastig gevallen worden door vijanden en wilde dieren.

Jes. 40 : 1.

Hierbij merkt Friedländer op: A. E. schijnt het heele boek Jesaja als een geheel te beschouwen en alleen het verband tusschen cap. 39 en 40 te verklaren, zonder het auteurschap van het tweede gedeelte te behandelen, of de periode waarop c. 40 betrekking heeft. De voorzegging van cap. 39, de Babyl. Ballingschap, wordt, volgens de opvatting van A. E., dadelijk gevolgd door profetieën van troost en geluk ook al kondigen dezen de verlossing van een andere ballingschap aan. Een dergelijke opmerking maakt A. E. ook naar aanleiding van cap. 13. Vergel. Hist. Inleiding.

Dit hoofdstuk is hier om de volgende redenen geplaatst: in het vorige hfdst. wordt voorzegd dat al de schatten van den koning, zelfs zijn zonen, naar Babylon zullen worden gevoerd. Deze droevige voorzegging wordt nu dadelijk gevolgd door de woorden van troost. Deze eerste troost-beloften, waarmee het tweede gedeelte van het boek Jesaja begint, heeft, zooals R. Moses Hakkohen gelooft, betrekking op het herstel van den tempel door Zerubbabel. Volgens mijn meening op de komende verlossing uit onze tegenwoordige ballingschap. Profetieën betreffende de babylonische ballingschap worden alleen maar als een illustratie aangebracht, toonende hoe Cyrus, die de gevangen Joden toestond naar Jeruzalem terug te keeren....

Text corrupt; het verband eischt de aanvulling: reeds lang tevoren door God daartoe was aangewezen.

Friedl. zegt: A. E. meent, dat de profetieën betreffende de verlossing uit de babyl. ballingschap in dit gedeelte van het boek niet vermeld zijn om huns zelfs wille, maar enkel om het geloof Israëls te versterken in de profetieën, die op de messiaansche periode betrekking hebben. Opdat de vervulling van de eerste de hoop op de vervulling van de laatste versterke. Deze opmerking van A. E. is gebaseerd op de aanname, dat de profetieën voorkomende in het tweede deel van Jesaja gesproken zijn, òf na de verlossing uit de babyl. ballingschap of ten minste vlak vóór den val van Babel, toen de komende gebeurtenissen reeds door ieder konden worden voorzien.

Aangaande het laatste gedeelte van het boek bestaat er geen twijfel, dat het betrekking heeft op een toekomstige periode zooals ik zal verklaren. (A. E. verklaart dit nergens geheel, hij zinspeelt er op bij 49 : 24, 51 : 1, 52 : 1, 11.) *Troost:* God spreekt den profeet of de hoofden des volks aan.

5. En de heerlijkheid: Wanneer God dit wonder zal volbrengen, zal zijn heerlijkheid geopenbaard worden.

11. In zijn schoot dragen: Nl. degenen die niet kunnen loopen. . . . God zal samenbrengen, die in ballingschap zijn, en genezen degenen, die lijdende zijn.

12. Wie heeft gemeten: Er zijn sommigen die vragen: Hoe is 't mogelijk dat zoo iets kan gebeuren?

Het antwoord is, dat hetzelfde Opperste Wezen, dat het gansche heelal heeft geschapen, het zal doen gebeuren.

Nl. de verlossing der Israëlieten uit hun ballingschap.

27. . . . Sommigen zeggen dat de zin: *mijn weg is verborgen* . . . slaat op de moeiten, welke de Israëlieten hebben te lijden en waarvan zij meenen, dat ze of onbekend zijn bij den Almachtige of van zulk een aard, dat, al kende Hij ze, Hij die toch niet kon opheffen.

31. . . . De beteekenis van het geheele vers schijnt te zijn: de Israëlieten, die op den Almachtige vertrouwen, zullen door Hem gesterkt worden, en Hij zal ze terugbrengen naar Jeruzalem. De Babyloniërs, die nu machtig zijn, zullen krachteloos worden.

Jes. 41 : 2. Van den opgang: De ouden laten deze uitdrukking op Abraham zien [1]), die de koningen versloeg (Gen. 14) en de afgoden verbrak, voornamelijk om de woorden: *het zaad van Abraham, mijn vriend* (vs. 8). Dit is niet onmogelijk, maar ik laat het liever op Cyrus slaan, omdat al deze hoofdstukken verwant zijn naar hun inhoud; vergel. 46 : 11: *Die een roofvogel roep van het Oosten*, en: 41 : 25: *Ik verwek een van het Noorden en hij zal komen, van den opgang der zon zal hij Mijnen naam aanroepen.* Bovendien is de naam van Cyrus uitdrukkelijk genoemd in 44 : 28 en 45 : 1.

9. Van de einden der aarde: De Israëlieten waren in Babylon, ver weg van hun land.

13. Want Ik: Want dit is een wonderlijke gebeurtenis, dat Babel was genomen en dat hun legers waren verwoest in hun eigen land en dat de Israëlieten ongedeerd bleven.

14. Ik help u: Het futurum is hier uitgedrukt door het verleden, omdat al de goddelijke besluiten betreffende de toekomst beschouwd worden als even zeker, alsof ze reeds waren gebeurd.

---

[1]) Zoo ook Rasji.

Bovendien het onderscheid tusschen verleden en toekomst bestaat alleen maar in betrekking tot geschapen wezens.

16. Dit vers toont aan dat het grootste gedeelte der Babyloniërs zal ondergaan en ook, dat de Israëlieten hun buit zullen nemen.

Jes. 42 : 1. Mijn knecht: De meeste commentatoren laten dit slaan op de vrome Israëlieten, de Gaon op Cyrus; ik op den profeet, die van zichzelven spreekt, evenals in 49. *Mijn Geest:* der profetie. *Hij zal het recht voortbrengen:* Hij zal bekend maken alles, wat in de toekomst met allerlei naties zal gebeuren. Volgens de Gaon beteekent het dat Cyrus een rechtvaardig koning zal zijn.

2. Hij zal niet schreeuwen: zooals de rechter gewoon is.

> Kimchi: De rechter richt zich op luiden en barschen toon tot den beschuldigde om hem te beter te doordringen van het besef zijner autoriteit.

Noch zijn stem in de straat; opdat het volk zich rondom hem verzamele. [1])

3. ...De profeet zal door zijn profetieën geen enkele natie kwetsen, hij heeft te verkondigen wat in de toekomst zal gebeuren.

4. Hij zal niet verdonkerd worden en hij zal niet verbroken worden: de bedoeling is dat de profeet niet sterven zal of dat geen gewelddadigheid des menschen hem zal treffen. Vergel. een dergel. uitdrukking in het voorgaande vers. Mij dunkt deze laatste verklaring is de rechte. *Totdat:* de waarheid van zijn profetie bewezen is.

6. Ik, de Heere, heb u geroepen: De Heere spreekt in deze woorden den profeet aan betreffende zijn eigen belangen.

7. Om de gevangenen uit te brengen: Om Israël te vertellen, dat het verlost zal worden uit de ballingschap van Babel.

14. ...Dit vers wendt zich tot degenen, die beweren willen, dat God niet bekwaam is om zijn volk te helpen.

> Vlgs. A. E. van de *tegenw.* ballingschap, R. M. Hakkoh. de Babyl.

Jes. 43 : 2. Wanneer gij zult gaan: De volkeren worden in de Schrift vergeleken met rivieren en ook met vuur. (Num. 21 : 28): *Een vuur ging uit van Hesbon.* Met het water en het vuur zijn de legers van Perzië en Medië bedoeld, die Babel zouden veroveren.

10. Mijn knecht: de profeet.

---

[1]) Dat doen ze vanzelf wel.

Jes. 44 : 8. Zijt niet bevreesd: ...wanneer deze rampen over Babylon komen.

23. Zingt gij hemelen: Dit is een figuurlijke uitdrukking, die bedoelt: groote vreugde zal er door Israël zijn, want door de verlossing van Israël zal Gods heerlijkheid aan de geheele wereld geopenbaard worden.

26. Zijn knecht: De profeet zelf. *Het woord:* nl. dat Jeruzalem zal bewoond worden.

27. De diepte: Een figuurlijke uitdrukking, beteekenend Babylon, dat vol van menschen en rijkdom was, als de diepte der zee.

28. Die van Cyrus zegt: Dit vers bewijst, dat Jeruzalem herbouwd was in de dagen van Cyrus. De woorden: *uw fundament zal gelegd worden*, bevatten een toespeling op het feit, dat Cyrus het bevel gegeven heeft om den tempel te herbouwen, maar nadat de fundamenten waren gelegd door Zerubbabel, zijn verder herstel verhinderde. Daardoor is het duidelijk, dat Daniël niet faalt in zijn berekeningen, zooals ik reeds heb uitgelegd.

> Dan. 9 : 1: A. E. Al onze geleerden zijn het er over eens, dat Daniël een fout heeft gemaakt in zijn berekeningen. Hij dacht dat de 70 jaren der ballingschap, voorspeld door Jeremia, begonnen met de deportatie onder Jojakim [1]) en eindigden met het begin van de regeering van koning Cyrus over Babel, terwijl inderdaad de ballingschap begon met de verwoesting van den tempel en eindigde gedurende de regeering van Darius Hystaspes. En nu maakt A. E. bezwaar tegen deze opvatting en bewijst, in den vorm van een gesprek tusschen hem en R. Jehudah Hallevi, dat Daniël gelijk heeft. De ballingschap duurde slechts tot de regeering van Cyrus, onder wiens auspiciën de fundamenten van den tempel werden gelegd. Volgens de profetie van Jesaja werd niet de volledige bouw, maar het leggen van het fundament van den tempel door Cyrus bevorderd.

Jes. 45 : 1. Zijn gezalfde: Volgens sommigen: de profeet, anderen denken dat Cyrus bedoeld wordt. Beide verklaringen zijn mogelijk. [2])

3. Opdat gij moogt weten: Want tevoren vreesde hij (Cyrus) God niet.

8. Ik, de Heere, heb ze voor hem geschapen: heb gerechtigheid voor Cyrus geschapen; hij zal gerechtigheid in de wereld vestigen.

---

[1]) A. E. heeft bij Daniël 9 : 1 Jojakim misschien in verband met 2, Kron. 36 : 6.

[2]) Er staat hier toch duidelijk dat het Cyrus is.

Door het babylonische rijk te gronde te richten en hen te bevrijden, die daardoor onderdrukt werden.

13. Hem verwekt: Cyrus.

14. De arbeid van Egypte: Dit vers toont aan, dat Cyrus ook Egypte zou veroveren en de inwoners daarvan in gevangenschap wegvoeren.... *Gewisselijk God is in u:* Dit zijn de woorden, die zij zullen bekennen en verklaren; het was inderdaad het geval na den terugkeer van Israël uit de babylonische ballingschap.

15. Voorwaar: Want zij zullen in God gelooven en zeggen: het is waar dat Gij zijt God, die u verborgen hebt voor het volk, waarin Gij een welbehagen hadt, en nu zijt Gij de God der Israëlieten, die hen helpt.

Jes. 46 : 11. Een roofvogel: Cyrus. Hij wordt een vogel genoemd, omdat hij als het ware vliegt om mijn wil te volbrengen.

13. Aan Israël: Ik zal mijn heerlijkheid in Israël vestigen. Het kan ook zoo verklaard worden: aan Israël, dat mijn heerlijkheid is. Vergel. 49 : 3: *in wien ik zal verheerlijkt worden.* De laatste verklaring is de beste.

Jes. 48 : 4. Gij: De tweede persoon bedoelt de Israëlieten, die niet in God gelooven.

14. Deze dingen: De komende gebeurtenissen. *Heeft hem lief:* nl. Cyrus. *Zijn welbehagen:* nl. van God: Cyrus zal Gods wil volbrengen betreffende Babylon en „Zijn arm" tegen de Chaldeërs toonen. Het is ook mogelijk, dat het bezittelijk voornaamwoord „zijn" op Cyrus betrekking heeft.

15. Hem: nl. Cyrus.

16. Tot mij: nl. tot den profeet.

17. *Uw verlosser:* de woorden, die nu volgen, zijn de aankondiging van de belooning van degenen, die luisteren naar de woorden Gods.

33. De goddeloozen: dat is voor de goddeloozen in Israël, zooals sommigen verklaren of voor de Babyloniërs. Want deze zegening zal voor Israël alleen zijn, maar er zal geen vrede voor de Babyloniërs zijn.

Jes. 49 : 1. Naar mij: de profeet.

3. Israël: d.i. gij zijt een Israëliet waarop ik trotsch ben; of:

gij zijt Israël, gij zijt in mijn oogen als al de Israëlieten te zamen. Ik verkies deze laatste verklaring.

4. Ik zeide: nl. de profeet.

9. Dit toont aan dat de profeet dit den Joden aankondigde, voordat ze terugkeerden uit de Babylonische ballingschap.

14. Zion: De vergadering van Israël.

> Met deze opmerking wil A. E. waarschijnlijk zeggen, dat Zion hier niet alleen is de vertegenwoordiger van het koninkrijk Juda alleen, maar van alle stammen Israëls, zoodat deze voorspelling zoowel betrekking op de verlossing uit de babylonische ballingschap kan hebben als op de messiaansche periode. Zie A. E. bij 40 : 1.

Jes. 50 : 1. Scheidbrief: Van uw moeder en haar man. Dit vers schijnt in tegenspraak te zijn met Jerem. 3 : 8: *Ik had haar weggezonden en haar een scheidbrief gegeven.* Maar feitelijk heeft het laatste betrekking op het koninkrijk der tien stammen, dat nooit weer hersteld zal worden. Vergel. Amos 5 : 2: *zij zal niet weer opstaan.* Maar Jesaja spreekt van het koninkrijk van het huis van David, dat door den Messias zal hersteld worden.

2. ...Zie Ik droog: Dit bewijst, dat Gods macht niet zal te kort schieten voor de redding Israëls.

4. De Heere heeft mij gegeven: de eerste persoon bedoelt den profeet.

10. ...de bedoeling van den geheelen zin is: er is niemand in uw midden die den Heere vreest, want gij ziet dat de profeet geen eer bij het volk heeft.

Jes. 51 : 1. Nu spreekt de profeet tot de goede menschen, die in de woorden van den profeet gelooven. *Zie:* wees niet verbaasd hoe Zion opnieuw gevuld zal worden met haar kinderen als te voren.

4. Luister naar Mij: De eerste persoon heeft hier betrekking op God. *Een wet:* Gods Woord, uitgesproken door den profeet.

6. Hef uwe oogen op: Filosofen leiden uit dit vers de onsterfelijkheid der ziel af. Hun leer is wel goed, maar dit vers bevat haar zeker niet.

7. De smaadheid van den mensch: de smaadheid van de Babyloniërs en de heidensche volkeren, die als gevangenen naar Babel werden gebracht.

9. De zeedraak: daarmee wordt Farao bedoeld.

12. Ik ben het, die u troost: De voornaamwoorden „ik" en „u" bedoelen respect. den profeet en het volk. *U:* algemeen neemt men aan, dat Israël hier wordt aangesproken, maar ik denk, dat de profeet tot zijn eigen ziel spreekt in een profetischen geest; vergel. vers 16.

13. En vergeet: Het is juist, alsof gij vergeten zijt; de profeet spreekt in een profetischen geest tot zijn eigen hart.

14. En hij zal niet sterven: de profeet wordt bedoeld. *En zijn brood:* zooals dat het geval was met Micha en Jeremia, die maar weinig voedsel kregen.

17. Gij die gedronken hebt: Israël wordt vergeleken bij een man, die dronken is en niet weet wat er met hem gedaan wordt, hij ligt terneer in een diepen slaap... de bedoeling is: gij hebt de volle maat des kwaads ontvangen.

Jes. 52 : 1. Allen zijn het er over eens, dat deze profetie betrekking heeft op den tijd, die nog komen moet, niettegenstaande de passage: *vertrekt* (vers 11), welke door R. Moses Hakkohen wordt aangehaald, hoewel verkeerd, zooals ik zal bewijzen, in antwoord op deze meening. Hoe zou deze profetie kunnen slaan op de bevrijding en terugkeer van de ballingen in Babylon, wanneer er gezegd wordt *geen onbesnedene noch onreine zal in u meer komen want dit zal mij zijn als de wateren van Noach* (54 : 9); *aldus heb ik gezworen* (ibid.); zulke uitdrukkingen karakteriseeren een onherroepelijk besluit.

Omdat deze profetieën worden aangeduid als een onherroepelijk besluit, maar nog niet vervuld zijn door den terugkeer van de Israëlieten uit Babel, moeten ze nog vervuld worden, en hebben daarom betrekking op den messiaanschen tijd.

2. Maak u los: Gij zult niet meer onder de heerschappij van andere naties zijn.

3. Gij zijt verkocht: Ik heb u verkocht aan de volkeren zonder dat Ik geld voor u kreeg, en zoo zal Ik u verlossen zonder dat Ik geld geef.

4. En Assur: Dit slaat op de ballingschap van de tien stammen.

5. Dit beteekent: wat reden heb ik om te zwijgen, waar mijn volk om niet is weggenomen door Babel, Edom en andere natiën.

8. Want zij zullen zien: Want ieder van hen zal zien met zijn eigen oogen, dat de Heere tot Zion wedergekeerd is.

10. ...Het is niet in het minst verrassend, dat de text aan God hand, voet, hart en mond toekent; de bedoeling daarvan is wel duidelijk. Degene die spreekt, zoowel als degene, die toegesproken wordt, is een menschelijk wezen; de voorstelling is dan ook gekleed in een taal die door menschen verstaan kan worden.

Deze opmerking wordt hier door A. E. gemaakt, alsof het noodig was de meening dergenen te weerleggen die trachten hier de „arm des Heeren" te verklaren door „Messias".

11. Vertrekt: Van Babel, volgens R. Moses Hakkohen. Ik denk, dat deze woorden zijn bestemd voor degenen die *nog* in ballingschap verkeeren te midden der volken. De herhaling van „vertrekt" beteekent, dat het onmiddellijk moet geschieden. Vergel. Richt. 4 : 18. *Vandaar:* iedereen van de plaats zijner ballingschap. *Raakt het onreine niet aan:* d.i. houdt u ver van de heidensche volkeren. *Gaat uit:* Iedereen moet uit het land zijner ballingschap gaan. Babel wordt in geen enkele dezer hoofdstukken (vanaf 50) genoemd. *Gij die de vaten des Heeren draagt:* De Israëlieten, die de dragers van de Wet zijn. Sommigen laten dit slaan op de Levieten, die de dragers der heilige ark zijn, maar ik prefereer de eerste verklaring.

12. Niet met haast: Zooals dit het geval was met het vertrek uit Egypte. *Want de Heere:* d.i. de heerlijkheid des Heeren (vergel. 18 : 4) zal voor u henengaan. „*Achtertocht*", verzamelaar: d.i. hij, die het volk vergadert dat verspreid is door de ballingschap. Ik echter verklaar het als: uw achtertocht; God zal ze van alle kanten omringen.

13. De passage, die nu volgt levert groote moeilijkheden op. De Christenen laten het slaan op Jezus, en verklaren „mijn knecht" om het lichaam aan te wijzen. Dit is verkeerd; het lichaam kan niet verstandig zijn, zelfs tijdens het leven des menschen. En wat moet dan de beteekenis zijn van: *hij zal zaad zien*?, *hij zal zijn dagen verlengen*? Dit was inderdaad het geval niet. En: *hij zal de buit met de machtigen deelen*?

Friedl.: Dit was, als men het letterlijk neemt niet het geval; indien in figuurlijken zin, dan is het gansche argument waardeloos, als het gebaseerd is op de veronderstelling, dat al de feiten hier voorspeld, in bijzonderheden moeten samenvallen met de voorvallen uit het leven van Jezus.

Het beste bewijs echter is, dat deze passage wordt voorafgegaan

door *de Heere zal voor u henen gaan*, hetwelk ongetwijfeld slaat op de Israëlieten en het wordt gevolgd door: *Zing onvruchtbare*, dat eveneens tot de Israëlieten is gezegd. *Mijn knecht:* de Israëlieten, die de knechten Gods zijn en nu in ballingschap verkeeren, Velen meenen, dat de Messias door deze uitdrukking wordt aangeduid, omdat onze oude leeraren zeiden, dat de Messias was geboren op den dag, waarop de tempel was verwoest, dat hij als het ware gebonden was in ketenen, enz., maar vele verzen in deze passage kunnen niet verklaard worden bij deze veronderstelling, zooals: *hij is veracht en door de menschen verworpen, hij is uit de gevangenis en het gericht weggenomen, hij stelde zijn graf bij de goddeloozen, hij zal zijn zaad zien, hij zal de dagen verlengen.* De Gaon R. Saädja laat de heele passage slaan op Jeremia. Zijn uitlegging is mooi. Hij zegt: hij zal vele natiën verspreiden, door zijn woorden, door zijn profetie. Vergel. Jer. 1 : 10. Als een teedere plant: Jeremia was jong toen hij begon te profeteeren (Jer. 1 : 6). *En de Heere deed ons aller ongerechtigheid op hem aanloopen, hij nam de zonden van velen weg:* vergel.: *herinnert u dat ik voor u stond, om voor hen te spreken en de toorn van hen af te wenden* (18 : 20). *Als een lam werd hij ter slachting geleid: maar ik was als een lam of een os, die naar den slager wordt gebracht.* (11 : 19). *En hij zal de buit met de sterken deelen.* Jeremia ontving geschenken en giften van den Babylonischen wachtmeester. Maar ik denk, dat deze passage in verband moet worden gebracht met de hoofdstukken, die voorafgaan en die volgen. Wat reden zou er zijn om Jeremia hier te vermelden na eenige troostende profetieën en vóór andere van dezelfde soort? Het enkelvoud: „mijn knecht" wordt gebruikt, omdat de profeet spreekt van iedereen, die een knecht des Heeren is en in ballingschap lijdt, of omdat mijn knecht Israël op het heele volk slaat. Het laatste is het waarschijnlijkst. *Mijn knecht zal wijs zijn:* Mijn knecht zal zien en verstaan, dat hij weer hoog en verheven zal zijn.

14. Verwonderd: vergel. Lev. 26 : 32. Iedereen zal verrast zijn bij het zien van den knecht des Heeren. *Velen:* de Heidensche volkeren. *Zijn gelaat is verdorven meer dan van iemand:* voeg vóór dezen zin in: zeggende . . . Het is een welbekend feit, dat velen in de wereld meenen, dat een Jood een Wezen is dat gansch en al verschilt van zijn medeschepselen; zij vragen: heeft de Jood ook een mond, een oog? enz. Dit is het geval met Mohammedanen, zoowel als Christenen.

15. Alzoo zal hij vele Heidenen besprengen: Dit vers is de verklaring van de woorden: *hij zal hoog en verheven zijn.* Zooals het eens was, dat zijn gedaante was verminkt voor den aanblik dergenen, die hem zagen, zoo zeker zal ook de tijd komen, dat hun verdrukkers zullen worden gestraft. *Besprengen:* het bloed van vele natiën. Want koningen zullen hun mond voor hem sluiten. *Hetgeen hun niet verteld was, dat zullen zij zien:* Zij, de heidensche volkeren, konden niet gelooven, dat Israël ooit weer verlost zou worden.

Jes. 53 : 1. Wie heeft geloofd: Dan zullen de niet-Iraëlieten zeggen: wie zou hebben geloofd, dat het zoo zou uitkomen als wij hebben gehoord. *En aan wien is geopenbaard:* zooals aan Israël?

2. Hij is opgeschoten: De Israëliet, welke is de knecht des Heeren of de geheele natie der Israëlieten, groeide op voor Hem d.i. voor den Heer. *Hij had geen gedaante noch heerlijkheid:* beteekent hetzelfde als 52 : 14.

3. De onwaardigste onder de menschen: hij werd onder de menschen niet meer geteld. *Een man van smarten:* de knecht des Heeren of de heele natie der Israëlieten. In het laatste geval moet „man" worden vergeleken met hetzelfde woord in de uitdrukking Exod. 15 : 3, en verklaard als „een wezen". *Smarten en krankheid:* hier worden de moeiten bedoeld, die Israël heeft te lijden in de ballingschap. *En wij verborgen als het ware ons aangezicht voor hem:* zelfs tegenwoordig zijn er nog menschen, die zich omkeeren als ze een Jood zien, opdat ze hem niet behoeven te helpen.

4. Waarlijk hij heeft gedragen: De korte inhoud van dit vers is: wij hebben hem smart aangedaan, en hij heeft het gedragen. Hij heeft onze moeite verdragen, dat is de moeite die wij hem aandeden, en wij dachten dat hij een geplaagde was. *Geplaagd:* staat in verband met „melaatschheid". *Van God geslagen en verdrukt:* Terwijl wij verdienden met al deze smarten te worden geslagen, omdat onze godsdienst valsch is, kwam het op Israël, dat den waren godsdienst volgde. Vergel. vs. 6.

5. De straf, die ons den vrede aanbrengt was op hem: De straf was hem opgelegd, met het doel om onzen vrede te verlengen, want: *door zijn striemen:* De bedoeling van dit vers is: God zal in de toekomst de natiën, die Israël kwellen met straf bezoeken (vergel. Joël 4 : 21), maar nu is die straf die ons den vrede brengt op hem, want het is wel bekend, dat zoolang Israël in de balling-

schap is, de heidensche volkeren zich verheugen in geluk. Terwijl van den tijd onzer bevrijding is voorzegd: *En daar zal een tijd van smart zijn* (Dan. 12 : 1). Bovendien, toen de Engelen zeiden: *de gansche ,,aarde'' zit stil*, vroeg een van hen: *hoelang zult gij u niet erbarmen over Jeruzalem* (Zach. 1 : 11, 12), omdat hij dacht, zoolang de heidensche volkeren vrede hebben, zal Jeruzalem geen genade vinden.

6. *Wij dwaalden allen als schapen:* Ten slotte zullen zij de waarheid erkennen, dat het een dwaling was te denken dat *hij van God geplaagd* was, vergel. Jer. 16 : 14: Zekerlijk onze vaderen hebben leugen geërfd. Ongerechtigheid beteekent hier straf voor de ongerechtigheid.

7. *Hij deed zijn mond niet open:* Dat vereischt geen verklaring; want dit is het geval met elken Jood in ballingschap; wanneer hij beleedigd wordt, durft hij niet antwoorden, voornamelijk de vrome Jood, die zichzelven slechts aan den dienst van God heeft gegeven en niet geeft om wereldlijken voorspoed. Ook kent hij geen prins of vorst, dien hij hulp zou kunnen vragen, wanneer hij onderdrukt wordt door menschen. ,,Hij deed zijn mond niet open'' wordt herhaald, omdat daarmee uitgedrukt wordt het voortdurende van dit feit.

7. *Hij is weggenomen:* God verloste Israël, nl. degenen, die rechtvaardig waren. God nam ze uit de gevangenis, waarin zij door de wraakgerichten werden gehouden. *Wie zal uitspreken:* Wie zou zijn geslacht hebben kunnen vertellen, dat dit zou kunnen gebeuren, omdat ,,zij reeds als afgesnedenen waren uit het land der levenden.'' *Om de overtreding mijns volks:* Iedere natie zal denken: Israël werd geslagen om onze zonden; vergel. vers 5. De constructie van den zin is: Wegens de overtreding van mijn volk kwamen rampen over hen. Op hem, d.i. op hen, nl. de Israëlieten.

9. Sommigen laten dit vers slaan op de Israëlieten, die in de ballingschap stierven; anderen zeggen dat ,,*in zijn dood*'' (במותיו) moet afgeleid worden van במה, ,,hoogte'', z.a. Deut. 33 : 29, en laten het slaan op het gebouw boven het graf, zoodat het wordt: in zijn graf. Rijk-goddeloos. De heidensche volkeren, welke rijk zijn in vergelijking met Israël, worden bedoeld. Ik denk, dat dit vers beschrijft de moeiten der Israëlieten in ballingschap, die zoo groot zijn, dat ze verlangen te sterven met de natiën. Vergel. Richt. 16 : 20. Wat betreft: *en men heeft gesteld:* hij wilde geven.

vergel. Richt. 14 : 9: (Imperf. Conatus). Dat dit verlangen naar den dood veroorzaakt wordt door de groote smarten, mag afgeleid worden uit de woorden die volgen: *omdat hij geen onrecht gedaan heeft.* De heidensche naties onderdrukken Israël zonder reden; het verdient zulk een slechte behandeling niet om eenige verkeerde daad noch door een dubbelzinnig of bedriegelijk woord.

10. Het behaagde den Heer hem te verbrijzelen: hem te kastijden met ballingschap. Indien zijn ziel zijn schuld zal hebben betaald, aan hem, d.i.: indien hij den Heer wil belijden en vreezen. *Dan zal hij zaad zien:* Hij en zijn kinderen zullen zich verheugen in de verlossing, welke de Heer hen zal schenken. Dit heeft betrekking op dat geslacht, dat tot God terugkeert, dat is tot Gods wet in de dagen van den Messias. *En het welbehagen des Heeren zal zijn hand voorspoedig doen zijn.* De ware godsdienst zal voorspoedig zijn, alle natiën zullen haar aannemen.

11. Om den arbeid zijner ziel zal hij het zien: Hij zal de belooning van zijn verdraagzaamheid zien (lijdzaamheid) en zijn wensch vervuld verkrijgen; of hij zal zulk een voorspoed genieten, dat hij voldaan zal zijn, omdat hij de natiën zal leeren, hoe zij volgens de Wet moeten leven. *En hij zal dragen:* Israël zal met de heidensche natiën, die het hebben overheerscht als straf voor hun vele zonden in hun ongeluk sympathiseeren; hoewel zij niet sympathiseeren met Israël in zijn ongeluk. De bedoeling van den zin zal dus zoo zijn: De Israëlieten zullen tot God bidden voor de andere volkeren, en daardoor hun zonden wegnemen, vergel. Zach. 14 : 18. [1])

Ik geef de voorkeur aan den laatsten uitleg, omdat de juistheid daarvan waarschijnlijk is door de volgende woorden.

12. Daarom zal ik: Alle commentatoren zijn het erover eens, dat de profeet in dit vers spreekt over degenen die sterven voor de éénheid Gods, verklarende de uitdrukking: „berabbim", als: de grooten, — vgl. rab „hoofd" Est. 1 : 8 — in de beteekenis van „profeten" en dan „azoemim" als de sterken, de patriarchen, opvattende. Volgens deze opvatting is de bedoeling van het heele vers: de verdienste dergenen, die sterven voor de éénheid Gods, is gelijk aan de verdienste der profeten en patriarchen. Wij weten dat dit waar is, maar dit onderwerp heeft geen verband met den samenhang van dit hoofdstuk. Ik verklaar het als volgt: Ik zal voor-

---

[1]) Cf. Targum, „Voorbede"!

zeker Israël een deel van den buit en roof van vele natiën geven. „Et azoemim": daar beteekent „et" hetzelfde als „min" = van. Als een belooning, dat hij zijn ziel heeft uitgestort. ... *Overtreders:* van Gods Woord. Israël werd beschouwd als een volk dat Gods wil overtreedt. *Veler zonden heeft gedragen:* ten gevolge van de smarten van Israël hadden de andere natiën vrede; de straf, die de laatsten hadden verdiend werd gelegd op de eersten. *En voor de overtreders:* Hij bad tot God voor de overtreders (Jer. 29 : 7). De overtreders zijn de heidensche naties.

Ik heb nu de heele passage verklaard in de veronderstelling dat het op Israël slaat; maar mijn meening is, dat „mijn knecht" hier genoemd (53 : 13), dezelfde is als van 42 : 1, 49 : 3, 53 : 11, dezelfde, die van zichzelven zegt: *ik geef mijn rug dengenen, die mij slaan*, 50 : 6. In mijn commentaar op 40 vermeldde ik in het kort het leidend beginsel van mijn meening, dat al deze hoofdstukken vanaf 40 met elkander samenhangen.

> De verklaring van dit heele hoofdstuk schijnt een concessie te zijn aan de gangbare opvatting, dat deze hoofdstukken 40–66 in 't geheel geen innerlijk verband hebben, en dat in dit gedeelte „mijn knecht" slaat op Israël. Zijn eigen meening is, dat „de knecht des Heeren de profeet is, die met zijn broederen in Babel in ballingschap was, daar slecht behandeld en beleedigd werd niet alleen door de Babyloniërs maar ook door die Israëlieten, die niet geloofden in zijn goddelijke zending, doch ten slotte, toen zijn woorden bevestigd werden door de feiten, door allen werd geëerd.

Jes. 54. Onvruchtbare: De gemeente Israëls wordt een onvruchtbare genoemd en een vrouw, die niet baarde — dit laatste als verklarend toevoegsel bij het eerste, vanwege haar klein getal. *De getrouwde:* d.i. de kinderen van Babel volgens R. Moses Hakkohen, maar ik denk dat elke natie die een echtgenoot heeft, d.i. die haar eigen koning heeft, hier bedoeld wordt met „getrouwde".

> Dit is weer een toespeling op het verschil van meening tusschen R. Moses en A. E. met het oog op het onderwerp van deze profetieën (40–66). Beiden zijn ze het eens over de beteekenis van het beeld, maar terwijl de een het toepast op Babel, past de ander het toe op al de landen, waarheen de Joden verstrooid zijn door de Romeinsche ballingschap.

2. *Maakt wijd:* voor het grooter getal uwer kinderen. De herstelling van de steden en dorpen wordt met dit beeld bedoeld.

4. Vreest niet: terwijl gij in ballingschap zijt. *De schande uwer jonkheid:* de ballingschap der jeugd is hier bedoeld, óf de zin heeft betrekking op de periode van den eersten en den tweeden tempel, toen de Israëlieten somtijds werden bezocht door groote rampen. *Uw weduwschap:* het verlies van uw onafhankelijkheid.

5. Uw man wordt hier gebruikt voor *uw koning* en *uw Maker* voor uw God. *Des ganschen aardbodems:* alle natiën zullen de goddelijke Wet aanvaarden, cf. Zef. 3 : 9.

8. Het koninkrijk Israëls zal voor altijd blijven (cf. Dan. 7 : 27) en de dagen der ballingschap, hoewel vele, zullen als een oogenblik zijn in vergelijking met de altijddurende dagen van het toekomstige geluk.

9. Dit: nl. de straf, welke Ik bepaalde en de troost, die Ik beloofde.

10. Het verbond mijns vredes: Een beeld ontleend aan de wederkeerige belofte tusschen man en vrouw, die samen in vrede en geluk leven.

14. In gerechtigheid: Israël zal recht doen aan allen en niemand onderdrukken, zooals de heidensche natiën gewoon zijn te doen. *Gij zult niet vreezen:* want de zonde van onderdrukking en geweld berooft een staat van zijn macht.

15. De bedoeling van het gansche vers is: is het mogelijk dat er een verbinding zou gemaakt worden zonder mijn toestemming? Hier wordt gezinspeeld op het verbond tusschen Gog en Magog. „Degene, die nu uw bondgenoot is, zal dan uw vijand worden en zal vallen," aldus R. Jonah. Ik neem „goer jagoor" in zijn gewone beteekenis en verklaar het vers aldus: zal daar een vreemdeling met u in Mijn land kunnen wonen? Hij die met u in Mijn land wil wonen, moet zich aan u overgeven; vergel. Jerem. 37 : 13 en Gen. 25 : 18.

16. Zult gij verdoemen: alle natiën zullen den godsdienst van Israël aannemen, dat hun zal bewijzen de valschheid van de geloven, die zij tot hiertoe hebben aangehangen. *De erve:* welke zij zullen ontvangen van den Heere, dat is de Wet of het heilige land.

Jes. 55 : 1. *Alle gij dorstigen:* daarmee spreekt de Heer tot degenen, die de Wet begeeren te ontvangen. *Die geen geld heeft:* die de middelen, vereischt voor studie, niet heeft. *Koopt en eet:* de wijsheid; vergel. Ez. 3 : 1: *Eet deze rol.* Wijsheid wordt door de ziel

verlangd evenals voedsel door het lichaam. *Wijn en melk:* genoemd, omdat de Wet daarmee wordt vergeleken.

2. Waarom weegt gij geld uit: Waarom zult gij werken in de profane wetenschappen, waarin geen nut is?

Friedl.: A. E. kan hier bezwaarlijk iets anders bedoelen dan de speculatieve filosofie en metafysica, omdat hij anders al de andere practische wetenschappen aanbeveelt, vooral de natuurkunde, verg. Ex. 20 : 1.

In vettigheid: d.i. in dat geluk, waarin de ziel zich verheugt na haar scheiding van het lichaam door den dood.

3. Komt tot mij: Ga weg van uw plaats naar mij henen. *En uw ziel zal leven:* d.i. uw ziel zal eeuwig leven na den dood van het lichaam of gij zult nieuw leven ontvangen door den Messias, als gij terugkeert naar de goddelijke Wet. Een *eeuwig verbond:* dat niet zal eindigen. *De zekere weldaad van David:* d.i. gelijk het verbond, dat Ik met David maakte en de genade die Ik hem toonde, terwijl Ik hem beloofde: Ps. 89 : 29. Het is ook mogelijk dat met „David" in dit vers bedoeld wordt de Messias, die uit het geslacht van David zal zijn. Zooals de profeet soms Israël genoemd wordt om dezelfde redenen en dan is de bedoeling dat de genade van den Messias zeker is. Deze opvatting wordt gesteund door het volgende vers.

4. Zie Ik heb hem gegeven: nl. den Messias. *Een getuige:* De Messias zal getuigen, dat er geen andere koning, geen andere heerscher der wereld is dan God. *Gebieder:* iemand, die bevelen uitdeelt.

5. Het volk dat u niet kende: dit bewijst dat mijn verklaring

dat de profetieën in dit gedeelte van het boek betrekking hebben op den toekomstigen messiaanschen tijd

de juiste is.

6. Zoekt den Heere: Deze waarschuwing is gericht tot de tijdgenooten van den profeet, hen vertellende, dat ze den Heer moesten zoeken, omdat ze wisten, dat ze uit Babel zouden worden verlost en daarna wederom van alle natiën.

12. In blijdschap: zult gij uit de ballingschap trekken. *Voortgeleid:* naar uw land op paarden en muilezels. Indien deze passage slaat op de Babyl. ballingschap, dan is het inderdaad letterlijk vervuld (Ezra 1 : 3 vlg.), maar moet het verstaan worden van een toekomstige verlossing, vergelijk dan 66 : 20.

13. En het zal den Heere wezen: Hij zal wonderen doen door de

wildernis met rivieren te voorzien, wanneer Israël naar Zion wederkeert en dat zal voor den Heere wezen een eeuwig teeken, een wonder, dat altijd zal blijven.

Jes. 56 : 1. Bewaart het recht: Gij weet, dat God u wil verlossen en dat Hij u met al deze weldaden wil zegenen; bewaart daarom Zijn rechten, want wanneer gij dit doet *Mijn heil is nabij te komen.* Wij kunnen uit dit vers leeren, dat de komst van den Messias vertraagd wordt door onze zonden.

3. De vreemde; de ware proselyten.

4. Die Mijn Sabbathen houdt: De Sabbath wordt genoemd, omdat het een teeken is van het verbond tusschen Hem en degenen, die hem houden, omdat God er op gerust heeft. Hij, die den Sabbath houdt, is dus een dienaar des Heeren.

5. Cf. Deut. 23 : 13.

6. Om Hem te dienen: De dienst des Heeren bestaat in het houden van zijn geboden.

8. Nevens hen die tot hem vergaderd zijn: d.i. behalve de proselyten.

9. Gedierte des velds: Het verband tusschen het volgende en de voorgaande verzen is, dat de rechtvaardige Israëlieten en de proselyten zullen terugkeeren, maar degenen, die volharden in den dienst der afgoden, zullen niet terugkeeren. *Kom:* God beveelt de afgodische, goddelooze volken om te komen verslinden de goddeloozen van Israël als wilde beesten, die elkander verslinden.

10. Hunne wachters: De valsche profeten in Israël zijn bedoeld, die overdag als blinde wachters zijn en 's nachts als stomme honden, die niet waken kunnen en geheel nutteloos zijn.

11. Het zijn: nl. die honden, *herders* van Israël, zij verstaan niet.

12. Kom: Het geld dat ze onrechtmatig verkrijgen brengen ze er door en de ééne herder zegt tegen den anderen: laat ons wijn koopen.

Jes. 57 : 1. De rechtvaardige komt om: Daar is niets anders dan de daden van deze booze herders, de rechtvaardigen zijn er niet meer. *Niemand die het ter harte neemt:* om te overwegen, waarom de rechtvaardige omkomt en de goddeloozen blijven leven, maar de profeet geeft het antwoord op deze vraag: de rechtvaardige wordt weggenomen van het kwaad dat komt, opdat hij niet zie het kwaad, dat over Israël en de heilige stad zal komen.

3. Nadert: ten gerichte. De Heer spreekt Israël aan.

9. En gij trekt: Er is nog een ander kwaad zegt de Heer tot Israël. Gij hebt niet alleen de afgoden gediend, maar gij hebt ook geschenken gezonden aan de koningen van Assyrië en Egypte en hebt op hen vertrouwd.

14. Dan zult gij u verlustigen: Indien gij den sabbath een verlustiging noemt, dan zult gij uw lust in den Heer vinden zooals een kind in zijn vader. *De hoogten der aarde:* het heilige land. [1]) *U spijzigen met de erve:* de profeet spreekt tot degenen, die in ballingschap zijn; daarom gebruikt hij de uitdrukkingen: Ik zal u doen rijden en de paden weer opmaken.

Jes. 59 : 1. De profeet gaat door met degenen, die in ballingschap zijn, te berispen en besluit met de woorden: *en dit is mijn verbond,* vers 21. Zoo zijn al deze hoofdstukken met elkaar tot een geheel verbonden.

9. Daarom: Nu vertegenwoordigt de profeet in zijn spreken Israël, dat in ballingschap is.

12. Want onze overtredingen: nu worden de berouwvolle Israëlieten in hun spreken door den profeet voorgesteld.

19. ...Dit vers is in volkomen overeenstemming met de profetie van Dan. 12 : 1: *er zal een tijd van beroering zijn als nimmer geweest is.* In dien tijd zal Israël alleen gered worden en daarom wordt dit vers gevolgd door de woorden: *en de verlosser zal tot Zion komen.*

20. Verlosser: dat is de Messias. *Voor hen die zich bekeeren:* Dan. 12 : 1: *een iegelijk, die gevonden zal zijn geschreven in het boek.*

21. Mij aangaande: Ik zal een verbond met hen maken, nl. dat Mijn geest op u is. *U:* Israël wordt aangesproken. *Mijn Geest:* Mijn profetie, vergel.: *en het zal geschieden daarna, dat Ik van Mijn geest zal uitgieten op alle vleesch. En Mijn woorden:* Herhaling van dezelfde gedachte. God heeft zich aan Zijn volk geopenbaard door profeten, wier goddelijke woorden niet zullen wijken van de harten der Israëlieten.

Jes. 60 : 1. Wordt verlicht: bedoeld is de herstelling van het koninkrijk Israëls of van de profetie.

---

[1]) Men geloofde dat Palestina het middelpunt was van het bewoonde deel der aarde en daarom ook het hoogste deel.

5. Dan: als koningen tot u komen en u hun kinderen brengen. *Gij zult „vreezen":* als iemand die beeft, wanneer plotselinge hulp voor hem opdaagt of iets dat hij niet verwachtte; dat is gewoonlijk het geval met iemand die iets vindt. Vrees zal met vreugde gemengd zijn.

10. Vreemden zullen bouwen: De Israëlieten zullen de muren van Jeruzalem niet bouwen, zelfs den tempel niet; dat zullen andere volken doen.

16. De melk: Hun geld, zij zullen belasting betalen.

21. Het werk Mijner handen: het is een beeld genomen van de vreugde die iemand gevoelt, wanneer zijn werk geslaagd is.

22. Te zijner tijd: wanneer de tijd der verlossing zal komen. *Snellijk:* Ik zal de verlossing haastig doen komen, of Ik zal de kleine natie haastig tot een groote maken.

Jes. 61 : 1. Op mij: De eerste persoon heeft betrekking op den profeet. *De Geest:* de profetie. De profeten worden gezalfden genoemd, vergel. Ps. 105 : 15. ...De heele zin kan aldus worden weergegeven: de reden waarom God mij heeft gezalfd is, dat ik goede boodschap zal voortbrengen.

2. Welbehagen: het jaar der verlossing.

8. Want Ik, de Heere, heb het recht lief: Ik zal hen hun belooning geven, want Ik heb gerechtigheid lief... daarom zal Ik hen hun belooning geven. Door deze woorden is ook de uitdrukking verklaard: *Ik haat den roof,* alsof God wilde zeggen: Ik zal hen niet berooven, want indien Ik hun geen belooning gaf, dan zou Ik hen hun loon ontrooven.

9. En hun zaad: deze voorspelling wil niet zeggen, dat Israël weer onder de Heidenen zal verstrooid worden, maar dat ze bekend zullen zijn onder de volkeren, die zullen opgaan naar het heilige land om het tempelfeest te vieren (Zach. 14 : 16), en onder hen, die de schatting zullen opbrengen.

10. Ik ben zeer vroolijk: Dit zijn de woorden, die Israël dan zal uitroepen.

11. Gerechtigheid en lof zullen toenemen alsof ze groeien.

Jes. 62 : 1. Om Zions wil: Zoo zal Israël, als het in ballingschap is, spreken.

4. Tot u zal niet meer gezegd worden: Dit vers toont aan dat de woorden: Om Zions wil, enz. gesproken zijn door den Heer; de

uitdrukking: *Ik zal niet stil zijn*, moet in figuurlijken zin genomen worden.

5. Zoo zullen uwe kinderen u trouwen: dit is een figuurlijke uitdrukking voor: het koningschap zal voor u hersteld worden.

6. Wachters: Door dezen naam worden aangeduid degenen, die om Zion weenen, die niet anders doen dan schreien, die 's nachts niet slapen maar als wachters op de muren zijn, die ook overdag niet slapen omdat wachters desnoods overdag mogen slapen (vergel. Jona 2 : 9). De profeet zelf verklaart de uitdrukking „wachter" met de woorden: die den Heer doen gedenken.

> Degenen dus, die zichzelven telkens weer voelen opgewekt om den Almachtige te bidden om het herstel van Jeruzalem en den tempel.

Mazkirim is een causatief vorm.

7. De Heere heeft gezworen: dit vers bewijst ook duidelijk, dat deze profetie betrekking heeft op den toekomstigen tijd, want de Heere heeft gezworen, d.i. heeft een onvoorwaardelijk besluit gemaakt. *Bij zijn rechterhand:* bij Zijn macht, die eeuwig is. De rechterhand wordt hier vermeld om aan te wijzen zijn macht om de vijanden te verhinderen de Israëlieten van hun koren te berooven, enz.

> De Heer belooft hier om Jeruzalem op zulk een wijze te herstellen, dat het niet meer verwoest wordt. Dit kan niet betrekking hebben op de verlossing uit de babylonische ballingschap, omdat Jeruzalem daarna herhaaldelijk verwoest is geworden; en omdat het Woord, dat uit des Heeren mond uitgaat niet ledig wederkeert, worden deze voorzeggingen verklaard als betrekking te hebben op de toekomstige verlossing.

10. Gaat door: Nadat de profeet vermeld heeft den voorspoed van het land ter wille van degenen, die treurden over Zion, gaat hij verder te beschrijven hoe de verlossing van Israël uit zijn ballingschap en de terugkeer naar zijn eigen land met eere zal geschieden. De vorsten der volken zullen zeggen „gaat door", d.i. gaat door de poorten om op elke plaats uit te roepen: *bereidt den weg des volks, ruimt de steenen weg, steekt een banier omhoog* door de geheele wereld.

11. Zijn loon: voor degenen, die de ballingschap geduldig dragen of voor degenen die Israël willen eeren.

12. Gij; de tweede persoon slaat op Zion.

Jes. 63 : 1. Wie is deze: Sommigen laten dit op den Messias slaan, anderen op den engel Michaël. Maar het is beter het op God

te laten slaan. Deze profetie bevat het oordeel geveld over Edom, dat is het keizerrijk Rome en Constantinopel, die Edomieten genaamd worden omdat ze den Edomietischen Godsdienst (d.i. den christelijken) hebben aangenomen, en die godsdienst wordt genoemd met den naam Edom, omdat de Edomieten het eerst geloofd hebben in den godsdienst van den bekenden man.

De woorden: „deze profetie" tot „bij de Edomieten" ontbreken in sommige uitgaven; hetzij ze geschrapt zijn door de censoren of door de drukkers zijn uitgelaten uit vrees voor de censoren.

3. Ik heb getreden: Deze profetie heeft betrekking op de verwoesting van Edom en de omverwerping van zijn godsdienst. *Ik alleen* heb aldus tegen Edom besloten.

4. Want de dag der wraak: Want Ik wil wraak nemen op mijn vijanden en wil mijn vrienden verlossen.

6. Andere volken behalve Edom. En Ik zal hun bloed op de aarde uitgieten.

7. De wijzen in Israël zullen dan de groote weldaden erkennen door God aan hen gedaan bij het vertrek uit Egypte, gedurende de ballingschap, bij hun bevrijding en 't herstel in hun eigen land.

9. De Engel Zijns aangezichts: vergel. Num. 20 : 16: dit slaat in geen geval op Mozes. Het heeft betrekking op de bevrijding van Israël uit Egypte. *Al de dagen „vanouds"* (een lange periode), nl. van hun verblijf in hun eigen land.

10. Sommigen verstaan onder den Heiligen Geest: de Engel des Heeren. *Hij zelf heeft tegen hen gestreden:* totdat zij Zijn land verlieten.

15. De profeet herhaalt hier het gebed van de verstandigen, waarvan in vers 10 sprake was.

17. Waarom doet Gij ons dwalen: ...anderen weer zijn van meening dat dit slaat op die eischen, die wij niet kunnen volbrengen in onze ballingschap.

Jes. 64 : 1. De bergen: de koningen die in veiligheid zitten.

Jes. 65 : 1. Dit is het antwoord van God op de gebeden van de Israëlieten.

2. Volgens R. Moses Hakkohen heeft het vorige vers betrekking op alle volkeren alsof God zeide: zelfs voor de volkeren, die Mijn naam niet aanriepen was Ik toegankelijk, maar wat Mijn volk betreft: Ik heb Mijn handen uitgebreid om hen te ontvangen.

5. Welke zeggen: zij, de onreinen, zeggen tot de anderen, die nooit varkensvleesch hebben gegeten, enz.

17. Want ziet: Sommigen leggen dit vers aldus uit: zie het zal zijn alsof Ik, enz. De grammaticus R. Jehudah, zegt: dat met den nieuwen hemel de schepselen in hemel en aarde worden bedoeld en de bedoeling van den heelen zin is: God zal een nieuwe, goede atmosfeer scheppen, zoodat de menschen gezond zullen zijn en zich verheugen in een lang leven. Hij zal eveneens vermeerderen de productieve kracht der aarde, zoodat het zal zijn, alsof zij nieuw was. Degenen, die het laten slaan op het toekomstige leven des menschen, vergissen zich, want dat komt niet overeen met den context, omdat men in het toekomende leven niet eet of drinkt, zooals onze wijzen ons hebben geleerd, en deze beschouwing van het toekomstige leven is de eenig ware. (Talmud Babli, Berachoth, p. 17). *De vorige* smarten zooals sommigen terecht verklaren; weer anderen vullen aan: hemel en aarde; maar in deze verklaring zit geen zin, zooals uit het volgende vers blijkt.

18. „Adi ad": voor een lange periode: want ten slotte sterven de menschen.

20. Dit vers toont aan dat degenen, die zullen terugkeeren naar Zion, zich in een lang leven zullen verheugen. De oude man zal zijn dagen vol maken, dat is de dagen, die de natuurlijke constitutie van een mensch hem veroorloven te leven, hij zal even lang leven als de vorige generaties van Adam tot Noach leefden. Hetzelfde is het geval met de „jongelingen". De zondaar, die sterft op honderdjarigen leeftijd zal vervloekt worden, want indien hij minder leefde dan zoo lang, zou zijn jeugd voor hem pleiten, omdat dan zijn geestelijke vermogens nog niet ten volle zijn ontwikkeld, maar honderd jaar oud zijnde is hij een jonge man, en *dan* een zondaar zijnde zal hij vervloekt zijn. Wij leeren uit dit vers dat de wereld in het laatst gelijk zal zijn als in het begin.

> Volgens de joodsche wet is de leeftijd waarop de mensch verantwoordelijk is voor zijn daden de vervulling van zijn dertiende jaar. Dat de leeftijd des menschen gelijk zal zijn als in de eerste generaties wil zeggen: ongeveer duizend jaren.

21. Zij zullen huizen bouwen: Dat is, zij zullen in veiligheid zijn, want er zal geen vijand zijn, zooals het uitgelegd wordt in het volgende vers. Of: Zij zullen huizen bouwen en daarin wonen voor een langen tijd, omdat degenen, die sterven in den oorlog niet zoo gelukkig zijn.

22. Als de dagen van een boom: die langen tijd leeft zooals de Carobboom en dergelijke.

Targum Jon: als de dagen van den boom des levens, zoo wordt de carobboom wel genoemd.

Vele werken der menschen behouden steeds hun nieuwe voorkomen, terwijl de menschen zelf al oud geworden zijn, z.a. b.v. een gebouw of een boek.

23. Hun kinderen zullen niet sterven, want God heeft de ouders gezegend en de kinderen eveneens, om bij hen te blijven.

24. Ik zal: ...de bedoeling van deze passage is: Ik zal hun dadelijk geven al wat ze van mij vragen zullen.

25. De wolf: dit is een figuurlijke uitdrukking voor: vrede zal gevestigd worden. Velen meenen, dat dit zal gedaan worden op zulk een wijze, dat God den wolf van zijn natuurlijken verscheurenden aard zal berooven, zooals aangewezen ligt in de woorden: *en de leeuw zal stroo eten. En stof:* zooals haar aard is, en zij zal niets anders eten. De bedoeling is: zij zullen geen kwaad doen. *Op Mijn ganschen heiligen berg:* Al deze profetieën hebben enkel betrekking op Palestina, want er wordt uitdrukkelijk gezegd „op mijn ganschen heiligen berg".

Jes. 66 : 1. De profeet berispt hier weer in dit hoofdstuk de goddelooze menschen.

7. Dit is een figuurlijke uitdrukking, aanwijzende, dat de Israëlieten zullen terugkeeren naar Zion, zonder eenige moeite, gelijk een vrouw, die kinderen baart zonder smart... De Israëlieten zullen plotseling samenkomen, zonder veel inspanning, uit alle hoeken. Het zal zijn alsof Zion haar kinderen op één dag ontvangen en gebaard had, en dat is wonderlijk.

18. De bedoeling van het heele vers is: wanneer zij van plan zijn tegen mij op te staan, dan is de tijd gekomen om alle volkeren rondom Jeruzalem te verzamelen. Ik zal hen straffen, totdat ze Mijn heerlijkheid aan alle volken zullen vertellen. Deze passage slaat op den oorlog van Gog en Magog.

23. Uit dit vers hebben de ouden afgeleid, dat de goddeloozen gedurende twaalf maanden de toekomstige straf hadden te dragen (Yalkuth II (Frankf. a. M.) 1687, S. 59 a. α. Remez 570 en de daar geciteerde plaatsen).

24. En zien: rond Jeruzalem waar Tophet is. Uit dit vers halen alle geleerden, dat er een dag des gerichts in Jeruzalem zal zijn. *Hun vuur zal niet:* Velen ontdekken hier een zinspeling op het

feit dat de ziel, wanneer zij het lichaam verlaat, blijft in de sfeer van het vuur, indien zij niet verdient in gemeenschap met de Engelen van God te komen. De ouden zeiden, dat dit plaats greep na de opstanding uit de dooden, en steunden deze meening door een verwijzing naar Daniël (12 : 12), die verzekert dat al de goddeloozen, wanneer ze weer tot het leven teruggeroepen worden, tot een eeuwig afgrijzen zullen zijn. Dit is alles geheel waar.

Aben Ezra verklaart Daniël 12 : 12 aldus: de rechtvaardigen, die gedurende de ballingschap zijn gestorven, zullen bij de komst van den Messias weer tot het leven teruggebracht worden, want op hen zijn de woorden van toepassing (Jes. 65 : 22): *zooals de dagen van een boom, zoo zijn de dagen mijns volks:* zij zullen zich dan vermaken met den Leviathan en den Ziz en de Behemoth en zullen dan andermaal sterven en in de toekomstige wereld leven waar zij blijven zullen, zonder te eten en te drinken en zich verheugen in de aanschouwing van de goddelijke glorie.

Jes. 1 : 26. Ik zal uwe rechters wedergeven als in den beginne, z.a. vs. 21: zij was vol recht. En dat zal zijn in de dagen van den Messias, wanneer al de goddeloozen zullen te gronde gaan. En de overgeblevenen Israëls zullen geen onrecht doen, noch leugen spreken.

27. Zion door recht: hetgeen Israël doet. *Zal verlost worden:* nl. zij zullen verlost worden en zij zullen tot haar terugkeeren en wel door de gerechtigheid, die zij doen, zullen haar ballingen tot haar terugkeeren — dat beteekent: *hare wederkeerenden door gerechtigheid.*

28. Verbreking: want dan zullen verbroken worden en te gronde gaan de overtreders en de zondaren tezamen. Zooals er staat in de profetie van Maleachi (4 : 1) *dan zullen alle hoogmoedigen en al wie goddeloosheid doet een stoppel zijn en de toekomstige dag zal ze in vlam zetten...* Deze volgende verzen tot het einde van de parasja slaan niet op de dagen van den Messias. Want van de dagen van de verwoesting van den eersten tempel af en vervolgens hebben ze geen afgodendienst bedreven in Israël in de hoven en onder allen groenen boom zooals ze gedaan hebben. Dan is er geen denken aan eiken enz., maar daarmee hielden zich bezig de geslachten, die leefden ten tijde van den eersten tempel. En omdat hij den ondergang van al de goddeloozen noemt, zoowel de afgodendienaars als de rest van de ongerechtigheid, hetgeen zal geschieden in de dagen van den Messias, zegt hij, dat de ondergang van de afgodendienaars zal zijn vóór dien tijd en dat is dus ten tijde van den eersten tempel, wanneer de afgodendienaars in Israël zullen omkomen, omdat ze hoven en boomen hebben verkoren tot asjera's en dan, wanneer de tempel verwoest wordt, zullen ze beschaamd worden, wanneer ze zullen zien dat de asjera's hen niet te hulp komen en hen niet redden uit de hand van den vijand Sanherib, als hij hen in ballingschap voert.

29. Dan zullen ze beschaamd en schaamrood zijn: en zij zullen weten, dat hun offeren aan en dienen van de afgoden ijdelheid

was. Daarom zal er tijdens den tweeden tempel geen afgodendienaar zijn in Israël, in 't geheel niet, geen eiken noch andere boomen. En dit zal hun troost zijn over de goden: *eikenboomen der gerechtigheid.*

Jes. 2 : 1. Het woord: Na de bestraffingen, die hij gezien heeft over Juda en Jeruzalem, vertelt hij van de vertroosting, die hij eveneens over Juda en Jeruzalem heeft gezien.

2. En het zal geschieden: Elke plaats welke heeft: het laatste der dagen, slaat op de dagen van den Messias. *De berg:* dat is de berg Moria, waarop de tempel gebouwd was. *Op den top der bergen:* want hij zal vastgesteld zijn en zich verheffen en uitsteken boven de rest der bergen en hoogten, want al de volken zullen hem verheerlijken en verheffen en zullen komen om op hem den Naam des Heeren te dienen; en hij zegt bergen, omdat de volkeren hun goden op hooge bergen dienen.

3. Komt, laat ons opgaan: dat zal ieder volk tot zijn nabuur zeggen. *Want uit Zion:* dat zijn de woorden van den profeet en niet van de volken... en het recht voor al de volken. En degene, die leert is de koning Messias. Want van hem zegt hij: *en hij zal richten.*

4. En hij zal richten: Die richter is de koning Messias. ...z.a. wij hebben geschreven in Michlol (Grammatica). Hij zegt, dat indien er een oorlog is tusschen het eene volk en het andere, of ze hebben een vordering op elkaar, dat ze dan ten gerichte zullen komen voor den koning Messias, want hij zal Heer zijn over alle volken en hij zal voor hen richten. En dan zal hij zeggen tot dengene, in wien hij onrecht vindt: maak in orde wat krom gemaakt is tegenover uw tegenpartij. En daarom zal er geen oorlog meer zijn tusschen het eene volk en het andere, want hij zal vrede tusschen hen maken. Dan hebben ze geen oorlogstuig meer noodig en ze zullen ze verwerken om er landbouwwerktuigen van te maken.

5. Huis van Jacob: Dit zijn de woorden van den profeet tot de mannen van zijn tijd. En hij zegt: huis Jacobs, omdat hij boven reeds gezegd heeft, dat in de toekomst al de volken zullen zeggen: *komt en laat ons gaan*, enz. En hij zegt: gijlieden, want gij zijt schuldig en geroepen om te gaan, van nu aan in het licht des Heeren. En het licht des Heeren, dat zijn de Wet en de geboden. En hij zegt: laat *ons* gaan, omdat de profeet zichzelven bij hen rekent

z.a. wij verklaard hebben in: *misschien zal de Heere der heirscharen* (1 : 9).

6. Maar Gij hebt verlaten: hij zegt: gij zijt het, God, die hebt verlaten uw volk, het huis van Jacob en terecht! want zij hebben de maat doen overloopen, meer dan het Oosten [1]). Z.a. onze rabbijnen zeggen (z.g.): wanneer uw volk „zijn werk doet" [2]) dan zult Gij het verlossen van al zijn benauwdheid, maar nu hebt Gij het verlaten.

7. En hun land is vervuld met zilver: dat was in de dagen van Salomo... Met een veelheid van woorden zegt de profeet dat de tijd zal komen, dat de menschen zullen worden vernederd en niet verhoogd door de veelheid van zilver en goud en paarden. En dat zal zijn in de dagen van den Messias, wanneer al de volken zich zullen vereenigen om tegen Jeruzalem te oorlogen en dan zullen zij zien, dat hen niet helpt hun zilver of goud noch hun sterkte of de menigte der volken en dan zal hun hoogheid vernederd worden en hun heerlijkheid zal verdwijnen.

9. Gij zult niet vergeven: het kwaad dat zij aan Israël hebben gedaan, maar Gij zult hen straffen voor al hetgeen zij hebben gedaan.

10. Ga in den rotssteen: dat zal dan de één tegen den ander zeggen.

18. En de afgoden: hoewel de afgoden reeds hebben opgehouden te bestaan bij de meeste volken tegenwoordig, toch zijn er in het Oosten nog wel afgodendienaars. Maar dan, in de dagen van den Messias, zullen alle afgoden ganschelijk uitgeroeid worden.

20. In dien dag: In de dagen van den Messias, wanneer God het gericht aan de goddeloozen zal voltrekken. Want ook heden ten dage zijn in het Oosten nog dienaars van zilveren en gouden afgoden. En hij zegt, dat de mensch zijn afgoden zal werpen op plaatsen waar de mollen graven, om zich te verbergen; en ze werpen daar hun afgoden verachtelijk, want ze kunnen hen niet helpen.

22. Laat af: Dan zal de een tot den ander zeggen: laat af van den mensch, want de schrik des Heeren zal over de geheele wereld zijn. En de één zal tot den ander zeggen: nu is vleesch en bloed niet meer te vreezen, maar alleen de schrik des Heeren. Want de mensch is niet te achten, immers in een oogenblik sterft

[1]) Waar immers de afgodendienaars wonen (vs. 18).

[2]) „Het werk des volks doen", d.i. geen heiden zijn; term. techn.: zich bij het volk houden.

hij, want zijn adem is in zijn neus, d.w.z.: zijn einde is nabij (of: spoedig uitgeblazen). In zijn neus, want de adem des levens schuilt in zijn neus.

Jes. 3 : 1. Want zie, de Heere: hij zegt in de bovenstaande parasja: de vergelding der goddeloozen en hun ondergang zal geschieden in de dagen van den Messias. En nu zegt hij, dat Hij gericht zal houden in Jeruzalem en in Juda.

18. Zegt den rechtvaardige: zegt en roept het ieder toe: dat God een rechtvaardig God is, die ieder rechtvaardige naar zijn rechtvaardigheid zal vergelden en elken goddelooze naar zijn goddeloosheid en dit sluit aan bij het vers: *wee hunlieder ziel* (9). Omdat het den goddelooze dikwijls goed gaat in deze wereld. Hij zegt dat zijn ziel gansch en al vergaan zal als een vergelding voor zijn goddelooze daden. Als de rechtvaardige goed zal zijn en niet van zijn rechtvaardigheid zich afkeert, zoodat hij ongerechtigheid doet, zegt dan dat ze de vrucht van hun werken zullen eten in deze en de toekomende (eeuw), en zoo ook zegt den goddelooze: indien hij zich niet afkeert van zijn boosheid, dan zal hem de vergelding zijner handen ten volle geworden in deze of de toekomende (eeuw). Maar in deze wereld zal hun de vergelding geschieden in menigte, zooals men aan Israël kan zien, dat struikelde en viel vanwege zijn slechte daden... En daarvan wordt gezegd, dat ze de vruchten van hun werken zullen eten, omdat men de vruchten eet in deze wereld, maar de „hoofdschotel" komt ongetwijfeld in de toekomende wereld. Wat goed is voor den hemel, is nog niet goed voor de menschen (het hemelsche „goed" is nog niet het aardsche „goed") d.i. een rechtvaardige heeft het niet altijd goed. *Wee, den goddelooze treft kwaad:* er zijn goddeloozen die het slecht gaat, maar er zijn ook goddeloozen die het niet slecht gaat, maar er is een hemelsch „slecht" en er is een aardsch „slecht" en dat beteekent: den goddelooze gaat het slecht... Den goddelooze gaat het slecht, want de vergelding zijner handen zal hem geschieden in deze wereld. En zegt nu: de gerechtigheid ontvangt de keren (kapitaal) èn de vruchten, want er staat: *de vrucht hunner werken zullen zij eten.* Maar de overtreding heeft geen kapitaal (keren) en geen rente (piroth). [1])

Jes. 4 : 1. En te dien dage: ...en dat zal zijn in de dagen van Achaz.

---

[1]) Zie Schürer, II, 490.

2. *Te dien dage:* boven hebben we reeds verklaard, dat dit is ten dage van de verlossing, wanneer de verlosser komt. En de verklaring van *des Heeren spruit* is: de Messias ben David. Zooals geschreven staat: *Ik zal David een spruit der gerechtigheid verwekken. Tot sieraad* beteekent iets begeerenswaardigs of heerlijks en voortreffelijks. Zooals: hij zal een sieraad zijn voor alle landen. Tot een sierlijke kroon. En *de vrucht des lands*, ook dat zegt hij van den Messias. In den beginne zal hij zijn als een schoone spruit, waarover de mensch zich verheugt, als hij hem ziet en wanneer hij bijna tot vrucht geworden is, is hij hem des te aangenamer en verheugt hij zich nog meer daarover. Zoo is het ook met den koning Messias, van den beginne verheugt men zich en daarna, wanneer hij zijn werk doet en overwint in den oorlog met Gog en Magog en het land rustig en vredig maakt, dan zal de heele wereld hem vreezen. Daarna zal hij zijn tot voortreffelijkheid en tot sieraad, want zij zullen verheven en voortreffelijk zijn in hem boven al de volkeren.

3. Zooals geschreven staat (Zef. 3 : 11): *en Ik zal uit uw midden wegnemen...* en (vs. 12) *Ik zal in uw midden doen overblijven een deemoedig volk*, enz. Targum Jon.: de Messias. En hij noemt Zion en Jeruzalem, want dat is de hoofdstad van Israël. Of omdat daar zal zijn de oorlog met Gog en Magog. *Zal heilig geheeten worden:* „lo": d.w.z. ter wille van Hem, want Hij is heilig. En de rechtvaardige dat is de *geschrevene*, omdat over hem besloten is dat hij zal leven om zijn gerechtigheid en goede werken. Zooals Deut. 32 : 32: *delg mij toch uit uw boek, hetwelk gij geschreven hebt.*

4. *En de Heere zal scheppen:* In den beginne was de wolk der heerlijkheid in den Tabernakel en in den tempel gelegerd, maar wanneer de ballingen terugkeeren, zal de wolk der heerlijkheid verschijnen over de huizen der wijzen en der grooten en der vromen. Dat beteekent: *over alle woning van den berg Zion* (5).

Jes. 5 : 1. Nu zal ik zingen: dat zijn de woorden van den profeet een vergelijking makende betreffende God (gezegend zij Hij) en Israël. En hij noemt Israël een wijngaard en God den heer van den wijngaard. En hij noemt deze allegorie een lied.

5. De vergelijking met den tuin en den muur is de bewaring Gods, die Hij van hen wegnemen zal, zoodat de volkeren der wereld over hen zullen heerschen. Zooals de Schrift ook zegt: *Ik zal mijn aangezicht van hen verbergen* enz.

26. ...dat is de koning van Assur...

Jes. 7 : 14. Ziet de maagd: dat is de vrouw van den profeet of van Achaz. En dit is wel juist, want als het de vrouw van den profeet was, dan zou hij zeggen: *de profetes* z.a. 8 : 3.

Jes. 8.

Zuiver zeitgeschichtlich. Immanuël, de zoon van Achaz, niet Hiskia.

Jes. 11 : 1. Deze parasja bevestigt, dat de toekomst van de dagen van den Messias die beloofd was, zal zijn in de dagen van Hiskia. D.w.z.: verwondert u niet over een groot wonder, dat geschiedt in de dagen van Hiskia, toen het leger van Assur viel door één slag, want nog eens zal een wonder bij Israël geschieden, grooter dan dit, in de dagen van den Messias, die voor Israël zal komen op het einde van de ballingschap. En hij zal komen uit de familie van Hiskia. Hij noemt Isaï, omdat uit hem de eerste koning voortkwam. De verklaring van *rijsje* is scepter, zooals ook de targum heeft. En hij zegt: *een scheut uit zijne wortelen* zooals een boom, die afgekapt is, weer uitloopt en uitspruit uit zijn tronk en wortelen. De beteekenis van tronk is, hetgeen overblijft van den boom op aarde en uit de zijden van den tronk spruiten de loten weer op. Ook uit de wortels, die onder de aarde zijn, komen ze aldus te voorschijn. Omdat Israël nu in ballingschap vertoeft buiten zijn land, is het als in tweeën gehouwen en is het rijk verscheurd, zooals een boom afgehouwen is. Voorwaar! de tronk en de wortels blijven over, zegt hij, want er is nog hoop dat de tronk weer zal uitspruiten. De profeet zegt, dat uit de wortelen van Isaï en uit zijn tronk nog een loot, een scheut zal voortkomen: want er zal nog weer een koning over Israël zijn, zooals in het begin en meer nog dan hetgeen is!

2. En op hem zal de geest des Heeren rusten; want van den Heer zal dit alles komen. Hij zegt eerst: *de geest des Heeren* en hij vermeldt aldus de verklaring: *de geest der wijsheid en des verstands, de geest des raads en der sterkte, de geest der kennis en der vreeze des Heeren.*

Wijsheid dat is de zaak die een mensch moet leeren en kennen om te allen tijde klaar te zijn. *Verstand:* daarmee leidt de mensch hetgeen hij niet kent af uit hetgeen hij wel kent. *Raad:* dat is het weten van en de bedrevenheid in de gewoonten en handelingen

der menschenkinderen onder elkaar. *De kennis en vreeze des Heeren:* die beide steunen op God. De bedoeling is: God kennen en Hem vreezen.

3. En zijn „rieken" (*ademen, welgevallen*) *zal zijn in de vreeze des Heeren:* omdat de reuk een gevoelig zintuig is, noemt hij dit, omdat de eigenschap van het reukorgaan is iets snel te kunnen waarnemen. Zoo ook Job. 39 : 25 (St. Vert. 28): *vanuit de verte ruikt het den krijg.* Zooals een vlasband verteert, wanneer hij vuur ruikt. Zoo zegt Hij: *zijn „rieken" is in de vreeze des Heeren.* Om uit te drukken dat hij gemakkelijk der menschen goed en kwaad doorziet. Want hij heeft het gezicht zijner oogen of het gehoor zijner ooren niet noodig, wanneer hij de menschen moet richten of straffen, want met zijn kennis en verstand zal hij de menschen gemakkelijk kunnen beoordeelen. Mijn heer vader (z.g.) verklaart „zijn rieken" als: „zijn rede, spreken". *Hij zal met gerechtigheid richten,* hij spreekt over *armen* en de *zachtmoedigen des lands.* Hoewel hij alle menschen zal richten, hij doet het in gerechtigheid, armen zoowel als rijken. Terwijl de manier der wereld is de zaak der grooten en rijken voor te trekken, daarom zegt hij dat hij niet aldus zal doen, maar met gerechtigheid zal hij de rechtzaak der armen tegen de rijken opnemen en hij zal de sterken met gerechtigheid straffen, opdat de zachtmoedigen des lands niet beroofd of onderdrukt worden, omdat ze zwak en onmachtig zijn.

4. Hij zal de aarde slaan met de roede zijns monds: d.w.z. de goddeloozen der aarde... met den geest zijner lippen, dat is de beteekenis van met de roede zijns monds. Want hij zal ze vervloeken en zij zullen sterven. En van den profeet Samuël staat er: *al wat hij spreekt zal voorzekerlijk komen* (1 Sam. 9 : 6). En van Elisa den profeet wordt gezegd: *en hij vloekte ze in den Naam des Heeren en er kwamen twee beren uit het woud en verscheurden van hen twee en veertig kinderen* (2 Kon. 2 : 24).

5. En gerechtigheid zal zijn: de gerechtigheid en de waarheid aan welke hij zal vasthouden zullen hem tot sterkte zijn, zoodat zijn lendenen niet wankelen.

7. De wolf zal verkeeren: sommigen verklaren dat in de dagen van den Messias de natuur van de wilde dieren en het vee zal veranderen en terugkeeren naar den toestand van het begin van de schepping en in de ark van Noach. Want indien in het begin van de schepping de leeuw het schaap opat, dan werd immers de schepping vernietigd. Want hoe kan een leeuw of dergelijk ver-

scheurend, vleeschetend dier, anders eten dan wanneer hij het vleesch van de rest van de dieren en het vee eet? En zie, dan zou de wereld zonder dat schepsel zijn, want zij alle kwamen te voorschijn, mannetje en wijfje, niet meer en ze wachtten niet om ze te eten, totdat het te verscheuren gedierte vruchtbaar zou geworden zijn en zich vermenigvuldigd zou hebben. Maar inderdaad aten zij het kruid des velds, totdat het te verscheuren vee vruchtbaar was geworden en zich vermenigvuldigd had. En het was van dien dag en voortaan hun natuur vleesch te eten. En zoo ook in de ark van Noach: indien de verscheurende dieren hun prooi zouden eten, dan zou dat verscheurde van de aarde verdwenen zijn. Want twee aan twee gingen ze binnen en niet meer! En als er nu staat, dat er van elk zeven waren van het reine, dat hij erin bracht, dan was dat om te dienen tot voedsel van de verscheurende dieren. Sommigen verklaren dit alles als een gelijkenis: de wolf en de panter en de beer en de leeuw, dat zijn dan beelden voor de goddeloozen, die de zwakken verdrukken en berooven, zooals de verscheurende dieren de andere. En het lam en de koe en het kalf en de geitenbok zijn beelden van de zachtmoedigen der aarde. En dan zegt men, dat in de dagen van den Messias vrede op aarde zal zijn en dat niemand zijn naaste kwaad zal doen. Maar deze verklaring gaat niet op, omdat hij zegt: *men zal nergens leed doen, noch verderven op den ganschen berg mijner heiligheid:* ten dage van den Messias zal op de geheele wereld vrede zijn z.a. geschreven staat Jes. 2 : 4: *zij zullen hunne zwaarden slaan tot spaden en hunne spiesen tot sikkelen. Het eene volk zal tegen het andere geen spies opheffen en zij zullen geen oorlog meer leeren* en Zach. 9 : 10 zegt hij: *ook zal de strijdboog uitgeroeid worden*, en hij zegt van den Messias (Zach. 9 : 10): *hij zal den heidenen vrede spreken*. Maar het staat vast, dat de natuur der wilde beesten niet veranderd zal worden, maar zij zullen verscheuren en vleesch eten zooals zij nu doen, maar hij belooft Israël, dat de wilde beesten geen schade zullen aanrichten in het gansche land Israël. Dit is het wat hij zegt in vers 9: *men zal nergens leed doen noch verderven op den ganschen berg mijner heiligheid* en dat beteekent: *want het land zal vol zijn van de kennis des Heeren*, daar men goed zal zijn en den weg des Heeren zal bewaren. Geen wild beest zal hun of hun vee geweld aandoen, ja, niets wat van hen is, omdat Hij het beloofd heeft aan Mozes onzen vader (vrede over hem!) Lev. 26 : 6: *Ik zal het boos gedierte uit het land wegdoen, ook al*

zullen ze het land doortrekken, zij zullen geen schade aanrichten.

7. De koe en de berin zullen samen weiden: zoo spreekt Hij bij Hosea den profeet (2 : 17): *En Ik zal te dien dage een verbond voor hen maken met het wild gedierte des velds en met het gevogelte des hemels*, enz. En waarom zegt Hij: *de leeuw zal stroo eten gelijk de os?* Wanneer hij stroo eet gelijk de os, dan verscheurt hij niet het vleesch van de kudden des lands van Israël, als hij geen aas kan vinden. Ook zijn er nog die deze passage allegorisch verklaren en dan zijn de leeuw en de beer en de slang een beeld van de valsche godsdiensten. En de verklaring van: *de koe en de berin zullen samen weiden* is dan, dat de bestemming van het vee geheel zal zijn voor den dienst van God en niet voor de ijdelheden der wereld. En dit is de beteekenis van: *de aarde zal vol zijn van de kennis des Heeren.*

8. ...en zie, de vijandschap van de slang, die gesteld werd met den mensch in het begin, zal ophouden in de dagen van den Messias in het geheele land Israël en voor het geheele volk Israël. Op alle plaatsen waar zij komen, zullen hen de slang en de wilde beesten niet beschadigen.

9. Men zal geen kwaad doen: Het gansche *land Israël* wordt genoemd: *de berg Mijner heiligheid.* „Berg" beteekent, dat het land hooger is dan alle andere landen. Men zal geen kwaad doen, *omdat* het land vol is van de kennis des Heeren! ארץ d.i. het land Israël, z.a. Jeremia de profeet zegt: *allen zullen ze Mij kennen van hunne kleinsten tot hunne grootsten.*

Te dien dage: dat is de dag van het einde der ballingschap. Die banier zal voor alle volkeren zijn zooals een banier in het leger, waarachter men gaat, terwijl alzoo de banier het gansche leger draagt. Zoo zullen alle volken den Messias zoeken en achter hem gaan om te doen wat hij beveelt en zij zullen allen naar hem luisteren. Daarom zal hij zijn in heerlijkheid, omdat er geen oorlog tegen (לו) hem zal zijn en hij zal in rust zijn en in heerlijkheid, want al de volken zullen hem verheerlijken en dienen. *Ten tweeden male:* want den eersten keer heeft Hij hen verworven uit het diensthuis van Egypte, maar op den dag van de vergadering der ballingen zal de Heer voor de tweede maal Zijn hand uitstrekken om ze te verwerven uit al de volken, waarheen zij verspreid waren. Dit slaat niet op de ballingschap van Babel, want daaruit gingen slechts Juda en Benjamin, die in de ballingschap van Babel waren, en de tien stammen werden niet vergaderd, daarom kan

dit niet gezegd worden van deze tweede vergadering, want gansch Israël trok uit Egypte, niemand bleef achter en hij spreekt van de tweede in vergelijking met de eerste. En de verzameling van *deze* ballingschap zal zijn de tweede na Egypte, omdat ze dan weer *allen* zullen uitgaan. En aldus zullen *allen* uitgaan bij de vergadering van *deze* ballingschap! Daarom zegt hij: van Assur en Egypte en van Pathros en van Cusch en van Elam en van Sinear en van Hamath en van de eilanden der zee. En wat bedoelt hij met *het overblijfsel Zijns volks dat zal overgebleven zijn?* Omdat velen van hen in de ballingschap hun einde vinden. *En van de eilanden der zee:* ook hetgeen in de landen van Edom (Rome) en Ismaël (Mohammedanen) is, dat uit het land Israël is, want zij zijn de eilanden der zee.

12. Hij zal een banier oprichten: zooals de Heilige (gezegend zij Hij) een banier zal opheffen voor de volken, want zij zullen sidderen om te gaan naar de plaats van de banier, zoo zullen op dien dag alle volken Israël wegzenden dat in hun land is, opdat ze gaan naar hen in heerlijkheid.

13. Wegwijken: Zoodra de kinderen Israëls zullen vergaderd worden in hun land, zal de nijd, die er tusschen hen bestond in hun ballingschap uit hun land wegwijken, want er bestond bij hen een scheuring des rijks vanwege den ijver over het koningschap van het huis Davids.

14. Edom en Moab: daar heden ten dage Israël niet alleen als vreemdeling beschouwd wordt onder de volken, omdat ze afgescheiden zijn van de volken door hun torah, maar ook omdat ze zich niet met de volken vermengd hebben. Maar de andere volken vermengen zich in menigte. En dat hij Edom en Moab *en de kinderen Ammons* noemt, d.w.z. hun landen en die daar tegenwoordig wonen. Dit is het wat hij bij Daniël van de toekomst zegt: zij zullen ontkomen aan de hand van Edom, en Moab en de heerschappij van de kinderen Ammons, dat is de beteekenis van: *zij zullen hunne handen slaan.* Want Israël zal aan hen de handen slaan, tot alles wat ze maar willen. En *zij zullen hun gehoorzaam zijn*, nl. in alles wat zij hen bevelen. En hij noemt die plaatsen, omdat ze dicht bij het land Israël liggen, en zoo zullen ook al die volken onder de hand van Israël komen.

Jes. 12 : 5. En die heerlijke dingen zullen bekend zijn over de gansche aarde, dat Hij een zwak volk uitvoert uit het midden van

groote en machtige volken. En de plaag over Gog en Magog zal eveneens bekend zijn over de geheele aarde.

Jes. 14 : 1. ...Daarom staat het bij ons vast, dat dit vers op tweeërlei wijze moet verklaard worden, want wij hebben gevonden, dat hen vele wederpartijders tegentreden, wanneer zij Jeruzalem bouwen. *De Heere zal zich nl. over Jacob ontfermen:* nu in de ballingschap van Babel zal Hij zich over hen ontfermen en zal hen uitvoeren uit hun ballingschap, maar Hij zal ook *Israël nog verkiezen* in de dagen van den Messias en dan: *de vreemdeling zal zich bij hen voegen.* Zooals geschreven staat: *en vele volken zullen zich te dien dage voegen tot den Heere* (Zach. 2 : 11). Zoo de verzen, die wijzen op dezelfde zaak bij de komst van den Messias in de woorden der profeten. En zoo ook:

2. *De volken zullen hen aannemen;* en *zij zullen al uwe broeders den Heere tot een offer brengen* (Jes. 66 : 20) en zoo ook al de verzen die daarop betrekking hebben.

29. Verheug u niet: Dat zegt de profeet nu Achaz gestorven is en Hiskia regeert. Want zie, er zal een opstaan, die u zal slaan en hij is uit het geslacht van dengene, die u van den beginne geslagen heeft. *Slang:* een vergelijking voor Uzzia, die slaat zooals een slang slaat en tevens doodt. En Targoem Jonathan zegt: zie uit de nakomelingen van Isaï zal de Messias voortkomen.

Jes. 18 : 1. Wee het land: nadat Jesaja vermeld heeft, wat geschieden zal in de dagen van Hiskia, laat hij daarop volgen de groote toekomstige verlossing in de dagen van den Messias.

3. Als de bazuin zal blazen... zoo zullen ook de kinderen Israëls zich verzamelen naar hun land, hier vandaan en daar vandaan ten tijde des heils. En zoo zullen de volken hen brengen en hen verzamelen, wanneer zij de banier oprichten en de bazuin blazen.

4. Want aldus de profeet zegt: dan, wanneer de verlosser komt, zal ik rusten en stil zijn van mijn beroering over hen, zooals geschreven staat: *om Zions wil,* enz. (Jes. 62 : 1). Maar dan, als haar gerechtigheid als een glans voortgaat, dan zal ik stil zijn en zien in mijn woning en dat is het heiligdom, daarin zal ik zien ten goede. *Als de glinsterende hitte op den regen:* want het is gunstig als een glinsterende hitte op den regen komt. Want zoodra de zon glinstert op de aarde na den regen, dan is zij schoon en goed voor het gewas. En zoo ook *de wolk des dauws in de hitte van den oogst:*

dat is ook gunstig. Want ten tijde des oogstes is de hitte groot en wanneer er dan een wolk van dauw voorbij gaat is dat goed voor de menschen tot afkoeling van de hitte. En hij zegt: dauw en niet regen, want de regen belemmert den oogst, maar de dauw is er goed voor, belemmert niet.

5. Want voor den oogst: Hij vergelijkt Gog en Magog en de volkeren, die met hem komen naar Jeruzalem na de redding, met den bloeienden wijngaard. En wanneer men den bloesem afwerpt, dan is er de vruchtzetting en dan de onrijpe druif en deze wordt langzamerhand goed, totdat de druiven rijp zijn; en dit is een beeldspraak op Gog en Magog, die met veel volk, paarden en ruiters komen zal, de gansche menigte geheel bekleed met schild en rondas, de hand aan het zwaard, zullen ze den ganschen dag strijden. Zooals Ezech. 38 : 5 staat. En *voor den oogst* beteekent: vóórdat de oogst geëindigd is... Zoo ook Gog en Magog, zoodra zij hun doel bijna bereikt hebben, dat zij Jeruzalem hebben onderworpen en de helft van de stad in ballingschap gaat, dan zal de Heere uitgaan en met die volkeren strijden en dat is de beteekenis van: *Hij zal de ranken met snoeimessen afsnijden.*

6. Zij zullen gelaten worden: nl. het leger van Gog en Magog. Zooals Ezech. 39 : 17 staat. En hij zegt: ziet, zomer en winter zullen hun lijken weggeworpen zijn. En wanneer hij zegt *het gevogelte in den zomer en het gedierte in den winter*, dan is dat omdat de vogelen des zomers in menigte vliegen en het gedierte des velds des winters in menigte komt. En zie, hij zegt in de profetieën van Ezech. (39 : 12): *Het huis Israëls nu zal hen begraven, om het land te reinigen, zeven maanden lang.* Maar hoe staat er dan dat *zij overgelaten zullen worden aan de roofvogelen der bergen en de dieren der aarde:* dat zal gebeuren terwijl zij nog bezig zijn met de begrafenis. En daar dat zoo is, zullen zij ze allen niet kunnen begraven, maar zullen de dieren en de vogels van hen nog eten des zomers en des winters.

7. Te dien tijde: de volken der wereld zullen Israël een geschenk brengen tot een offer voor den Heer. Zooals geschreven staat: *al uw broeders uit al de volken zullen den Heere een offer brengen.* Naar de plaats waar de Naam des Heeren der heirscharen wordt aangeroepen en dat is de berg Zion.

Jes. 19 : 16, 18, 19. Te dien dage: als het leger der Assyriërs voor Jeruzalem door den Engel is geslagen.

Jes. 22 : 11. Die dat van verre tijden geformeerd heeft: voordat Hij de wereld heeft geschapen. Zooals onze rabbijnen zeggen (gezegend zij hun nagedachtenis): zeven dingen zijn geschapen vóór de wereld geschapen werd en dat zijn: de hof Eden, de Torah de rechtvaardigen, Israël, de troon der heerlijkheid, Jeruzalem en de Messias, de zoon van David.

Jes. 23 : 18. Haar koophandel: Dit vers is een profetie voor de toekomst in de dagen van den Messias. Of misschien zal het zijn ten tijde van den tweeden tempel, maar het ligt voor de hand, dat het op de toekomst ziet. Zoo ook de parasja die nu komt.

Jes. 24 : 1. Ziet de Heere maakt ledig: De uitleggers verklaren deze parasja van de ballingschap der tien stammen... maar mijns inziens slaat het op de toekomst. Dat blijkt wel op het eind van de parasja. *Maakt ledig:* d.w.z. ik maak ledig van haar mannen. *Hij maakt het woest:* hij berooft het van zijn inwoners. Mijn vader brengt het in verband met het woord: openen in het arabisch en dan bedoelt hij het openen der poorten, opdat de mannen er uit kunnen gaan. Maar al de woorden, die in dit vers staan leggen sterk den nadruk op de verwoesting van het land.

2. En gelijk het volk: bij de verwoesting zal er geen onderscheid gemaakt worden.

5. Want zij overtreden de wetten: Indien hij dit zegt van de stammen zooals de uitleggers dit verklaren, dan is volgens den woordelijken zin de beteekenis, dat ze vanwege de menigte hunner zonden in ballingschap gaan. Maar omdat het toekomstig is, moet het verklaard worden van degenen, die kwaad doen, dat ze de wetten overtreden ten opzichte van de onderdrukking, waarmee de Meden in Israël meer (te veel) hebben onderdrukt. Zooals de Heilige Gezegende zegt (Zach. 1 : 15): *Want Ik was een weinig toornig, maar zij hebben ten kwade geholpen.* Ziet, want ze overtreden de wetten en ze veranderen de inzettingen, doordat ze Israël onderdrukken. *Zij vernietigen het eeuwig verbond:* z.a. hij zegt van Edom: *en niet gedenkt hij het verbond zijner broederen.* En Ammon en Moab en Ismaël zijn de broeders van Israël en deze allen doen hen kwaad en de rampen, die de volken der wereld treffen voor hun straffen van Israël, treffen ook hen. En dat zal in de toekomst zijn met Gog en Magog en de andere volken, wanneer ze Israël zullen straffen, dan zal hen treffen hetgeen uit het kwaad

voortkomt. *Daarom:* hoewel er wel een rest is, om welker overtredingen Israël gestraft wordt, wordt met de rest der volken bedoeld: zij, die den Naam des Heeren ijdellijk aanroepen, en daarop slaat de verwoesting van het land.

8. De vreugde des lands is opgehouden, ze is weggegaan uit hun landen. De vreugde is uit de stad weggegaan en er is niets overgebleven dan verwoesting en vernietiging.

12. In de stad: in elke stad van de steden der volken der wereld. Want er is niemand, die er uitgaat of er in komt. En gekraak is het teeken der verwoesting zooals Jes. 6 : 11 : *totdat de steden verwoest worden, zoodat er geen inwoner meer zij.* Die geheele groote vergelding, die hij hier noemt, zal geschieden in de dagen van den Messias, van Gog en Magog en de andere volken. En de vloek verdeelt de verzen, die staan aan het einde van deze parasja in drieën, vermeldende de dingen waarvan wij uitgelegd hebben, dat ze op de toekomst slaan nl. in de dagen van Gog en Magog en de andere volken, die een menigte van volken zullen vergaderen, zoodat er maar een weinig overblijft. Zooals er in vers 6 staat: *er zullen weinig menschen over blijven.* En in het volgende vers (13) zegt hij ook aldus: *als de afschudding van den olijfboom.*

13. Want aldus zal het zijn: al hetgeen vermeld is. Zoo zal het met de volken zijn, want hunne menigte zal zich verzamelen en een weinig zal er overblijven en de overgeblevenen zullen den Heer prijzen en Zijn macht, want Hij is de Heer van alles en alles is in Zijn hand. Zooals de val van Gog en Magog toont. En van hen staat geschreven (Zefanja 3 : 9): *opdat zij allen den Naam des Heeren aanroepen, opdat zij Hem dienen met vereende krachten.* En zoo zullen degenen, die overblijven uit den oorlog met Assur, wanneer zij zijn val zien, wederkeeren tot den dienst des Heeren. Zooals er geschreven staat en wij hebben uitgelegd in de profetie, die we gehad hebben over Egypte.

14. Zij zullen hun stem verheffen: Wanneer zij den Heer zullen prijzen en juichen over de hoogheid des Heeren, als zij zullen zien, dat Hij verheven is boven alle volken, wanneer Hij hen doet vallen bij hun oprukken tegen Jeruzalem.

16. Ik word mager: alsof de profeet wilde zeggen: nu ik deze toekomstige vergelding zie, die zal komen in Israël in de dagen der verlossing, waarin zij gelouterd zullen worden en niemand overblijven zal dan de rechtvaardigen. *De trouweloozen handelen trouweloos:* ... Of dit duidt aan de vier koninkrijken. De Baby-

loniërs hebben de Mediërs trouweloos behandeld en de Mediërs weer de Perzen. En de bewoners van Javan hebben de Meden en Perzen weer trouweloos behandeld. En de Cutheeërs weer de inwoners van Javan. En zij allen hebben Israël onderdrukt en hebben hen trouweloos behandeld, toen zij in hun midden in ballingschap verkeerden. Maar onze Rabbijnen hebben gezegd (z.g.): er is een bat-qol uitgegaan en heeft gezegd: ik word mager. De profeet zegt: tot hoelang gaat de bat-qol uit zeggende: de trouweloozen handelen trouweloos? Totdat de roovers komen en rooven hetgeen geroofd is.

17. De vrees: dat zegt hij ten opzichte van de volkeren der aarde, Babel en Ismaël, uitgezonderd de bewoners des lands en de heeren daarover en Israël, dat in het midden van hen in ballingschap verkeert. Hij zegt, denkt niet dat Israël alleen in de benauwdheid zal komen, want ook gij allen, die gerekend wordt de heeren en de bewoners der aarde te zijn, zult wankelen in het midden van haar en elk volk afzonderlijk zal wankelen van zijn plaats, maar Israël zal gered worden uit de benauwdheid en die rechtvaardigen zullen opgeschreven worden ten leven, maar gij zult niet overblijven.

18. Al die herhaling dient om den nadruk te leggen op de groote verdrukkingen, die zullen komen over de gansche aarde in dien tijd.

23. En de maan zal schaamrood worden: d.w.z. de aarde zal donker worden over hen, vanwege de menigte der verdrukkingen, en dat zal zijn in den oorlog met Gog en Magog. Alsdan zal het koninkrijk van den Heer der heirscharen op den berg Zion verschijnen en in Jeruzalem, want daar zullen zij zich legeren tegen Jeruzalem en de helft der stad onderdrukken. Maar dan zal God uitgaan en strijden met die volken. En dan zullen al de overgeblevenen uit al de volken erkennen, dat het koninkrijk des Heeren is en den oudsten Zijns volks zal eer en heerlijkheid zijn. En de overgeblevenen in Zion, dat zijn de oudsten, die hier vermeld worden.

Jes. 25 : 1. Heere mijn God: In die dagen zal ieder der oudsten zeggen, hetgeen hier staat en voor die oudsten bestaat de eer daarin, dat zij zeggen: Heere, Gij zijt mijn God. *Ik zal uw naam verhoogen:* . . . want Gij hebt bij ons dingen gedaan, die wonderlijk zijn in onze oogen, want gij hebt ons genomen van tusschen de

volken, waar wij verstrooid waren en die wij dienden. Verder zal Hij na de vergadering der ballingen, die tot ons zullen vergaderd worden, Gog en Magog en de vele volken met hem ten val brengen. Zij vallen op de bergen Israëls. Zooals in de profetieën van Ezechiël en Zacharia staat; een groot wonder zal het zijn.

2. Het paleis der vreemdelingen: dat zegt hij van *„paras"* (*Perzië. Rome?*) [1]) want dat is een paleis voor al de steden der volken.

3. Daarom: de sterken en de verdrukkers onder de volken der wereld zullen u vreezen en eeren, wanneer zij zien wat gij gedaan hebt met Gog en Magog en hun legerplaats.

4. Gij zijt: den arme en ellendige beschermt Gij, d.i. Israël. En hij vergelijkt de verdrukking en de ballingschap met den vloed der wateren en de hitte der zon. En God zal zijn hun toevlucht en schaduw, dat zij niet omkomen in de ballingschap.

10. Hij noemt hier Moab, want dat zal tot hulp zijn den volken, die komen uit het land van het Noorden tegen Jeruzalem met Gog en Magog. Omdat Moab bij het land Israël woont en hen, wanneer zij naderen, wijzen zal den weg, dien zij gaan moeten en met hem zal zijn; daarom noemt hij hier Moab afzonderlijk.

Jes. 26 : 1. Te dien dage: dat is alles ten dage der redding. En het lied dat gezongen wordt, dat zijn de volgende verzen. En hij zegt: *in het land Juda:* want daar zal de oorlog en de redding zijn.

2. Doet open: bij wijze van beeldspraak, want het land Israël zal voor hen geopend worden, want heden ten dage is het voor hen gesloten. *Het geloof bewarende:* omdat ze in de ballingschap het geloof aan den Heer bewaren en geen afgodendienst bedrijven.

6. De voet zal ze vertreden: wanneer hij ter aarde gevallen is. *De voeten des ellendigen:* dat is Israël. D.w.z. dat Israël hun hoogmoed en majesteit zal vernederen en zij zullen heeren over hen zijn in plaats dat zij knechten onder hen zijn.

8. In den weg uwer „gerichten": hoewel toen uwe gerichten ons bereikten en gij ons tuchtigdet in de ballingschap voor onze zonden, toch verwachtten wij u en vertwijfelden wij niet aan de verlossing en tot uw naam en uwe gedachtenis zal de begeerte onzer ziel zijn (of: was de begeerte...). *En tot uw naam en tot uwe gedachtenis* beteekent: wij zijn verlangend naar een profeet, die ons

---

[1]) Ed. Warschau, 38*a*, 1866: staat „Babel".

uw naam verkondigt en ons in de ballingschap een woord van uwentwege zegt.

10. Zij begrijpen niet, wanneer Uwe oordeelen over de goddeloozen komen, dat zij van Uwe hand komen.

11. Zij zullen zien ten tijde des heils, dat Gij ijvert voor Uw volk en dat Gij hen heil brengt. Zij zullen het zien en beschaamd worden.

12. Gij zult ons vrede bestellen: in orde maken, z.a.: *de pot aanzetten* (2 Kon. 4 : 38). Hij zegt: geef ons vrede, want het is in Uwe hand om het te doen, gelijk Gij ook al onze zaken hebt gedaan... want gelijk onze dagen geweest zijn in benauwdheid in de ballingschap, geef ons van nu af aan vrede.

13. Jahwe, onze God: gedenk onzer, Gij hebt toch ons, Uw volk, gesterkt in de ballingschap, want hoewel de volkeren heer en meester over ons waren en zij ons mishandelden, nochtans gedenken wij in U alleen Uw Naam en indien wij al den naam van andere goden gedacht hebben, waaronder wij verkeerden, zijn wij toch gered uit hun handen...

14. De dooden zullen niet leven: dat zijn de volken, tot wie wij ons in de ballingschap niet hebben gewend, want zij zijn dood en zullen niet weer opstaan.

15. Gij waart verheerlijkt geworden: bij hen en niet bij de andere volkeren. Daarom hebt Gij ze naar de einden der aarde verwijderd. D.w.z.: Gij hebt ze her en der verbannen en in ballingschap gevoerd uit hun land, naar de einden der aarde.

16. In benauwdheid hebben zij u gezocht: U alleen en geen ander hebben zij gezocht, ten tijde hunner benauwdheid. Ten tijde dat Uwe tuchtiging over hen was, stortten zij hun gebed voor Uw aangezicht uit, want zij wisten dat de benauwdheid, die over hen kwam in de ballingschap, een tuchtiging was over hun zonden en zij bekenden dat en zij hebben gebeden voor Uw aangezicht; dat was hun wijze en gewoonte al den tijd, dat zij in de ballingschap waren.

17. Zoo zijn wij geweest in de ballingschap; want ten tijde dat wij gered werden uit de benauwdheid, waren wij niet verheugd,[1]) omdat wij wisten dat een andere volgde en een toekomstige daarna. Want zoo waren wij er aan toe al de dagen der ballingschap, want het woord der reddingen, dat Gij ons beloofd hebt is nog niet op de aarde vervuld. Want de inwoners der wereld vielen niet

[1]) En Psalm 126 dan?

neder. Want die zaak is een teeken voor onze redding en te allen tijde, dat wij uit de benauwdheid gered waren, waren wij niet blijde, want wij wisten dat de tijd van de redding er nog niet was. Want wij zagen niet, dat de inwoners der aarde terneder vielen.

19. Uwe dooden zullen leven: Hij zegt: dan, ten tijde der verlossing zullen uwe dooden leven, want in de toekomst zal de Heilige Gezegende ten tijde der redding de dooden opwekken. En zoo zegt hij in de profetieën van Daniël: *en velen dergenen die in het stof der aarde slapen, zullen ontwaken* (Dan. 12 : 4). En reeds hebben wij in het begin van deze parasja geschreven, dat op dezen dag dit lied zal gezongen worden en de inhoud van dit lied is deze parasja tot aan dit vers. En de profeet zegt: *dan zullen Uwe dooden leven*, en dit (יְהֹ) is suffix bij God. D.w.z. degenen, die rechtvaardig bij God zijn, zooals onze Rabbis ook (z.g.) gezegd hebben: Gij zult de dooden opwekken, nl. de rechtvaardigen en niet de goddeloozen. En dat blijkt ook uit dit vers, dat zegt: *Uwe* dooden. En zoo ook de profetie van Daniël die zegt: *velen*. Hij bedoelt: wanneer mijn dood lichaam opstaat uit het stof, dan ook degenen, die rechtvaardig zijn en hij zal vertrouwen op de waarheid, dat hij zal opstaan, die bij zich zelven weet, dat hij rechtvaardig is. *Waakt op en juicht, gij die in het stof woont:* dat zal elk tegen zijn naaste zeggen. Of een stem zal uit den hemel komen die dat zegt. *Dauw als de dauw der moeskruiden:* bij wijze van vergelijking, uw dauw zal zijn als de dauw, die men ziet op de kruiden, zooals de dauw de kruiden doet opleven en ze doet uitspruiten, zoo zal uw dauw zijn. Dat bedoelt hij van God, die de dooden levend maakt. Hij zegt: Gij zult de dooden levend maken, maar de goddeloozen en degenen, die „refaim" genoemd worden, zult gij ter aarde nederstorten, omdat gij hen niet levend maakt.

20. Dit vers spreekt van de oorlogen van Gog en Magog, wanneer een weinig tijd verdrukking voor Israël zal zijn; en dan zegt Hij bij wijze van vergelijking: *ga mijn volk, ga in uwe binnenste kamers, en sluit uwe deuren achter u toe*, en dit is een vergelijking voor een zich verbergen in goede werken en een volkomen bekeering. Want als een klein oogenblik zal de gramschap zijn, dan zal ze voorbijgaan en de goeden zullen gered worden.

21. De Heere zal uit zijn plaats uitgaan: Een vergelijking die zegt: te dien dage zal de Heere uitgaan en strijden tegen die volken en te dien tijde zal Hij al hun zonden, die tevoren gedaan zijn over hen bezoeken en al het onschuldige bloed dat zij vergoten

hebben zal Hij over hen bezoeken; en wanneer het bloed niet gewroken is, is het alsof het onder aarde is verborgen en wanneer het gewroken is, is het alsof het ontdekt is. Zoo zegt Job: *de aarde zal mijn bloed niet bedekt houden.* Daarom ook: *het land zal de doodgeslagenen niet bedekt houden.* Hij noemt alleen het bloed en niet de andere gewelddaden, die ze gedaan hebben, want bloedvergieten is wel het ergste.

Jes. 27 : 1. Te dien dage: hard en groot en sterk: herhaalde versterking om aan te duiden de vernieling van het zwaard onder de volken, zooals nog niet geweest is. En dat slaat alles op den oorlog van Gog en Magog, zooals wij verklaard hebben. En de Leviathan, die vermeld wordt, is beeldspraak voor de koningen dezer sterke volken. Het is de groote visch, die in de zee is. Ook wordt hij genoemd: tannin. Dat is een slang. En waarom zegt hij: *de Leviathan, de Leviathan, de draak,* driemaal? Dat slaat op de koninkrijken der Perzen en Mediërs en het koninkrijk van de Indiërs.[1])

3. Ik de Heere behoed dien: Opdat mijn toezicht daarover voortdurend zij. Zooals er staat: *Ik zal Mijn aangezicht wenden hun ten goede. Bij oogenblikken zal Ik hem bevochtigen:* want Ik zal uitstorten over hen den Geest der kennis en den geest der profetie als water in menigte. Zooals er staat: *de aarde zal vol zijn van de kennis des Heeren.* En: *Ik zal uitstorten van Mijnen Geest op alle vleesch,* maar Hij bedoelt niet op alle vleesch, maar op Israël. Want daarna zegt hij: *en uwe zonen en dochteren zullen profeteeren.*

6. In het toekomende: d.w.z. de toekomende dagen, d.i. de tijd der redding, z.a.: *zie de dagen komen, zegt de Heere, dat ik David een spruit der gerechtigheid zal doen uitspruiten.* En dan, in die dagen, zal Jacob wortel schieten.

12. En het zal te dien dage geschieden: ten tijde van de verlossing. *Dorschen:* zooals men tarwe uit het stroo dorscht en zooals men vruchten van een boom leest, zoo zal God Israël uit de volken dorschen, want zij zijn te midden van de volken als de tarwe in het stroo en als de vrucht aan den boom; en de mensch plukt daarvan de vrucht, die hij gebruiken kan, maar het stroo en de takken laat hij rusten. En waarom zegt hij *tot aan de rivier van Egypte*? In Egypte ligt het einde van het koninkrijk der volken; wanneer de koning van het Noorden strijdt met den koning van het Zui-

---

[1]) Ed. Warschau, 40*b*: Edom, Ismaël en Indië.

den, dan zal de koning van het Noorden komen tot Egypte en hij zal heerschen over de schatten van goud en zilver en over al wat begeerlijk is in Egypte, zooals in het gezicht van Daniël staat. Hij zegt nl. (Dan. 12 : 1): *En te dier tijd zal Michaël opstaan, die groote vorst, die staan zal tegen de kinderen uws volks*, enz.

Jes. 28 : 1. Onze vaderen zeiden: „de wijn van Prugiatha en de wateren van Dormaskiet hebben de tien stammen uit Israël afgesneden." [1])

6. Een geest des oordeels: die ten oordeel zit is Hiskia, want die zal koning zijn en op den troon des koninkrijks zitten om recht te doen; en er staat, dat God hem zal zijn tot een Geest des oordeels, d.w.z. dat God hem zal geven de kennis en het verstand om het oordeel der waarheid te doen. Z.a. Jes. 11 : 2: *en op hem zal de geest des Heeren rusten, de geest der wijsheid*, enz. Jonathan verklaart deze beide verzen messiaansch en ook onze rabbijnen verklaren deze zaak van de dagen van den Messias in de toekomst.

16. Hij zegt, dat er een goede koning in Zion zal heerschen die Zion redden zal met zijn hand van de vijanden, die het volk zal doen omkeeren en de zonden zal wegdoen.

Caput 29 en 30 worden verklaard van den tijd van Achaz en Hiskia.

Jes. 30 : 26. Het licht der maan: Vele uitleggers verklaren dit vers van de toekomst. Sommigen verklaren het dan letterlijk, maar dat is niet goed. Anderen verklaren het als een beeldspraak voor het vele goede, dat zal zijn in de toekomst van de dagen van den Messias. En zoo is het ook. Maar het kan ook even goed verklaard worden als een beeldspraak voor de dagen van Hiskia, dat hun veel goeds zal geschieden na den ondergang van het Assyrische leger, want de verlossing daarvan zal groot zijn. Zoo wordt de benauwdheid wel „donkerheid en duisternis" genoemd. Zoo ook, dat in de verdrukking de zon en de maan verduisterd worden en de sterren ophouden met hun glans en dergelijke verzen meer. *Ten dage als de Heere de breuk Zijns volks zal verbinden:* indien dit op de toekomst slaat, dan is het het einde van de ballingschap of na den oorlog van Gog en Magog, dan moet ook daarom aldus verklaard worden het vers dat hieraan voorafgaat, nl. *de dag der groote slachting* en dan wil het zeggen, dat er na dien oorlog geen

[1]) Zie bij Rasji t.p.

benauwdheid meer op de wereld zijn zal. En dan zal het zijn alsof de gansche wereld licht is. Maar als het verklaard moet worden van de dagen van Hiskia, na den ondergang van het Assyrische leger, dan zal de inhoud van deze parasjas in overeenstemming moeten zijn met de volgende verzen; en wat de hierop volgende verzen betreft, deze schijnen tot inhoud te hebben de dagen van Hiskia, zooals wij ook verklaard hebben. En dit is de meening van den grooten Rabbi Mozes Maimonides (z.g.).

Jes. 32 : 1. Zie een koning: dat is Hiskia, die zal heerschen om gerechtigheid te doen en gericht, daarom zal deze verlossing in zijn dagen zijn.

2. En die man: dat is Hiskia.

15. Totdat: d.w.z. dat die verwoesting zal zijn, totdat het den Heere zal behagen en Zijn welbehagen over ons uit zal storten en dan zal de woestijn tot een vruchtbaar veld worden.

Jes. 33 : 1. Wee gij verwoester: indien deze vertroosting, gelijk wij hebben geschreven, is in de dagen van Hiskia, dan wordt dit tot Sanherib gezegd. Maar als zij van de toekomst geldt in de dagen van den Messias, dan is het gericht tot den koning der volken, die in die dagen zal zijn. En dat is het koninkrijk van Perzië in het gezicht van Daniël (Rome ?). Hij wil zeggen: er zal een tijd komen, dat gij zult verbroken en uw koninkrijk naar het eind zal loopen.

2. Heere, wees ons genadig: Indien het is in de dagen van Hiskia, vreezen de inwoners van Jeruzalem voor den koning van Assur, zoodat ze gedreven worden om smeekende erbarming te zoeken. Maar als het in de dagen van den Messias is, vreezen zij voor Gog en Magog en worden zij gedreven om smeekende erbarming te zoeken.

3. Van het geluid des rumoers: als dat betrekking heeft op het leger der Assyriërs, dan beteekent het 't geluid van 't rumoer van den Engel, die het leger sloeg. Maar als het op Gog en Magog slaat, dan beteekent het eveneens zooals er staat: *en de Heere zal uitgaan en strijden tegen die volkeren.*

10. Nu zal Ik opstaan: tegen den koning van Assur.

11. Gij gaat met stroo zwanger: dat zegt Hij van de volken, die in het leger van den koning van Assur zijn.

17. Den koning: dat is Hiskia. En dat zegt hij tegen den stam Juda.

24. Geen inwoner: nl. van Jeruzalem. Want God vergeeft hun zonden ter wille van Hiskia, die hen terecht wijst en ten goede doet keeren. En de Heere redt hen met een groote verlossing. Sommigen verklaren deze geheele parasja van de toekomst, van de dagen van den Messias. Maar het zekere is, zooals wij hebben verklaard.

Jes. 34 : 1. Nadert, gij heidenen: Deze parasja slaat op de toekomst en daarna gaat het over de verlossing Israëls tot: *en het geschiedde in het veertiende jaar* (hfdst. 36). En hij noemt haar met den naam Bozra, omdat Bozra een groote stad was en zoo zegt Jeremia in Klaagl. 4 : 22: *Uwe ongerechtigheid heeft een einde, o gij dochter Zions! Hij zal u niet meer gevankelijk wegvoeren; maar uwe ongerechtigheid, o gij dochter Edoms! zal Hij bezoeken: Hij zal uwe zonden ontdekken.* En Hij noemt in de profetie heidenen en volken en de wereld en wat daaruit voortkomt, want Hij vertoornt zich tegen al haar heir. Want het eene volk trekt ten oorlog tegen het andere volk en daarom zal er dooding en slachting zijn onder hen.

5. Het volk hetwelk Ik verbannen heb: over Edom d.i. over Javan, want dat is het volk, dat ik wil verbannen om recht te doen bij hen voor het kwaad dat zij Israël aangedaan hebben. En de beteekenis van ,,in den hemel'' en ,,zwaard'' is beeldspraak, want de oordeelen dalen van den hemel neer.

6. Het zwaard des Heeren: want Hij beveelt en wil het. *Lammeren en bokken:* dat zijn de koningen der volkeren.

7. De eenhoornen zullen met hen afdalen: want vele koningen zullen sterven na de koningen van Javan.

Jes. 40 : 1. Troost, troost: dit zijn alle toekomstprofetieën van de dagen van den Messias. Tweemaal ,,troost'', als versterking.

2. Strijd: ,,vastgestelde tijd'', z.a. Job 7 : 1: *heeft niet de mensch een strijd op aarde?* Het beteekent, dat haar tijd dan ten einde loopt en dan bedoelt hij den tijd, dien het in ballingschap doorbrengt. Jonath.: gij zult niet meer een volk der ballingschap zijn. *Dat haar ongerechtigheid verzoend is:* haar straf betaald is, z.a. Lev. 24 : 36: *het land zal zijn sabbathen verzoenen.* En zoo ook: haar zonde gestraft, z.a. *want nog niet is de zonde der Amoriten gestraft* (St. Vert. volkomen). Jonath.: *haar zonden zijn vergeven. Dat zij ontvangen heeft:* dubbel kan beteekenen: tweemaal, of meer, z.a. Ez. 21 : 19 (14): *het zwaard zal ten derde verdubbeld*

worden; daarmee wil hij zeggen: driemaal zal het verdubbeld worden. En wanneer hij nu hier zegt: dubbel, dan beteekent dat tweemaal; en daarmee bedoelt hij de twee ballingschappen, waarin Israël naar Babel is gevoerd. En waarom is dit? Ter wille van al haar zonden. De wijze Rabbi Aben Ezra verklaart „dubbel", als de vijandschap, die het ondervindt van elk volk. En mijn vader, z.g., verklaart „dubbel" als: hunner zonden en die hunner vaderen, z.a. Jerem. zegt: *onze vaderen hebben gezondigd en zij zijn niet meer en wij dragen hunne ongerechtigheden* (Klaagl. 5 : 7).

6. Een stem zegt: roep, z.a.: *een stem des roependen*, of: de stem der profetie, zeggende tot den profeet: roep. En de profeet zeide: *wat zal ik roepen* en de stem antwoordde: *roep en zeg: alle vleesch is als gras.* Hij wil dit zeggen met betrekking tot de volkeren, die met Gog en Magog zullen komen, dat ze allen zullen sterven. Maar waarom zegt hij dan: *alle vleesch?* Dat is een overdrijving, z.a.: *het gansche land zal naar Egypte gaan*, enz. En wat beteekent dan: *al zijn goedertierenheid?* Al doen ze nog zoo veel barmhartigheid, men zal daaraan niet gedenken, omdat hunne ongerechtigheden vele zijn. En wat ze Israël nog aan kwaad zullen aandoen, daarvoor zullen ze hun straf ontvangen. De vergelijking met het gras en de bloem des velds is, dat ze spoedig verdorren en de bloem valt dan ook af als de wind blaast.

Jes. 41 : 2. Dien rechtvaardige: dat is Abraham . . . en God heeft hem opgewekt van tusschen de afgodendienaars.

9. Welken Ik gegrepen heb: nu gaat hij over in het futurum naar de wijze der profetie. Hij wil zeggen: Ik zal u grijpen, om u uit de ballingschap uit te doen gaan.

15. Ik heb u tot een scherpe nieuwe dorschslede gesteld: voor de goddeloozen, wanneer gij uit de ballingschap uitgaat. *Bergen:* koningen en vorsten.

25. Ik verwek een van het Noorden: De uitleggers verklaren dit van Cyrus, den koning van Perzië, want zijn land ligt noord-oostelijk van Babel. Daarom zegt hij: *uit het Noorden.* En hij zegt: *van den opgang der zon*, want hij zal Babel met het zwaard uitroeien en Israël bevelen op te gaan naar zijn land, daarom zegt hij: *de eerste tot Zion, zie, zie ze daar.* Maar mijn vader zaliger verklaarde deze parasja van den Messias. En hij zegt: *ik wek op.* Maar hij zegt niet, wien, tot 42 : 1. En dat is juist. Maar waarom

zegt hij nu: *uit het Noorden en van den opgang der zon?* Omdat daar de tien stammen zijn in Chalach en bij de rivier de Chabor in Gozan en de steden van Medië en dat land ligt noordoostelijk.

27. De eerste tot Zion: de eerste, die tot Zion komt uit de ballingschap zal de boodschap overbrengen en zal tot Zion zeggen: zie, daar zijn ze, uwe zonen.

Jes. 42 : 1. Ziet, mijn knecht, dat is de koning Messias, z.a. wij hebben uitgelegd. *Dien Ik ondersteun:* een vergelijking; z.a. een koning steunt op zijn vertrouwden knecht. *Ik heb Mijn geest op hem gegeven,* z.a. ook van hem geschreven staat: *en op hem zal de geest des Heeren rusten,* Jes. 11 : 2. *Hij zal het recht den Heidenen voortbrengen:* hij zal hun recht aan het licht brengen en hij zal vrede sluiten tusschen volk en volk, zoodat er geen oorlog meer zijn zal. Z.a. ook van hem geschreven staat: *en hij zal tusschen de volken richten, enz.* (Mi. 4 : 3). En ook: *hij zal den volken vrede spreken en zijn heerschappij is van de zee tot aan de zee* (Ps. 72 : 8). Dat zal gebeuren na den oorlog tusschen Gog en Magog.

2. Hij zal niet schreeuwen: zooals de manier van een rechter is, die tot de geoordeelden, die voor zijn aangezicht staan, roept en hen dwingt tot zijn rechtzaak. Hij zal dat niet noodig hebben, want rustig zal hij tot hen spreken en zij zullen zijn woorden aannemen.

3. Het gekrookte riet: bijna verbroken. Niemand zal spoedig op een gekrookte rietstengel steunen, omdat ze bijna gebroken is. Hij zegt: al deze dingen zullen geschieden en de leiding van zijn koninkrijk zal rustig zijn, zoodat ook zelfs de zwakken zich bij hem rustig gevoelen. En hij vergelijkt de zwakken bij een gekrookt riet en een rookende vlaswiek, die ook zwak is, omdat die bijna uitgebluscht is.

4. Hij zal niet verbroken worden en niet verdonkerd worden: hij zal niet verslappen en verzwakken en niet afnemen, *totdat hij het recht op aarde gesteld heeft.* En de beteekenis van „op aarde" is: voor de inwoners der aarde; en zoo ook *de eilanden:* de bewoners der eilanden. *Naar zijn leer:* die hij hen zal onderwijzen en waarop zij zullen wachten (Mi. 4 : 2).

6. Tot een verbond des volks: tot behoud van elk volk; want daarom blijft de gansche wereld bestaan en dit gansche verbond is een zaak van behoud en aldus is het ook een licht voor de volke-

ren, z.a. er staat (Jes. 60 : 3): *de heidenen zullen tot uw licht gaan.* En het licht dat is de Torah, die voor hen van Zion zal uitgaan. En Israël zal tweemaal een behoud voor de volkeren zijn. De ééne maal, wanneer er om zijnentwil vrede zal zijn bij al de volkeren, z.a. er van den Messias gezegd wordt: *en hij zal den heidenen vrede spreken* (Zach. 9 : 10, Jes. 2 : 4). En de tweede maal is, wanneer de heidenen uit oorzaak van Israël zeven geboden zullen houden en op den goeden weg zullen wandelen, z.a.: *dat Hij ons leere van Zijne wegen en wij wandelen op Zijne paden* (Jes. 2 : 3). (Cf. Edersheim, II, 764 vlg.).

8. Ik ben de Heere, dat is Mijn naam: dat is Mijn naam, die voor Mij afgezonderd is. Niet zooals de naam der afgodsbeelden, hoewel hunne vereerders hen aan mijn volk willen toegekend zien onder denzelfden naam „God", maar mijn volk kan met dien naam zich niet vereenigen, want Ik ben de Heer over alles en in het vervolg geef Ik Mijn eer ook niet een ander, zooals Ik tot nu toe gedaan heb, want Ik heb geen gericht gehouden bij de goddeloozen, daarom erkennen zij Mij niet, maar vereeren de afgoden. Maar nadat Ik Israël uit de ballingschap zal gevoerd hebben en bij hen groote wonderen zal gedaan hebben, zullen al de volkeren Mij erkennen, want dat is niet mogelijk, dan nadat Ik recht zal gedaan hebben bij de goddeloozen, z.a. er staat Mal. 4 : 1: *dan zullen alle hoogmoedigen en al wie goddeloosheid doet een stoppel zijn en de toekomstige dag zal ze in vlam zetten*, enz.

9. Ziet de voorgaande dingen zijn gekomen: de profeet zegt: de eerste profetieën, die ik geprofeteerd heb tegen Sanherib, die zijn gekomen; want in de dagen van den profeet Jesaja zijn ze gekomen. *En nieuwe dingen verkondig ik* en nu vertel ik nieuwe profetieën, die gij nog niet gehoord hebt en *ik doe ze hooren, voordat ze uitspruiten:* opdat gij weet, dat zooals de eersten uitgekomen zijn, ook de laatsten zullen uitkomen. En die toekomstige dingen, waarvan Hij spreekt, nl. dat Hij Israël uit deze ballingschap zal voeren, daarvan spreekt hij bij wijze van vergelijking: *zij zullen uitspruiten.* Aldus ook: Psalm 132 : 17: *Ik zal David een hoorn doen uitspruiten*, Ez. 29 : 21: *Ik zal het huis Israëls een hoorn doen uitspruiten.* Want dit nieuwe woord is als het kruid, dat vernieuwd wordt en zich openbaart op de aarde na zijn verborgenheid: zoo zal het heil van Israël zijn.

16. Ik zal leiden: voorwaar: Israël, want zij zijn als blinden in de ballingschap. *Ik zal hen leiden door een weg, dien zij niet geweten*

hebben: want Ik zal hen leiden naar hun land, door de woestijn der volken.

23. Wie onder ulieden neemt ter oore, deze terechtwijzing, wie van u neemt ze ter oore en wie merkt haar op en hoort wat er gebeuren zal op het einde der dagen?

Jes. 43 : 1. Maar nu, zoo zegt de Heere: sommigen verklaren deze parasja van Cyrus, koning van Perzië, die Israël uit de ballingschap van Babel laat gaan. Maar mijn vader, z.g., verklaart dit met betrekking tot Sanherib en dat is juist.

5. Vrees niet: dit kan niet anders verklaard worden dan met betrekking tot de toekomst. Maar waarom hebben wij dan het voorgaande op Sanherib laten slaan? Hij zegt: vrees niet, want zooals Ik bij u gedaan heb in het verleden, zoo zal Ik bij u doen in de toekomst en Ik zal de ballingen verzamelen uit alle vier hoeken der wereld. En wat bedoelt hij met: *uw zaad?* D.w.z. ook de kleinen zal Ik zachtkens leiden. Of Hij zegt „uw zaad" omdat de profetie vóór deze ballingschap is en de profetie wordt gesproken tot hen, die er op dien tijd waren, maar zij zullen er dan niet meer zijn, maar hun zaad dat er dan zijn zal, daarom zegt Hij: *Ik zal uw zaad brengen.* Maar waarom zegt Hij dan: *Ik zal u verzamelen?* Daarmee bedoelt Hij de opstanding der dooden, die weer zullen leven met degenen, die dan in dien tijd zullen leven en in ballingschap verkeeren.

6. Ik zal zeggen: Wat Hij zegt tot de winden, is bij vergelijking, alsof de winden hen opnamen van hun plaats en brachten naar het land Israël.

10. Opdat gij weet: uit hetgeen gebeurd is, weet ge wat er komen zal, want dat staat vast. En gij zult Mij vertrouwen, dat Ik de toekomst zoo zal maken, gelijk Ik gezegd heb, nl. dat Ik uwe kinderen uit de latere ballingschap zal voeren.

19. Zult gijlieden dat niet weten? Weet gij die redding niet van ouds? Want dat staat geschreven in de Wet van Mozes (Deut. 30 : 3) *En de Heere zal uw gevangenis wenden en zich uwer ontfermen en Hij zal u weder vergaderen uit al de volken.* En dit wordt niet gezegd van de ballingschap van Babel, want toen waren ze niet verspreid onder de volken en zij zijn niet uit de ballingschap gegaan. Want indien de ballingschap van Babel bedoeld is, dan zijn de tien stammen niet uit de ballingschap gegaan. En eveneens, wanneer Hij zegt: Deut. 30 : 2: *want gij zult tot den Heere,*

uwen God, wederkeeren met uw gansche hart en uw gansche ziel (dan gaat dat niet op), want dezen, die naar Babel gingen, bekeerden zich niet tot God met hun gansche hart en hun geheele ziel, want ziet, er waren onder, die den sabbath ontwijdden en vreemde vrouwen trouwden. En wat zegt dan Jeremia (25 : 12) over het vervuld worden der zeventig jaren aan Babel en Jer. 29 : 13: *en gij zult mij zoeken en vinden?* In die parasja spreekt hij over twee ballingschappen.

21. Dit volk heb Ik mij geformeerd: Ik heb het geformeerd, opdat het Mij tot een volk zou zijn en zij zullen Mijn lof vertellen over de wonderen, die Ik doen zal bij hen, als Ik hen uit de ballingschap zal voeren. En nu begint een andere parasja, om Israël te toonen, wat Hij tot dat geslacht gezegd heeft. Want al het goede, dat Ik in de toekomst aan uwe kinderen doen zal, die in de ballingschap zullen zijn, dat zal Ik hen niet doen om uwe goede daden en niet ter wille van u, want Hij zegt:

22. en niet hebt gij Mij aangeroepen, o Jacob! Zelfs hebt gij Mij niet aangeroepen ten tijde uwer benauwdheid, want gij hebt u niet om Mij bemoeid, o Israël!

Jes. 44 : 1. Hoewel Ik u zal ontheiligen, toch zal Ik een groot goed bij u doen. En nu hoor de vertroosting, want gij zijt Mijn knecht te midden van al de andere volken en u heb Ik verkoren uit hen allen. En hoewel een goede knecht soms in overtreding is, zijn meester zendt hem niet weg, maar hij tuchtigt hem en later, als die knecht eenige malen getuchtigd is, heeft hij berouw en keert tot den dienst zijns heeren terug in oprechtheid des harten en dan doet zijn heer hem weer veel goed.

2. Jeschurun: dat is gewisselijk Israël en hij wordt aldus genoemd, omdat hij oprecht is te midden van de volken. Zooals Joël zegt: *Ik zal Mijn geest uitgieten op alle vleesch:* en dat wil zeggen Israël, alleen z.a. er staat: *uwe zonen en uwe dochteren zullen profeteeren.*

22. Ik heb u verlost: nu zal Ik u verlossen uit de ballingschap van Babel.

23. Want aldus zal Cyrus zeggen: alle koninkrijken der aarde heeft God mij gegeven.

26. Het woord zijns knechts: dat is Jesaja, en *zijn boden,* dat zijn de andere profeten, die geprofeteerd hebben van den tweeden tempel.

Jes. 45 : 22. Wendt u naar Mij toe: Gelijk gij ziet is Israël behouden, doordat het zich tot Mij wendde, doe gij dan ook aldus, alle gij einden der aarde. D.w.z. alle volkeren van het ééne eind der aarde tot het andere moeten zich ook aldus tot Mij wenden en zij zullen ook aldus behouden worden, en dan zullen zij weten dat Ik God ben en niemand meer.

23. Ik heb gezworen bij Mijzelven: deze eed is het besluit, dat niet zal wederkeeren. Hij zegt: *bij Mijzelven* zweer Ik, want dit zal zijn in het laatste der dagen, wanneer tot Mij zich zullen wenden en behouden worden al de einden der aarde. En dit is het wanneer Hij zegt: *een woord der gerechtigheid is uit Mijnen mond gegaan en het zal niet wederkeeren.* En wat beteekent dan: *alle knie zal Mij gebogen worden en alle tong zal Mij zweren?* Zooals Zefanja (3 : 9) zegt: *gewisselijk dan zal Ik tot de volken een reine spraak wenden, opdat zij allen den Naam des Heeren aanroepen, opdat zij Hem dienen met een eenparigen schouder.* D.w.z. dat ze niet meer den Naam der afgoden zullen noemen en zich niet meer voor hen zullen buigen, maar voor den Heer zullen zij zich buigen en Hem zoeken en bij Zijn naam in waarheid zweren.

Jes. 46.

Verklaard van de babylonische ballingschap en van Cyrus.

11. Cyrus... Mijn heer vader zaliger verklaart dit vers van den Messias en noemt hem een roofvogel, die op zijn tijd ijlings komt aanvliegen. En zoo de beide volgende verzen van de verlossing uit deze ballingschap.

48 : 3. De vorige dingen: dat de Engel des Heeren uit zou gaan en het leger der Assyriërs zou slaan.

9. Ik zal Mijn toorn uitstellen: in alle geslachten. Want gij hebt de verdelging verdiend wegens uw slechte daden, maar Ik stel Mijn toorn uit om Mijns naams wil en om Mijns roems wil, want dit is Mijn roem, dat Ik een volk heb verkoren uit de volkeren, dat Mij aankleeft, zoodat zij tot Mij terugkeeren, wanneer zij tegen Mij gezondigd hebben.

16. Nadert: dit zijn de woorden van den profeet. *In het verborgen:* nl. de profetie van Sanherib.

22. De goddeloozen: dat zijn de mannen van Babel.

Jes. 49 : 1. Hoort naar Mij: dit zijn de woorden van den profeet met betrekking tot zichzelven.

2. *Mijn mond gemaakt:* ik kan mij niet weerhouden, dat ik niet profeteeren zou, want Hij heeft mijn mond gemaakt als een scherp zwaard, om te spreken toekomstige dingen, met een gesneden tong, zonder vreeze. *Onder de schaduw zijner hand heeft Hij mij bedekt:* zoodat Israël mij geen kwaad kan doen, hoewel ik hun kwade dingen aanzeg. Hij zegt: *scherp zwaard*, ten opzichte van Israël, want zij zijn dicht bij hem. Met een zwaard slaat men immers van dichtbij en niet uit de verte. Hij zegt: *pijl*, ten opzichte van de goddeloozen, want zij zijn verre en met een pijl schiet men vanuit de verte.

3. *Hij heeft tot mij gezegd: gij zijt Mijn knecht:* want gij zijt aangewezen als Mijn volmacht, als een knecht voor zijn heer, zoodat ge kunt zeggen: Hij heeft mij gezonden. *Israël:* hij zegt in het algemeen en in het bijzonder: gij zijt Israël, opdat Ik in u verheerlijkt worde, zooals een heer verheerlijkt wordt in zijn vertrouwden knecht.

4. *En ik zeide:* toen ik zag dat Israël niet berouwvol terugkeerde op mijn berisping, zeide ik: *ik heb tevergeefs gearbeid....* want Hij heeft mij tot hen gezonden en ik heb niets bereikt; daarom twistte ik met Hem daarover.

5. Maar *nu zegt Hij, dat ik Jacob tot Hem wederbrengen zou*, daarom heeft Hij mij geformeerd om Hem tot een knecht te zijn, om Jacob tot Hem te doen terugkeeren door mijn berisping, opdat Israël tot Hem zou verzameld worden, d.w.z. tot Zijn dienst. En indien het niets uitwerkt bij dit geslacht, dan is het genoeg dat ik geëerd word in de oogen des Heeren, want Hij heeft mij Zijn raad bekend gemaakt en Zijn toekomstige dingen en Hij zal mijn sterkte zijn, zoodat ze mij geen kwaad kunnen doen. Er staat: *niet* wederkeeren, „lo" met een aleph.

6. *En Hij zeide: het is te gering:* de verklaring is, dat het een vraag is, maar de he-interrogativum ontbreekt. Dus alsof Hij zeide: is het te gering? Waarom zegt gij: *ik heb tevergeefs gearbeid?* En dat het u te gering is Mij een knecht te zijn, is u dat niet genoeg? Hoewel de mannen van uw geslacht niet naar u luisteren, laat het u genoeg zijn, dat gij Mijn opdracht vervult. En verder: *om op te richten de stammen van Jacob*, uit hun val in de ballingschap, temidden der volkeren, — is het u niet genoeg, dat gij profeteeren moogt van het goede dat Ik over hen zal brengen? *Weder te brengen de bewaarden Israëls:* nl. om hen te bezoeken. *Bewaarden*, nl. van het zwaard. *Ik heb u gegeven tot een licht*

der heidenen: nl. uw profetie zal in de toekomst een licht der heidenen zijn, wanneer zij zullen zien, dat uw profetieën uitkomen en zij zullen zich wenden tot den goeden weg en zij zullen in u lichten. *Gij zult mijn heil zijn:* tot aan de einden der aarde. Want in de redding van Israël zullen ook de heidenen behouden worden, na de oorlogen met Gog en Magog, z.a. geschreven staat: *alle vleesch zal komen om zich te buigen voor Mijn aangezicht* (Jes. 66 : 23 en Jes. 60 : 3: *heidenen zullen tot uw licht gaan en koningen tot den glans, die u is opgegaan.*

7. Zoo zegt de Heere, de Verlosser Israëls: uit de ballingschap der volkeren. Want dit zijn toekomstige dingen, die na dezen zullen komen. *Zijn Heilige:* want Hij zal zich bij hen heiligen met wonderen, die Hij zal doen, wanneer Hij hen uit doet gaan uit de ballingschap. *De verachte ziel:* dit zegt God, omdat Israëls ziel veracht is en elk volk hem veracht en hij is een knecht der heerschers. Verder toont Hij aan, dat koningen het zullen zien en opstaan voor hem en dat vorsten zich voor hem zullen buigen. *Om des Heeren wil, Die getrouw is:* ter wille van den Heere, Die Israël tot hulp is, zullen zij dit doen. Z.a. Zacharia zegt: *Tien mannen zullen grijpen,* enz., *wij zullen met u gaan, want wij hebben gehoord dat de Heere met u is. Die getrouw is:* om de woorden en de beloften, die Hij Israël beloofd heeft en omdat Hij de Heilige Israëls is, Die u heeft verkoren.

8. Zoo zegt de Heere: in den tijd des welbehagens: God zegt tot Israël ten tijde dat gij Mijn welbehagen deed, heb Ik u geantwoord op uw geschrei tot Mij uit de ellende, wanneer gij tot Mij kwaamt. *Ten dage des heils:* nl. ten dage dat gij Mijn heil noodig hadt, heb Ik u geholpen en u verzameld. En zoo zal Ik doen van geslacht tot geslacht, dat Ik u beware van de vernietiging; hoewel gijlieden herhaaldelijk schuldig waart, heb Ik u bewaard aan allerlei plaatsen, opdat Ik u stellen zou tot een verbond des volks. En dat slaat op de toekomst, op de dagen van den Messias, wanneer het noodig zal zijn, om te wezen tot een verbond des volks, nl. om het volk te behouden, z.a. er staat: *en de Heere zal u tot een heilig volk bewaren* (Deut. 28 : 9). *Om het „aardrijk" op te richten:* om te herstellen de verwoestingen van het land Israël en om u te doen beërven het erfdeel, dat verwoest is gedurende den ganschen tijd der ballingschap. De targoem verklaart „om het aardrijk op te richten" aldus: om op te wekken de rechtvaardigen, die in het stof slapen.

9. Om te zeggen tot de gebondenen: gaat uit! Want zij zijn in de ballingschap als gebondenen, die geen kracht hebben om uit te gaan onder de heerschappij der volkeren en aldus vergelijkt hij de ballingschap met duisternis. *Zij zullen weiden:* zij zullen op elke plaats genoeg vinden, wanneer zij uitgaan uit de ballingschap. *En op alle hooge plaatsen:* want het is niet mogelijk om weideplaatsen voor de kudden te vinden op de bergen, want dat is geen plaats voor water. Daarom zijn dat plaatsen, waarop de reiziger niet vindt wat hij noodig heeft, maar zij zullen er wel vinden wat zij noodig hebben.

10. Zij zullen niet hongeren: op den ganschen weg zullen zij geen honger of dorst hebben, want God zal hun toonen, dat Hij hun watergangen in de woestijn zal openen en hun ook aldus zal doen uitspruiten vruchtboomen met hun vruchten. En dit is een weg van wonderen en teekenen. Hij wil zeggen, dat zij niet vermoeid en afgemat zullen zijn op de wegen, want het klimmen en dalen vermoeit den reiziger, maar God zal hun kracht versterken dat ze niet afgemat worden.

14. Zion zegt: Zion, omdat zij de hoofdstad van het rijk Israël is, alsof de stad treurde over haar kinderen, die van haar weg, in de ballingschap zijn gegaan. En zoo is Israël haar kind en niet alleen haar inwoner, want tot haar zal gansch Israël komen om den Heere te dienen. *De Heer heeft mij verlaten, vergeten:* dat zegt ze om den langen duur van de ballingschap, want het lijkt wel alsof de Heer vergeet en verlaat.

15. Kan een vrouw haar zuigeling vergeten: haar klein kind; want zij heeft daarover temeer erbarmen, omdat het geen kracht heeft om zijn voedsel te zoeken, zooals een groote. *Ook al zouden zij vergeten:* misschien zou het kunnen gebeuren, dat vrouwen haar kinderen zouden vergeten, dat er in hen zulk een gruwelijke eigenschap zou zijn; indien die in hen gevonden zou worden (echter zijn er weinige zoo!) — Ik ben daar echter verre van en Ik zal u in der eeuwigheid niet vergeten.

17. Uwe verstoorders en uwe verwoesters: deze boosdoeners zullen van u uitgaan, want zij zullen verteerd worden, er zal bij u niet meer zijn een kwaaddoener of zondaar, want zij zijn de oorzaak van de verstoring en de verwoesting.

18. Hef uwe oogen op rondom: want uit elken hoek zullen zij gezamenlijk komen al uwe zonen, uit alle hoeken. *Zoo waarachtig als Ik leef:* dit is de belofte, die niet zal wijken, gelijk als Ik bij

Mijzelven zweer, dat wanneer Ik *gansch Israël tot u zal verzamelen*, zij u zullen zijn als het sieraad en de bindselen van een bruid.

19. Want uwe woeste en eenzame plaatsen: waar gij u nu bezorgd over maakt, daar zult ge u dan niet meer bezorgd over maken. *Want nu zult ge benauwd worden van inwoners:* al de woeste en eenzame plaatsen zullen zoo bevolkt zijn, dat ge benauwd zijt van de menigte van inwoners. *Benauwd*, d.i. opeengepakt. *Die u verslonden:* de verdervers zullen zich verre houden van het gebied des lands, want er zal niet meer een verderver in uw landpale zijn.

20. Gij, die kinderloos onder hen zijt, in uw midden zullen zoovelen zijn, dat elk tot zijn naaste zal zeggen: ga wat op zij, dat ik ook kan wonen! De plaats is mij te nauw. Targoem Jonathan: geef mij ruimte dat ik kan wonen.

23. Voedsterheeren: opvoeders: Num. 11 : 13: *gelijk als een voedstervader den zuigeling draagt. Gij zult weten:* dan zult gij weten, dat Ik God ben en dat het geheel in mijn macht staat om te vernederen of te verheffen; en wanneer gij vele dagen vernederd zult geweest zijn, dan zult ge verhoogd worden boven al de volkeren, want Ik ben Degene, Die niet beschaamt, die op Mij vertrouwen. Want indien gij op Mij vertrouwt, vele dagen in de ballingschap zal Ik uw vertrouwen niet onvruchtbaar laten en u zal geen kwaad meer geschieden van de vreemde volkeren, die zeggen dat er voor u geen hoop is.

24. Zou een — dit zijn de woorden van de afgodische volkeren: hoe zou aan een machtige zijn buit, die hij gevangen heeft, genomen kunnen worden. En verder: dat dit de buit is van een rechtvaardige; want met recht en gerechtigheid is deze buit gemaakt. hoe zal die uit zijn hand ontkomen? Uit tweeërlei gezichtspunt: want Hij is de machtige en Hij is rechtvaardig in zijn gevangennemen; zoo ook Israël: hoe zouden zij uitgaan uit onze heerschappij?

25. Want zoo: de Heilige hooggeloofde antwoordt: *de gevangenen der machtigen:* want Ik ben machtiger dan gij, want Ik zal hem uit uwe hand rukken. En zoo ook als men zegt: dat is niet rechtvaardig, maar gewelddadig, want met geweld en onderdrukking neemt gij hem en niet met recht en gerechtigheid; zoo verklaart het ook mijn heer vader, gezegender gedachtenis. *Uwe twisters*, die met u twisten in de ballingschap en Ik zal redding aanbrengen tusschen u in uw midden.

26. Ik zal uw verdrukkers spijzigen: die u geweld aandoen, z.a. Ez. 45 : 8: *en mijn vorsten zullen mijn volk niet meer onderdrukken,* eveneens de targoem.

Jes. 50 : 1. Waar is de scheidbrief van ulieder moeder? Zie, Jeremia 3 : 8 zegt: *ik had haar verlaten en haar scheidbrief haar gegeven.* De uitleggers verklaren, dat Jeremia spreekt tot de tien stammen, dat Hij hun den scheidbrief gegeven heeft, omdat er uit hen geen koning meer zijn zal, want wanneer de ballingen zullen vergaderd worden, staat er Ez. 37 : 25: *en mijn knecht David zal hunlieder vorst zijn,* en Ez. 37 : 22: *en zij zullen niet meer in twee koninkrijken verdeeld zijn.* Maar aan Juda zal Hij den scheidbrief niet geven, maar zooals de man (heer) zijn vrouw uit zijn huis drijft, omdat hij toornt over haar, maar haar geen scheidbrief geeft, omdat zij weer tot hem zal terugkeeren, zóó zal het koninkrijk weer tot Juda terugkeeren. Wij kunnen het ook aldus verklaren, dat de tien stammen niet terugkeeren, wanneer de ballingen terugkomen uit Babel, maar dat zij ook verder, nadat ze in de ballingschap gegaan zijn, niet zullen uitgaan uit de plaats hunner ballingschap en dat voor hen de ballingschap zeer lang zal duren. Zie, alsof Hij hun een scheidbrief had gegeven. Maar de kinderen van Juda zullen naar hun land terugkeeren na 70 jaren en zij zullen in hun land 420 jaren wonen. Hoewel Juda nog steeds niet in ballingschap is, spreekt de profeet met het oog op de toekomst, en de troost, waarmee hij Israël troost, dat in deze ballingschap verkeert, is, dat zij zullen terugkeeren, want zij zijn niet anders dan voor hun zonde verkocht en wanneer zij terugkeeren tot God, dan zal Hij hun rust doen terugkeeren. En Hij zegt tot Juda: *waar is de scheidbrief* en daarmee wil Hij zeggen: indien gij nadert, om tot Mij terug te keeren, zoodra gij een andermaal terugkeert, dan is er tusschen Mij en tusschen u geen scheidbrief en wanneer gij terugkeert, zal ook aldus terugkeeren de rest der stammen, want David zal over gansch Israël heerschen. En zoo zegt Ezechiël (37 : 19): *Zie, Ik neem den boom (het hout) van Juda dat in Efraïms land is, en de stammen Israëls, zijn metgezellen, en Ik zal hen met hem voegen tot het hout van Juda en Ik zal ze maken tot één hout.* En hoewel Hij hun een scheidbrief gegeven heeft en reeds de scheiding groot is en de ballingschap zeer lang, zie, toch zal Hij hen met den stam Juda doen terugkeeren. En de *moeder* dat is de vergadering en dat is in 't algemeen, en de kinderen zijn het

bijzondere, en zie, ge zijt niet verkocht en ge hebt geen geld noodig voor uw verlossing, maar uw zonden zijn de verkoopprijs en uw bekeering zal de prijs uwer verlossing zijn.

2. *Waarom:* gij doet de ballingschap langer duren, want Ik wil ulieden verzamelen in den terugkeer, indien gij terugkeert. En waarom is het nu zoo, dat Ik kom en niemand mij antwoordt? *Ik heb geroepen:* keer terug tot Mij en Ik zal tot u wederkeeren. *Niemand antwoordde* van ulieden. *Is mijn hand dan geheel verkort geworden, dat zij niet verlossen kan?* Indien ge denkt aan de langdurigheid van uw ballingschap, komt dat dan van Mijn onmacht? Dat Ik u niet verlost heb tot nu toe, komt dat niet door uw eigen schuld, omdat gij niet tot Mij terugkeert? En dat komen en dat roepen, dat zijn de woorden der profeten, zooals zij geschreven hebben op veel plaatsen, dat God de terugkeerenden verzamelt te allen tijde, ze roepende tot Zich, met Zijn gansche hart, naderend tot hen en besloten hen te vergaderen! *Zie, door Mijn schelden:* hoe kunt ge toch denken dat door Mijn onmacht het zoo is, dat ge tot nu toe nog niet zijt verlost en ziet, door Mijn schelden maak Ik de zee droog, z.a. Ik in de Roode Zee gedaan heb door Mijn „schelden" alleen. Z.a. geschreven staat in Ps. 106 : 9: *en Hij schold de Schelfzee dat zij verdroogde.* En dat „schelden" dat is, dat Hij den Oostenwind deed komen, die de zee droog maakte. *Ik stel de rivieren tot eene woestijn:* Wanneer Ik wil, maak Ik de rivieren droog, zooals Ik met den Jordaan gedaan heb, toen Ik dien drooggemaakt heb, opdat Israël er doortrok, en van de plaats des overtochts tot de zee was de rivier droog z.a. Joz. 3 : 16: *en die afgingen* (nl. de wateren) *naar de zee des vlakken velds, nl. de Zoutzee, verliepen, zoo werden afgesneden*, en zie, de visch stierf die in de rivier was, toen het water afliep en stonk. En waarom zegt hij nu met betrekking tot den Jordaan: rivieren? Omdat hij één is uit andere rivieren, die uitmonden in haar. Zoo staat geschreven: Ps. 74 : 15: *Gij hebt sterk stroomende rivieren laten uitdrogen*, z.a. ik in het boek der Psalmen heb verklaard.

3. *Ik bekleed:* z.a. Ik in Egypte gedaan heb, toen de hemel verging, toen Ik den hemel met duisternis bedekte, zoodat ze drie dagen duisternis hadden. *En stel een zak tot hun deksel:* alsof een zak hen bedekte, omdat men geen licht zag. En een zak is zwart, en bij al wat Ik gedaan heb, kan Ik ook nog aldus doen om ulieden uit te voeren uit de ballingschap, ook al waart gij te midden van

vele volkeren. En Hij vermeldt het water en de lucht, omdat zij elementen zijn; en indien Hij met de elementen doet wat Hij wil, dan ook met alles, wat woont in hetgeen uit hen geschapen is! Nu moet nog verklaard worden: *Ik bekleed de hemelen met donkerheid*, nl. de zon en de maan of wolken z.a. daarvan gezegd werd, 1 Kon. 18 : 45: *de hemel werd zwart van wolken en wind.* Maar wat vaststaat is, dat dit alles verklaard moet worden als hetgeen Hij heeft gedaan ter wille van Israël. En deze verzen moeten verklaard worden als beeldspraak, dan gelijken de goederen der goddeloozen, die zij hebben, op een stroom als de zee en de rivieren. En dan zegt Hij, dat Hij hen zal verwoesten en Hij zal hen verdrogen, d.w.z. Hij zal hun goederen verwijderen om het kwaad dat zij gedaan hebben. Zoo is dan de beteekenis z.a. wij verklaard hebben in Jes. 42 : 15: *en Ik zal de rivieren tot eilanden maken en de poelen uitdrogen.*

4. *De Heere Heere:* dit zijn de woorden van den profeet, die hij met betrekking tot zichzelven spreekt. Hij zegt: *Hij heeft mij een tong gegeven des geleerden*, een tong van mannen die gewend zijn met de tong, d.i. gewend aan het woord. En zoo zegt hij boven: *en Hij heeft mijn mond als een scherp zwaard gemaakt* (Jes. 49 : 2). Want Hij heeft mijn tong toebereid om te spreken tot den dorstige, haastig, gelijk iemand, die gewend is om te spreken, om te te leeren de woorden Gods en om daarmee te rechter tijd te spreken met dengene, die moede is, d.w.z. dengene die dorst heeft naar het Woord des Heeren, z.a. *een vermoeide drinkt in de woestijn*, d.w.z. de dorstige en zoo: *is een land dor en droog zonder water.* En de beteekenis van לעות is: een woord op zijn tijd spreken.

Jes. 51 : 1. Hoort, het woord des Heeren, tot de goeden die den Heere vreezen. *Ziet naar de rots uit welken gij gehouwen zijt:* (immers ממנו). Dat is Abraham. *De holte van de bron waaruit gij gegraven zijt:* dat is Sara. Hij vergelijkt de moederschoot met een put. En de beteekenis van holte is: de opening van de put. Alsof hij zeggen wil: naar de holle put, waaruit gij gehouwen zijt. En de wijze rabbi Mozes ben Ezra verklaart de rots als van Sara. Want zij is de passieve. En de put is Abraham, want hij is het actieve werktuig in de rots. *Gehouwen:* uit de bronnen van dien mensch zijt gij uitgehold.

2. *Aanschouwt:* Nu verklaart hij de vergelijking. *Die u gebaard*

heeft: תחלל is futurum i.p.v. verleden, wanneer hij zegt חללה. En de beteekenis komt van חיל — smart als van een barende. Hij zegt: kijkt naar hen en wandelt in hun wegen en ziet wat Ik hen gedaan heb.

Want toen hij alleen was heb Ik hem geroepen: en Ik zeide tot hem: *ga uit uw land en uit uw maagschap.* Toen was hij alleen, maar daarna met zijn velen, want Ik heb hem vermenigvuldigd. En hoe steunt hij nu op deze zaak de troost van Zion? De verklaring is: toen zij vertwijfelden, dat zij samen nog een zoon zouden krijgen in den tijd van hun ouderdom, toen heb Ik hen opgezocht en hun een zoon gegeven. Zoo zal God ook Israël, nadat hij hun ballingschap zeer lang heeft laten duren, zoodat zij vertwijfelen aan de verlossing, uit de ballingschap doen uitgaan. *En Ik zegende hem en vermenigvuldigde hem:* futurum, i.p.v. verleden tijd, want וארבהו heeft sjewa en zoo heeft ואברך הו patach onder de ו, i.p.v. sjewa.

3. Want de Heere zal Zion troosten: want zij is de hoofdstad van het koninkrijk. *Hare wildernis:* z.a. haar woestijn. Zoo ook: *in de woestijn en de wildernis*, en dergelijke. Hij zegt: *ik troostte:* zoo zet hij den verleden tijd i.p.v. de toekomst, als naar gewoonte en meestal in de profetieën.

4. Een Wet zal van Mij uitgaan: z.a. hij in het begin van het boek zegt: *een Wet zal van Zion uitgaan.* Want de koning Messias zal de volkeren onderwijzen om te wandelen in de wegen des Heeren. En dat zal zijn *na* den oorlog van Gog en Magog. *En mijn recht:* zooals hij daar zegt: (Jes. 2 : 4) *en hij zal richten tusschen de volkeren. Tot een licht der volkeren:* dat hunne oogen verlicht op de wegen des Heeren, en tusschen hen richte en hen wijze, dat ze met elkander in vrede verkeeren. Z.a. er staat: (Jes. 2 : 4): *Zij zullen hunne zwaarden tot spiesen slaan.* En dat is de beteekenis van: „Ik zal doen rusten", d.w.z., ik zal doen ophouden en hen laten rusten van den dood en den oorlog. Of de beteekenis van „tot een licht der volkeren" is: voor de oogen der volkeren, hij zal hen rust geven, nl. Mijn recht zal voor hen zijn, m.a.w. Ik zal recht doen te midden van hen.

5. Mijn gerechtigheid is nabij: wanneer de ballingen naar Mij luisteren dan zal Mijn gerechtigheid spoedig komen. *Mijn heil:* zie, dat is alsof het uitgaat! En daarmee wil Hij zeggen: *mijn heil is nabij om te komen. Mijne armen zullen de volken richten:* dat ziet op den oorlog van Gog en Magog. Hij zegt: „Mijn armen", plura-

lis, wegens de groote wraak die Hij nemen zal, zooals iemand slaat met beide handen. *Op mij zullen de eilanden wachten:* van dien dag en verder zullen de bewoners der eilanden op mij wachten. *En op Mijn arm:* want Ik zal hen steunen met Mijn rechterhand.

6. *Heft op:* Als dit vers letterlijk is op te vatten, hoe zegt hij dan: *en Mijn heil zal in eeuwigheid zijn?* En indien de wereld vergaan zal, hoe zal er dan heil en gerechtigheid zijn, indien de wereld niet (opnieuw) geschapen wordt? En mijn vader Abraham zegt dat dit ook zal geschieden, maar het zal niet geschieden. Dit is een hyperbolische uitdrukking, nl. eerst zal ik de aarde verdelgen en dan zal ik mijn heil en gerechtigheid vernietigen, maar zooals die vaststaan, zoo zal ook vaststaan mijn heil. Dat zegt de profeet Jeremia ook (Jes. 31 : 36): *indien deze ordeningen van voor Mijn aangezicht zullen wijken, zoo zal ook het zaad Israëls ophouden, dat het geen volk zij voor Mijn aangezicht.* En de geleerde Rabbi Aben ben Ezra schrijft aldus: de natuurkundigen leiden uit dit vers af, dat de adem der menschen eeuwig is en hunne woorden zijn waar. *De hemelen,* d.i. het uitspansel, en ,,de aarde'' dat zijn de inwoners en het heil des menschen en zijn gerechtigheid is eeuwig voor (de wereld) vaststaande. *En haar inwoners:* zullen aldus sterven: hoewel dit de eigenschap der elementen (der stof) is, noemt hij beide, want in de lucht zetelt het leven voor het lichaam, de grondstof van het lichaam is stof, immers zoo staat er: *stof zijt ge en tot stof zult ge wederkeeren.* Maar de ziel van den wijze zal in eeuwigheid leven en niet sterven. En de groote Rab, rabbi Mozes ben Maimonides, legt het bij wijze van vergelijking uit van den ondergang der goddeloozen die slecht handelen. Hij zegt: Zie, hoe de hemelen afgesneden worden en de aarde woest wordt en sterft degene, die daarop is en gijlieden zult als zij sterven. Hij zegt, dat dit zijn degenen, die het aardrijk vervullen en hij rekent daaronder ook de bevestiging en instandhouding in de hemelen. Bij wijze van vergelijking en hyperbolisch zullen ze spoedig vergaan en zullen ze verdwijnen, z.a. de rook verdwijnt en de dingen die standvastig zijn in de vastheid der aarde zullen verderven, die dingen, z.a. een kleed verderft, dat oud geworden is. *Zal verdwijnen:* een aanduiding voor verderven. Alzoo zal de aarde verdwijnen en niet terugkeeren. En dan gaat hij over naar zijn toekomstige plaats.

7. *Hoort:* dat zegt hij weer verder van de ballingen. Een ver-

dubbeling van den zin met andere woorden, maar een gedeelte van den zin is nieuw. *In wiens hart Mijn wet is:* degenen, die Mijn wet in het hart en niet alléén in den mond hebben, die zullen het heil zien. *De smaadheid van den mensch:* waarmede de goddeloozen hen smaden over den langen duur der ballingschap, z.a. Ps. 44 : 16: *mijn smaadheid is den ganschen dag voor mij.*

8. Hun smaadredenen: 't zelfde als schande. D.w.z. het kwaad dat over hen komen zal, zal hen verteren als een kleed dat de mot opeet: „de mot" is verwant aan „het schietwormpje" en in het Arabisch heet het sôs, en zij zullen vergaan van de aarde, maar gij zult daarop zijn tot in eeuwigheid, om Mijn gerechtigheid, Mijn heil, dat Ik u geven zal.

9. De „zeeslang": dat is Farao. Want zoo staat er: *de groote zeedraak, die in het midden zijner rivieren ligt* (Ez. 29 : 3).

10. Zijt Gij het niet, Die de zee drooggemaakt hebt: dat is de Schelfzee, z.a. er staat: *en Hij stelde de zee tot droogte.* En dezen zin herhaalt hij en deelt hem met herhaalde woorden in drieën.

11. De vrijgekochten: zooals Ik vroeger gedaan heb, aldus zal Ik weer doen bij de ballingschap Israëls. En ook z.a. de verlosten door de Schelfzee gingen en in hun land kwamen, zoo zullen de vrijgekochten des Heeren terugkeeren uit de ballingschap en tot Zion komen met gejuich. *En eeuwige blijdschap zal op hun hoofd wezen:* beeldspraak, want ze zullen gaan met opgericht hoofd, door vreugde opgeheven. *Aangrijpen, wegvlieden:* wat hier boven in dit gedeelte gezegd wordt, grijpen ze met de handen aan.

12. Ik, Ik ben het, Die u troost: Hij zegt „Die u troost" in het meervoud en „wie zijt ge dat gij vreest", staat vrouwelijk en daarna zegt Hij (vs. 13) „vergeet en vreest" in 't mannelijk, want dat is de gewoonte der Schrift, wanneer zij spreekt over de gemeente Israëls. Wanneer ze spreekt in het meervoud, heeft ze het over de afzonderlijke personen, en wanneer zij spreekt in 't enkelvoud, over de gemeente in haar geheel. En wanneer zij in het vrouwelijk schrijft, spreekt zij over de kenisa (vergadering). *Die sterven zal:* want hij is een kind des doods, en indien hij u vandaag verdrukt, morgen doet hij het niet meer. *Hooi*, nl. als hooi! En zoo ook: Gen. 49 : 10: *Juda is een leeuwenwelp*, en vele dergelijke dingen meer.

13. En vergeet: omdat Hij de wereld geschapen heeft, moet gij bedenken, dat er in Zijn hand kracht is om u te redden uit de hand van een mensch en hoe *vreest* ge dan voor een mensch en denkt

niet aan God, want indien gij u tot Hem keert en Zijn aangezicht zoekt, zal Hij u redden uit zijn hand. *Uitgebreid — gegrond:* dat hebben we herhaaldelijk verklaard. *Wanneer hij zich bereidt om te verderven.* Waarom vreest ge voor hem: keer terug tot God, en vrees niet voor hem, want hij is een menschenkind, als zijn grimmigheid opkomt en hij zich bereidt om te verderven, dan zal hij 't niet kunnen doen, want Sanherib zal hem er de gelegenheid niet toe geven, want zijn grimmigheid komt als een wolk.

14. „De omzwervende gevangen": grimmigheid van den beschadiger zal u niet schaden, want *nu* zal de ballingschap spoedig beëindigd worden uit het huis der ballingschap en dat is recht, want dit is de ballingschap tusschen de volkeren. Het woord צועה heeft de beteekenis van ballingschap, omdat die zich beweegt van de eene plaats naar de andere. Er zijn er in de ballingschap der gevangenschap, er zijn er ook in een andere ballingschap. Want dat beteekent het woord ballingschap; immers gij zijt uitgegaan naar uw plaats, dat is geen ballingschap der gevangenis. En wat צועה betreft, dat is soms een verbum intransitivum, z.a. hier: en zoo ook: Jer. 2 : 20: *gij legt u neder, hoereerende.* Maar soms is 't ook transit, z.a. Jer. 48 : 12: *ik zal hem „ledigers" zenden die hem zijn vaten ledigen.*

Jes. 51 : 14. Hij zal in den kuil niet sterven: Hij zal in de ballingschap, die er nu is niet sterven als in een graf. En in 't algemeen zegt hij, dat indien zij allen in de ballingschap sterven, zij dan zullen opstaan in de opstanding der dooden. Maar wanneer hij zegt: zij zullen niet sterven, dan heeft hij het oog op het geheel. Het beteekent dat God hen niet zal vergeten, want over het gansche gebied zal Hij uitgaan en losmaken de banden der ballingschap. En *zijn brood zal hem niet ontbreken.* Als ze nog in de ballingschap zijn, hoewel ze gevangen zijn, de Heer zal hen hun voedsel en hun nooddruft aanwijzen, te midden van de Cutheeërs, hun vijanden en overheerschers, ter wille van Zijn heerlijkheid. Of de bedoeling is, dat hun geen brood ontbreken zal, als ze uit de ballingschap uitgaan onderweg z.a. er staat: *zij zullen niet hongeren en niet dorsten.*

16. Ik leg Mijn woorden in uw mond: opdat gij Mij tot een volk zijt. *Ik bedek u onder de schaduw Mijner hand:* zoodat de volkeren u niet kunnen vernietigen in de ballingschap, zoo lang Mijne woorden in uw mond en in uw hart zijn, want daarom heb Ik ze in

uwen mond gelegd, opdat ze in uw hart zouden zijn om ze te doen. En dit alles verberg Ik voor u in de ballingschap, totdat de tijd komt om den hemel te planten en de aarde te grondvesten en dat is het einde van de ballingschap, want dan zal Israël een nieuwe wereld zijn. Zoo zegt Hij ook: zie, *Ik schep een nieuwen hemel en een nieuwe aarde en ge zult niet meer de vorige dingen gedenken. Om te zeggen tot Zion: gij zijt Mijn volk,* nl. tot de kinderen Zions, en hij noemt Zion, omdat dat de hoofdstad van het land is.

Jes. 52 : 5. En nu: in deze ballingschap, dat is de derde ballingschap. *Wat heb Ik hier:* wat is Mij dit alles in deze ballingschap, die Ik zulk een langen tijd heb laten duren; in de ballingschap zal de Heer aldus spreken, wanneer Hij den tijd der verlossing vermeldt. *Want Mijn volk is om niet weggenomen:* het vertoeft niet in de ballingschap, omdat het geld schuldig is aan degenen die het gevangen houden, maar om hun zonden zijn ze in de ballingschap en ontvangen ze reeds lang hun straf. *Die over hetzelve heerschen doen het huilen:* de volken die over hen heerschen doen het huilen vanwege hun harden dienst, en hun geschrei komt tot Mij. En ook dat Mijn naam den ganschen dag gelasterd wordt in de ballingschap, waarin de volkeren hen smaden, want zij dooden en berooven hen om de éénheid Mijns naams (de éénheid Gods!!).

6. Daarom zal Mijn volk Mijn naam kennen: want die is niet bekend in de ballingschap; want die wordt gelasterd. Ten tijde van de verlossing zal Mijn volk Mijn naam kennen z.a. er staat: *te dien dage, dan zal Mijn volk Mijn naam kennen.* En aldus zal de rest der volken hem kennen, dan zal Mijn volk er niet aan denken, dat ze Hem kennen in waarheid, maar ze zullen weten, dat de profetie niet tevergeefs gesproken is en dan zullen zij weten, dat het vertrouwen, hetgeen de profeten in Mij gehad hebben, waarheid was en zij zullen weten dat Ik het ben, Die het gesproken heb en dat de profeten het niet van zichzelven hebben gesproken, maar dat ze profeteerden in Mijn naam. En wanneer zij zullen zien dat hun vertrouwen bevestigd is, dan zullen zij weten, dat Ik die dingen gesproken heb. Zie, hier ben Ik, zooals Ik ben, Ik verander niet en zal niet veranderen, maar zij hebben Mij niet gekend zooals zij Mij zullen kennen ten dage der verlossing.

7. Uw God is koning: want tot op dien tijd zag het (Israël) niet, dat Hij koning was, maar dan zal alles verkondigen, dat Hij koning is, zooals er staat: *het koninkrijk zal zijn onzen God* (Obadja

vers 21). En dit is een vergelijking, want de zaak zal in de heele wereld bekend zijn, omdat de menschen op de bergen de stem des heils zullen doen hooren.

8. Stem uwer wachters: uwer profeten, want de profeet wordt wachter genoemd, z.a. *Ik heb u tot een wachter gesteld over de volken*, omdat hij wacht op de toekomende dingen. Zij zullen tezamen juichen, want ze zullen oog aan oog zien, dat God tot Zion wederkeert, d.w.z. zij zullen met profetischen blik zien, dat de heerlijkheid tot Zion wederkeert en dat is de geest der profetie, die opgehouden is met den dood van Haggaï, Zacharia en Maleachi. Maar ten tijde van de verlossing zal de geest der profetie terugkeeren in den vroegeren toestand, ja, nog meer dan het geweest is. En dat beteekent ook „oog aan oog" . . . want in hen allen zal de geest der profetie zijn, zooals zij staan bij den berg Sinaï [1]), zonder dat zij de heerlijkheid met het zintuig van het oog aanschouwen.

10. Zijn arm ontbloot: d.w.z. dat de verlossing van Israël in het openbaar zal zijn.

11. Vandaar: uit de plaats der ballingschap. *Het onreine:* dat daar is. Uit het midden van elke stad waar gij zijt. *Reinigt u:* van elke bezoedeling en van elke zonde. *Die de vaten des Heeren draagt:* de wapenen, die gij hebt, dat zijn de vaten des Heeren, maar dat is niet het zwaard of de speer, maar de barmhartigheden des Heeren en Zijn goedertierenheid, dat zijn uwe gereedschappen, als gij uit de ballingschap gaat en zoo is de verklaring.

12. En niet met haast: d.w.z. met een opgeheven arm zult gij uitgaan, voor niemand zult gij vreezen en gij zult geen wapenen noodig hebben. En Jonathans targoem zegt: die genomen zijn uit het heiligdom. Maar daarvan begrijp ik den zin niet, want in deze ballingschap zijn er geen tempelgereedschappen, zooals in de babylonische ballingschap, toen ze ze meenamen bij hun weggaan uit de ballingschap. Want de Heere zal voor uw aangezicht heengaan, daarom zult gij rustig uitgaan en voor niemand vreezen, maar uit Egypte trokken ze met haast, omdat de Egyptenaren hen dreven om uit te gaan vanwege de plagen, maar wanneer ze uit de stad uitgaan zullen ze rustig uittrekken, door een opgeheven arm.

13. Deze parasja heeft betrekking op de ballingschap van

---

[1]) Terminus technicus.

Israël, dat hier genoemd wordt: *Mijn knecht*, z.a. in Jes. 41 : 8. De profeet zegt: *zie de tijd zal komen, dat Mijn knecht voorspoedig zal zijn en hoog en buitengewoon verheven*... Ik zal nu de parasja verklaren z.a. mijn vader zaliger het heeft gedaan in Sefer Hagloe en Sefer Haberith, door hem samengesteld in antwoord aan de ketters.[1])

14. Ontzet: z.a. Ez. 3 : 15: *verwonderd in het midden van haar*... En het was natuurlijk, dat ze verwonderd waren, want zij zagen, dat zijn aangezicht en gedaante verdorven was, meer dan van iemand... De geleerde Rabbi Abr. ibn Ezra legt de woorden uit, er op wijzende hoevele volken er in de wereld zijn, die meenen dat de trekken van een Jood mismaakt zijn en niet op die van andere menschen gelijken en merkt op dat er sommigen zijn, die zoo ver gaan, dat ze vragen — in het land van Ismaël of Edom b.v.[2]) of een jood wel een mond of een oog heeft... De profeet wil zeggen: zooals zij verwonderd waren over zijn verdrukking, zoo zullen zij zich nu verwonderen over zijn grootheid en zullen daar voortdurend van spreken. *Koningen zullen hun mond over hem houden:* zelfs tot koningen zal zijn heerlijkheid in zijn grootheid verschijnen, z.a. 42 : 3 staat. Openen of sluiten kan hier beide: want de koningen zullen hun mond openen, om zijn grootheid te vertellen of zij zullen hem sluiten door er de hand in verbazing op te leggen. Want zij zullen dan meer van zijn grootheid zien dan hun was verteld, en zij zullen er meer van zien dan zij hadden gehoord.

Jes. 53 : 1. Dan zullen de Heidenen zeggen: wie was er, die de boodschap geloofde, die wij aangaande hem hebben gehoord van de lippen van den profeet of van degenen, die in hun naam spraken. Wij hebben nooit geloofd hetgeen wij nu zien met onze oogen. *Aan wien is de arm des Heeren geopenbaard:* zooals hij nu geopenbaard is aan hem ? Of „al mi" wordt verachtelijk uitgesproken en dan is het: wie was hij, dat de arm des Heeren aan hem zou geopenbaard worden.

2. Als een rijsje: z.a. Hos. 14 : 7: Israël was als een rijsje zonder schoonheid, opschietende uit een wortel uit dorre aarde. Volgens mijn meening echter wordt hier eerder gezinspeeld op Israëls terugkeer uit de ballingschap, hetgeen even verrassend als

---

[1]) De laatste zin ontbreekt in mijn uitgave. (Zie voor die werken: Fürst. Biblioth. Jud. II, 187.) Polemiek tegen het Christendom.

[2]) Bij de Mohammedanen en Christenen.

wonderlijk was. Evenals dat een spruit uit een dorre aarde voortkwam of boom of kruid, om daar te bloeien. De beteekenis van: *voor Zijn aangezicht* is, dat Israël voortdurend voor God was en alzoo dichter bij Hem dan eenig ander volk. Omdat hij in de ballingschap was, had hij geen gedaante noch heerlijkheid — „gedaante" bedoelt natuurlijk: schoone gedaante: en als wij naar hem zagen, had hij geen schoonheid in zijn aanblik: zijn aangezicht was vervormd en mismaakt, niet gelijkende op dat van andere menschen.

3. De krankheid en smarten, waarvan hier gesproken wordt, hebben betrekking op de smarten der ballingschap. En „jadoea" beteekent, dat hij geleerd had en er aan gewend was, dat het juk der ballingschap op hem gelegd werd. Maar wij wilden niet naar hem kijken, uit de verachting, die wij voor hem hadden en wij rekenden hem voor niets.

4. De profeet Ezech. zegt (18 : 20), dat de zoon niet zal lijden voor de ongerechtigheden van den vader, noch de vader voor de ongerechtigheid van den zoon: d.w.z. iemand kan niet lijden voor een ander, ook niet het ééne volk voor het andere: wat is dan de bedoeling van: *onze krankheden heeft hij gedragen?* Wat Jeremia zegt: Klaagl. (5 : 7): *onze vaderen hebben gezondigd en zijn niet meer en wij dragen hun ongerechtigheden*, is hiermee niet parallel: dit herinnert ons in de eerste plaats eerder aan Ex. 20 : 5: *de ongerechtigheden der vaderen bezoekende aan de kinderen*, d.w.z. wanneer de kinderen steeds voortgaan om de werken der vaderen aan te hangen; overeenkomstig de toevoeging: *met betrekking tot degenen, die Mij haten.* Want het is een oordeel Gods, wanneer de zonen dragen beide, hun eigen ongerechtigheid en die van hun vader. En ten tweede: Jeremia spreekt in den toon van de klagers wier woorden, voortkomende te midden van moeite en verdriet, niet gematigd zijn door maat en gewicht. Hier is de zin gelegd in den mond van de heidenen, z.a. *hij heeft onze krankheden gedragen*, enz., het is slechts de uitdrukking van hun eigen gedachten. Er wordt niet beweerd, dat Israël werkelijk de ongerechtigheid van de Heidenen droeg, maar die Heidenen meenen slechts, dat zij er de oorzaak van zijn, wanneer zij zeggen, ten tijde der verlossing, dat het geloof, dat Israël aanhing het ware was, terwijl hetgeen zij zelf omhelsden een valsch geloof was. Daarom zeggen zij (Jer. 16 : 19): *onze vaderen hebben niets dan valschheid erfelijk bezeten.* Hier is het dan dat zij vragen: wat kan

toch de oorzaak zijn van de smarten, die Israël in de ballingschap had te verduren? Het kan niet toegeschreven worden aan hun eigen ongerechtigheid, want zij hielden vast aan de waarheid, terwijl wij ons verheugden in vrede en rust, kalmte en veiligheid, en vasthielden aan den leugen. Daaruit volgt dus, dat de ziekte en moeite, die op ons had moeten vallen, op hen is neergekomen, en zij zijn ons rantsoen en de prijs van onze verzoening. Terwijl zij in de ballingschap waren, dachten wij, dat zij van Gods hand geplaagd werden om hunne ongerechtigheden, maar nu zien wij dat het niet was voor de hunne, maar voor de onze, z.a. er staat: *hij leed voor onze overtredingen. Die ons den vrede aanbrengt:* „sjelominoe" is hetzelfde als „koelanoe"; het geheel van ons z.a. Jer. 13 : 19: *het is geheel en al weggevoerd.* De straf, die op ons had moeten komen, heeft in zijn geheel hen getroffen. Anderen verklaren in zijn gewone beteekenis: de straf, die op ons had moeten komen voor onze zonden is, terwijl wij in vrede waren, op hem gevallen. *Striemen:* ziet overdrachtelijk op het lijden van de ballingschap. *Ons genezing:* z.a. Ex. 15 : 26, of hij zinspeelt op de tegenslagen, die op de Heidenen vallen zouden, maar slechts voor een tijd zouden zijn: de Heidenen zouden dan genezing vinden, terwijl Israël in de rampen bleef.

6. *Als de schapen:* nl. degenen, die geen herder hebben. Hij gebruikt het lidwoord om aan te duiden de bijzondere soort schapen, die dwalen, nl. degenen zonder herder. Elk volk liep zijn eigen god na, maar nu zien wij, dat wij allen hebben gedwaald, terwijl Israël de waarheid heeft bezeten. *Onze ongerechtigheid* beteekent hier: de straf daarvoor.

7. *Hij werd verdrukt* (voor geld z.a. 2 Kon. 23 : 35; Deut. 15 : 2) en hij was *geslagen*, nl. lichamelijk (want zijn lichaam werd met striemen geslagen) toch, niettegenstaande dat, opende hij zijn mond niet — hij mocht niet schreeuwen en klagen over hetgeen wij hem deden, maar was als een schaap, geleid naar de slachting, dat zijn mond niet open doet en schreeuwt: *en als een schaap dat stom is voor degenen, die het scheren.* De gelijkenis met het schaap bedoelt uitdrukking te geven aan zijn lichamelijke verdrukking en uitputting en dat van het lam om uit te drukken de kwelling, die hij leed; die wordt vergeleken met slachten. De profeet vergelijkt Israël met een „rèchèl" en niet met een „kèbèsj" om zijn buitengewone zwakheid en uitputting gedurende de ballingschap, want bij elk dier is het vrouwelijke zwakker dan het mannelijke. Hij

opende zijn mond niet, noch bij het lichamelijk lijden, noch bij het verlies zijner bezittingen.

8. Uit den angst van de ballingschap, waarin hij was en *uit het gericht* van de gevangenschap, wanneer hem vonnissen troffen — van dat alles is hij *weggenomen* en verlost. En wie was er, die zeide of verwachtte (verg. Gen. 21 : 7), dat zijn generatie tot zulk een grootheid zou komen? Want hij was afgesneden uit het land der levenden: nl. toen hij in ballingschap was, ver van zijn eigen land, dat genoemd wordt: het land der levenden, z.a. in Ps. 116 : 9. Of ook kan de zin aldus verklaard worden: in de ballingschap werd hij werkelijk beschouwd als afgesneden uit het land der levenden, hoe zouden wij dan ooit gedacht kunnen hebben, dat zulk een grootheid als deze de zijne zou worden. *Voor de overtreding mijns volks:* elk volk zal deze bekentenis afleggen, zeggende dat tengevolge van hun eigen overtreding en niet van die van Israël, de plaag op hem is geweest.

9. Steeds waren ze bezig Israël te dooden, als hij in ballingschap was, alsof hij kwaad had gedaan, hem indeelende bij de misdadigers, die men ter dood brengt voor hun misdaad, hoewel hij geen geweld gepleegd had en hoewel er geen woord van schuld in zijn mond geweest was. De beteekenis van „wajitteen" is dat hij zichzelven vrijwillig in den dood gaf; zij wilden hem wel loslaten, maar dan moest hij afstand doen van zijn eigen wet en de hunne gehoorzamen, maar hij onderging liever een vrijwilligen dood dan dat hij dat deed, vgl. Ps. 104 : 23. *En met de rijken:* dus degenen, die gedood waren om hun rijkdom: dit en niet zijn goddeloosheid was de oorzaak van zijn dood. Het meervoud „motaw" wordt hier gebruikt, omdat men gewoon was op verschillende manieren ter dood te brengen; sommigen werden verbrand, anderen geslagen, weer anderen gesteenigd — zij gaven zich over aan allerlei soorten van dood, ter wille van de éénheid Gods.

10. Nog in zijn smart en lijden, immers in de ballingschap, kunnen we niets anders nasporen dan de werkingen van Zijn welbehagen: Israël zelf hing aan de wet, welke is een wet des geloofs (Ps. 119 : 142) en leed het martelaarschap ter wille van haar. Omdat zijn smarten niet kunnen inhouden, dat hij in zijn eigen ongerechtigheid was gevangen, moeten wij veronderstellen, dat het was het goddelijk welgevallen om hem aldus te verbrijzelen en hem krank te maken: wij verstaan niet al de geheimenissen

van Gods plannen. Alleen dit zien wij duidelijk, dat hij een volle belooning zal ontvangen voor het ongeluk, dat hij heeft te verduren gehad. Indien dan *zijn ziel zich zelve geeft* in de plaats van een zondoffer (z.a. hij boven zegt: met de goddeloozen), dan zal hij veel *zaad zien*, z.a. de profeet Zacharia zegt (8 : 10) en Ezechiël (36 : 37). *Hij zal de dagen verlengen:* zooals het op het eind van het boek gezegd wordt, 65 : 22 en bij Zach. 8 : 4. En waar het gedurende de ballingschap des Heeren welbehagen was hem te verbrijzelen, in ruil daarvoor zal het welbehagen des Heeren gelukkiglijk voortgaan, want Hij zal hem vermenigvuldigen en veel goed bij hem doen. Hier eindigen de woorden der Heidenen en beginnen de woorden Gods.

11. Voor den arbeid zijner ziel: die hij in de ballingschap droeg, zal zijn belooning zijn, dat hij zaad zal zien en verzadigd worden, d.w.z. hij zal voorspoed zien, zoodat hij ervan verzadigd wordt. „Mijn knecht" beteekent nog steeds Israël, z.a. wij aan het begin van de parasja zeiden en *zijn kennis* beteekent: zijn kennis van den Heere z.a. 9 : 9 en Jer. 31 : 33. Mijn knecht Israël, die rechtvaardig zal zijn en den Heere zal kennen, zal door zijn kennis vele volken rechtvaardig maken, z.a. geschreven is Jes. 2 : 3: *Hij zal ons leeren van Zijn wegen en wij zullen in Zijn paden wandelen.* [1]) En door zijn rechtvaardigheid zal hij de ongerechtigheden van de Heidenen dragen, want daardoor zal er vrede en voorspoed zijn in de geheele wereld, zelfs voor de Heidenen.

12. De machtigen en de sterken: dat zijn hier Gog en Magog en de volken, die met hem tegen Jeruzalem komen, z.a. bij Zach. staat geschreven 12 : 14. En dit heerlijke geluk zal hem ten deel vallen, omdat hij zijn ziel in den dood heeft uitgestort, d.i. omdat hij in de ballingschap zich overgegeven heeft in den dood door de handen der heidenen: hun rijkdom zal zijn rijkdom zijn, welke zij hadden genomen en hun ziel voor zijn ziel, z.a. Ezech. schrijft (39 : 4): *de gansche macht van Gog en Magog zal daar sterven. En de zonden van velen heeft gedragen:* men moet aannemen, dat dit betrekking heeft op den tijd van de ballingschap: hij bedoelt, dat Israël de gevolgen van de zonden van velen heeft gedragen, d.i. van de heidenen, als zij tegen hem zondigden, en hij droeg het lijden, dat hun zonden veroorzaakte, cf. Ex. 5 : 16. Niettegenstaande dat ging hij voort voor de goddeloozen te bidden, die

---

[1]) Maar daar verklaart Kimchi het van den Messias!!!

tegen hem overtraden en zocht zegen van God over hun land. Dit heeft betrekking op den tijd der verlossing; de bedoeling is dan dezelfde als uitgedrukt wordt met de woorden: *hij zal hun ongerechtigheden dragen*, van het laatste vers.

Het volgende staat niet in mijn uitgave [1]). Driver and Neubauer, (Oxford ed.) hebben het wel.

Ik zou de Nazareners, die deze parasja van Jezus verklaren, willen vragen, hoe de profeet gezegd kan hebben: *hij zal verhoogd worden en buitengewoon verheven?* Indien dit betrekking heeft op het vleesch, was Jezus niet verhoogd, behalve toen hij aan het kruis gehangen werd. Indien het betrekking heeft op de godheid, dan was hij machtig en verhoogd van den beginne.

Zoodat niet gezegd kon worden: hij *zal* verhoogd worden.

Bovendien de profeet zegt tot hen „lamo" vs. 8, maar dan had hij moeten zeggen „tot hem (lo)" want „lamo" is pluralis, equivalent met „lahem".

Toch komt lamo ook voor als singularis!!! [2])

Weer zegt hij: *hij zal zaad zien;* indien dit ziet op het vleesch, dan had hij geen zaad; indien het op de godheid ziet, verklaren zij dit, omdat de letterlijke beteekenis hier niet geschikt is, zoo dat het zaad bedoelt zijn discipelen, hoewel *nergens* van zijn discipelen gesproken wordt als van zonen of zaad. [2]) Ook zegt hij: *hij zal de dagen verlengen*, maar in het vleesch heeft hij de dagen niet verlengd, en indien hij het zegt van zijn godheid, dat hij als belooning voor zijn lijden een lang leven zal hebben — zijn niet de dagen van God van eeuwigheid tot eeuwigheid (Ps. 110 : 2)? Ten slotte zegt hij: *en hij heeft voor de overtreders gebeden*, maar indien hij zelf God is, tot wien kon hij dan bidden?

Het volgende staat weer in mijn uitgave.

Onze rabbi's verklaren dit van Mozes (Sotah 14*a*) [3]) verondersteldende, dat hij zijn ziel heeft uitgestort in den dood, toen hij zich zelf aan den dood overgaf (Ex. 32 : 32); dat hij werd geteld bij de overtreders, omdat hij geteld werd bij degenen, die in de woestijn stierven; dat hij de zonden van velen gedragen heeft, toen hij verzoening deed voor het maken van het gouden kalf en

[1]) De reden daarvoor vindt men hfdst. IX.

[2]) Zie Pocock, 333/334: waar aangetoond wordt dat Kimchi zelf in zijn grammatica zegt, dat מן ook voor den singularis staat en dat Maimonides voorbeelden aanvoert dat leerlingen wel zonen genoemd worden.

[3]) Sellin.

dat hij voor de overtreders gebeden heeft, toen hij genade zocht voor de overtreding van Israël. De targoem zegt: zie, mijn knecht, de Messias, zal voorspoedig zijn, hij zal hoog zijn en toenemen en buitengewoon sterk zijn, enz.

Jes. 54 : 1. De eenzame: ofschoon Jeruzalem vele dagen als een eenzame is geweest, zullen haar kinderen toch vele zijn. *De kinderen der getrouwde:* dat zijn de goddeloozen der wereld, want zij zijn als de getrouwden. Hij wil zeggen: zooals een vrouw, die met haar man en kinderen leeft en die weduwe wordt en de getrouwde die eenzaam is, zoo is Jeruzalem, want zij is als weduwe. En er staat *als* weduwe en niet „weduwe" in werkelijkheid, immers haar man leeft nog steeds. En dit is naar mijn weten een herinnering aan het vierde koninkrijk, want het is het koninkrijk van Ismaël, ofschoon het sterk en krachtig is, toch is het koninkrijk van „Perzië" machtiger dan dit.

2. De plaats uwer tent dat is Jeruzalem. *De gordijnen uwer woningen:* dat zijn de overige steden van Israël. Zooals de profeet Zacharia zegt in cap. 9 : 1 en ook vers 2. Eveneens Zach. 14 : 10.

Ook zegt de profeet Jeremia dit in cap. 31 : 33.

3. Zoowel uit het land Israël, als uit de andere landen, zullen zij de steden doen bewonen.

4. Vrees niet: dat uw uitgaan uit deze ballingschap zal zijn als uit de andere ballingschappen, want vele rampen en benauwdheden hebben u in uw land getroffen ten tijde van den eersten en den tweeden tempel. *Gij zult niet beschaamd worden:* in der eeuwigheid, nadat gij uit deze ballingschap zijt uitgegaan, zal u geen benauwdheid meer overkomen. *De smaad van uw weduwschap:* de benauwdheden, die uw deel waren in uw ballingschappen, zoodat ge waart als een weduwe. Maar vanwege de grootheid van uw voorspoed, zult ge al de vorige rampen vergeten, zooals er staat in het eind van het boek.

6. Als een vrouw: gij zijt niet als een vrouw, wier man gestorven is, want uw man leeft tot in eeuwigheid, maar gij zijt als een vrouw, wier man toornig is en haar vele dagen verlaat. En indien gij zegt, dat hij u verlaten heeft tot in eeuwigheid — zijt ge dan niet de huisvrouw der jeugd en haar zal haar man niet in eeuwigheid verachten.

7. Een klein oogenblik: hoewel de dagen der ballingschap lang duren, toch worden ze tezamen geteld als een klein oogenblik, in

vergelijking met de ontfermingen, die groot zijn, zoodra Ik u verzamel.

9. En wat betreft deze ballingschap en de terugkeer daaruit, *dat zal u zijn als de wateren van Noach;* zooals die niet weer zullen komen over de aarde, zoo zal u geen ballingschap meer treffen.

15. Dat zijn de volkeren, die zich tegen u vergaderen zullen en dat zijn Gog en Magog, niet op Mijn bevel en niet is die verzameling uit Mij. Hoewel Hij zegt bij Ezechiël: *Ik zal u doen voortkomen van den kant van het Noorden en zal u doen komen naar de bergen Israëls.* En wanneer Hij zegt: de dingen zullen in uw hart opkomen, dan beteekent dat: „vanzelf", want de Heer laat het in zijn hart opkomen, niet ten kwade voor Israël, maar ten goede en Israël zal wraak op hem nemen en op de andere vreemde volken, die Israël kwaad hebben gedaan en in het land Israëls zal hij wraak op hen nemen tot eere Zijns naams en tot eere van Israël en tot hun voordeel, want hun roof en buit zal voor Israël zijn en dat is de verklaring van: niet uit Mij, zij zullen niet van Mij optrekken om u kwaad te doen, omdat het zal zijn volgens hun eigen plan. Die zich tegen u zal vergaderen, om tegen u te strijden, zal vallen, z.a. er staat: *op de bergen Israëls zal hij vallen.*

16. Hij zegt, ofschoon de oorlogswerktuigen een werk van menschen zijn en Gog en Magog en de volken, die met hem zijn, met oorlogstoerusting in menigte komen — *wie is het die het oorlogstuig maakt?* Ik maak het, want het staat vast dat Ik heb gemaakt dengene, die het maakt en in Mijn macht is het om te vernielen, Ik die al dergelijk werk heb gemaakt en indien zij komen met hun oorlogstuig, Ik heb den verderver geschapen om hem te vernielen en hun wapenen, zooals er staat Ezech. 39 : 3: *Ik zal uw boog uit uw linkerhand slaan en uw pijlen uit uw rechterhand doen vallen...* En zoo is de zegening: *dit is de erve der knechten des Heeren*, d.w.z. dit is hun eeuwige erfenis; en de Israëlieten zijn de knechten des Heeren, van den dag der verlossing af tot in eeuwigheid.

Jes. 55 : 1. Na den oorlog van Gog en Magog zullen allen erkennen, dat God de koning over alles is en dat er niets zonder Hem is. Dan zullen ze uitgaan naar Jeruzalem, zooals in het begin van dit boek staat: *komt laat ons opgaan*, enz. Het water staat als vergelijking met de Torah en de wijsheid. .... Want gelijk de dorstige water verlangt, zoo de wijze ziel naar de Torah en de

wijsheid. Zooals er in de profetie van Amos staat: *geen honger naar brood en geen dorst naar water*... Hij vergelijkt de Torah met wijn, omdat de wijn het hart verheugt.

2. De verklaring van Aben Ezra is goed. *In vettigheid:* in de toekomende eeuw. *Eet het goede:* dat is de Torah. Gelijk het vet en de olie het lichaam verheugt, zoo de Torah en de wijsheid de ziel en maakt haar levend.

3. De gewisse weldadigheden van David: dat is de Messias, want zijn naam wordt David genoemd en aldus staat van hem geschreven: *want David mijn knecht zal vorst over hen zijn tot in eeuwigheid. Gewisse:* vaststaande, als op een vaste plaats, d.w.z. zooals de weldadigheden bij David vaststaan, zoo zal Mijn verbond met u vaststaan en verder noemt hij David, omdat hij de leeraar der volken zal zijn, zooals er staat in het begin van het boek: *en hij zal richten tusschen de volken en bestraffen vele volken* (2 : 4).

4. Om in het midden van u te waarschuwen en te getuigen... En van den Messias zegt hij, dat hij het volk zal waarschuwen en bestraffen. Hij zegt, dat hij zal zijn een vorst over hen en hun gebieder, zooals een heer zijn knechten gebiedt.

5. ...en zij kennen u niet, tot op den dag dat zij zullen hooren de wonderen, die God bij u gedaan heeft en zij zullen u vreezen en zullen tot u loopen tot uw werk; hetwelk Gij hen aanbevelen zult.

6. Dat wil zeggen, dat zij zullen terugkeeren vóór zij sterven, want dan kan Hij gevonden worden en is Hij nabij en niet na den dood, want na den dood is er geen bekeering der ziel mogelijk, zooals er staat (Pred. 9 : 10): *er is geen werk, noch gedachtenis, noch wetenschap, noch wijsheid in de sjeool waar gij heengaat.*

12. De geheele wereld zal zich verheugen (nl. als zij uit de ballingschap uitgaan en hun land binnentrekken). Zij zullen de handen samenklappen en zeggen: de *koning leve.* Ook kan het zijn, dat de bergen en heuvelen een vergelijking zijn voor de koningen van de volken der wereld. De boomen des velds beteekenen de volken der wereld.

Jes. 56 : 1 ...want de bekeering „vertraagt" de komst van den Messias (d.w.z. deze hangt van de bekeering af).

2. Hij noemt de zaak van den Sabbath hier afzonderlijk, om dat hij spreekt tot de kinderen der ballingschap, dat zij hun wegen verbeteren zullen en uitgaan uit de ballingschap. En het goede, dat bij hen is, dat is het onderhouden van den Sabbath en wegens

de overtreding van het Sabbathsgebod zijn ze uit hun land verbannen. Want onze rabbijnen (gez. zij hun ged.) zeggen, dat Jeruzalem verwoest is geworden, omdat men in haar den Sabbath ontheiligde, zooals er staat Ez. 22 : 26: *zij verbergen hun oogen van mijn Sabathen en Ik word in het midden van hen ontheiligd.* En wanneer hij het Sabbathsgebod noemt, dan vat hij daarmee ook de andere geboden samen, maar hij noemt het zwaarste... want daarna zegt hij: *die zijn hand bewaart van eenig kwaad te doen.*

3. De vreemde dat is degene, die geen erfdeel in het land heeft en de gesnedene heeft geen zoon die van hem erven kan. Maar daarom moeten zij niet zeggen dat ze afgescheiden zijn van het land Israël. Ik zal hen andere goederen beloven. En zie, wij vinden bij Ezechiël, dat de vreemdelingen een erfdeel in Israël krijgen.

8. Nevens hen, die tot hen vergaderd zijn: dat zijn Gog en Magog. Het volgende vers geeft wel een nadere verklaring.

9. Al het gedierte: komt om te eten al de lijken, die liggen in de legerplaats van Gog en Magog. Zooals Ez. 39 : 17 staat.

Nu hij de troost voleindigd heeft, keert de profeet terug om Israël, de kinderen van zijn tijd, die goddeloos zijn, te berispen. Hij noemt de blinde wachters, dat zijn de leugenprofeten, die hen doen wandelen op verkeerde wegen.

10. ...en ziet, zoo komen de goddeloozen der wereld als booze beesten en verderven in Israël.

Jes. 57 : 13. Die op Mij betrouwt: dat is Hiskia. De toekomende wereld wordt ook genoemd het land der levenden en de berg der heiligheid en deze wereld een ,,aanstoot'' (oorzaak van vallen), die wordt weggenomen door de bekeering.

14. Erbarm u mijner, zal de vijand zeggen in de verdrukking, *verhoogt, verhoogt, bereidt den weg.* Want de aanstoot die op de wegen is, zal worden weggeruimd. En het is een vijand, want Israël kan niet naar Jeruzalem komen vanwege den vijand. En zoo zegt hij: bereidt voor hem nu den weg en neemt den aanstoot weg.

15. Zoo is het met Israël, dat langen tijd in de ballingschap zal zijn en zij zijn nederig en verbrijzeld. Ik zal ze levend maken, want zij zijn als dooden in de ballingschap vanwege de vele onderdrukkingen.

19. Vrede, vrede... het woord oorlog zal niet meer op de wereld genoemd worden; en dat zal zijn na den oorlog met Gog en Ma-

gog. Die verre zijn en nabij, nl. bij Jeruzalem. Aangezien die oorlog tegen Jeruzalem zal zijn, steunt de vrede daarop.

20. Dan zullen de goddeloozen een einde nemen, zooals er staat in de profetie van Maleachi 4 : 1.

Jes. 58 : 8. . . .en groot zal uw voorspoed zijn, en dat zal zijn in deze en in de toekomende eeuw.

12. Gelijk de booze werken het land verwoesten, zoo doen de goede werken het bewonen. *Uit u voortkomen:* de goede werken, die uit u voortkomen, zullen de verwoeste plaatsen der wereld bouwen; de verwoeste plaatsen, die er reeds lang geweest zijn. De kinderen der wereld zullen van u zeggen, wegens uw gerechtigheid en goede daden: zij hebben *de bressen toegemaakt.*

Korte inhoud van het volgende: het einde van de ballingschap wordt verhaast vooral door het houden van den Sabbath en het doen van de andere geboden.

14. D.w.z. al zijt gij ver van het land in ballingschap, toch zal Ik u daarover doen heerschen als loon voor het houden van den Sabbath en van de andere geboden en voor al de kinderen der ballingschap geldt de belofte, dat indien de tijd der verlossing nabij is, men het heil deelachtig wordt en indien die tijd veraf is, de opstanding der dooden en het land Israël en het goede. En hij noemt Jacob, omdat diens zonen bestemd waren voor de erfenis en niet Ismaël, den zoon van Abraham en niet Ezau, den zoon van Izaäk. En zoo staat er in Psalm 105 : 10: *welke Hij gesteld heeft aan Jakob tot een inzetting, aan Israël tot een eeuwig verbond, zeggende Ik zal u geven het land Kanaän, het snoer uwer erfenis.* En niet als Abraham, want van hem staat geschreven: *maak u op, wandel door dit land, in zijn lengte en in zijn breedte.* En niet als Izak, want van hem staat geschreven: *aan u en uw zaad zal ik al deze landen geven* (Gen. 26 : 3). Maar als Jakob, want van hem staat geschreven (Gen. 28 : 14): *gij zult uitbreken westwaarts en oostwaarts en noordwaarts en zuidwaarts.*

Jes. 59 : 9. Daarom: de verzen tot 16 zijn de woorden van den profeet, overeenkomstig de woorden van de kinderen van deze ballingschap; want om de zonden der vaderen met de zonden der kinderen duurt deze ballingschap zoo lang; want het meerendeel van Israël heeft zich niet bekeerd, van dat ze reeds in de eerste ballingschap gingen. En zoo zegt ook Jeremia met de woorden

van de kinderen der ballingschap: *onze vaderen hebben gezondigd, maar zijn niet meer en wij dragen hun ongerechtigheden.* En David zegt bij monde van de ballingen (Ps. 79): *gedenk ons de vorige misdaden niet.* En zie, God richt ons naar die mate, zij hebben recht en gerechtigheid en vrede verwijderd, daarom is het recht verre van ons. *Wij wachten naar licht:* dagelijks zien wij uit naar het licht en naar heil, want dat is het licht, en zie het is duisternis en dat is de ballingschap.

11. Wij wachten naar recht: want God heeft ons recht weggenomen, vanwege de goddeloozen, want vele zijn onze zonden bij de zonden onzer vaderen, want in het begin zegt hij: vanwege de zonden der vaderen duurt de ballingschap zoo lang. En nu gaat hij door en zegt: niet alleen vanwege de zonden der vaderen en niet vanwege de zonden der kinderen alleen, maar beide tezamen.

15. De Heere zag het en het was kwaad in zijn oogen dat er geen recht was: hij noemt het recht, het andere laat hij rusten, want dit is het hardste van alles; want indien er geen recht is, houdt de orde onder de menschen op en is er geen vaste moraal meer.

16. Zie, door de bekeering zal het einde der ballingschap komen. Zoo zegt hij ook: *Ik zag dat er geen helper was.* En Ezech. 36 : 32 staat: *Ik doe het niet om uwentwil, o Huis Israëls,* enz. En ook: *Ik voer uit van de volken.* En Ez. 20 : 38: *Daartoe zal Ik degenen die opstandig zijn en die tegen Mij overtreden uit ulieden uitzuiveren; Ik zal hen uit het land hunner vreemdelingschappen uitvoeren en zij zullen in het land Israëls niet wederkomen.* En ook in de Torah (Lev. 26 : 45) staat: *Ik zal gedenken aan het verbond der voorouders.* Zoo blijkt, dat ze zullen uitgaan door de genade Gods en de gedachtenis aan de vaderen, niet door hun gedachtenis. Maar ook in de woorden van onze rabbijnen zien we, dat ze onzeker zijn op dit punt of ze nl. zullen terugkeeren door bekeering of niet. „En zij zeggen, zegt R. Jochanan, de zoon Davids komt niet dan òf bij een geslacht dat geheel onschuldig is òf dat geheel schuldig is. Van een geslacht, dat geheel schuldig is staat geschreven: *Hij zag dat er niemand was en hij ontzette zich dat er geen voorbidder was* en dan verder: *daarom bracht Hem zijn arm heil aan.* En van het geslacht, dat onschuldig is staat geschreven: Jes. 60 : 21: *en uw volk zullen allen tezamen rechtvaardigen zijn, zij zullen in eeuwigheid de aarde erfelijk bezitten.* Verder vraagt nog R. Jozua, de zoon van Levi Rammi (rab ammi) er staat geschreven (Dan. 7 : 13): *er kwam één met de wolken des hemels als eens*

menschen zoon. En ook: *arm en rijdende op een ezel*. Hoe is dat mogelijk? Zijn zij onschuldig, dan komt Hij met de wolken des hemels; zijn zij schuldig, dan komt Hij arm en rijdende op een ezel. Verder mengt zich in hunne woorden nog R. Eliëzer, zeggende: indien Israël zich bekeert, wordt het dadelijk verlost, want er staat geschreven (Jer. 3 : 14): *bekeert u, gij afkeerige kinderen*. Tot hem zeide R. Jozua: is er ook reeds niet geschreven (Jes. 52 : 3): *gij lieden zijt om niet verkocht, gij zult ook zonder geld gelost worden?* Natuurlijk door bekeering en goede daden." Kijk, zoo zien wij nu, dat ze de handen in elkaar slaan of nu het einde van de ballingschap door de bekeering zal komen of niet en dat vanwege den strijd der verzen. Maar ik zou meenen, dat de verzen bepalen dat het meerendeel van Israël zich zal bekeeren, nadat het gezien heeft de teekenen van de verlossing. En daarom staat er: *Hij zag dat er niemand was*, want zij zullen zich niet bekeeren, voordat ze het begin van de verlossing zien en de bewijzen zijn bij hen, nl. de overtreders en de wederspannigen [1]) en zij zullen uit de ballingschap gaan gezamenlijk, de meesten van Israël zullen zich bekeeren en zij zullen zich vereenigen op een weg, die niet naar het land Israël voert. En nu wil hij met dat: *en Hij zag dat er niemand was*, zeggen ten opzichte van het gezamenlijke Israël, dat zij niet met een volkomen bekeering zich bekeeren en niet tot God zullen komen met een standvastig hart. totdat ze zien de teekenen der verlossing. En „niemand" heeft betrekking op gansch Israël. Gelijk (Richt. 21 : 1): *de mannen van Israël hadden gezworen* (isj Jizreël) *te Mizpa* (enkelv.), terwijl toch gansch Israël daar was. En nu wordt er niet mee bedoeld dat er niemand was, want er waren wel mannen in Israël, die geschikt waren voor de verlossing, maar niet gansch Israël, vanwege hun verdienste. En dat is het wat onze rabbi's zeggen: het geslacht dat geheel schuldig is, d.w.z. in meerderheid, want niet is van eeuwigheid in Israël een geslacht geweest, dat geheel schuldig was, zoodat er geen rechtvaardige en goede mannen onder waren. En ook de schuldigen, daarvan zegt hij niet dat ze schuldig zijn der verderving. God beware! Neen! maar dat zij niet geschikt zijn voor de verlossing.

17. Hij trok gerechtigheid aan: zijn kleederen zijn bij wijze van vergelijking van tweeërlei soort: kleederen van gerechtigheid en

---

[1]) Die zou God immers uitzuiveren, zie boven.

heil voor Israël en kleederen van wraak voor de goddeloozen. Hij vergelijkt de kleederen des heils met oorlogstuig, nl. schild en pantser en helm. De vergelijking bedoelt, dat Hij Israël beschermt in de ballingschap en wanneer zij daaruit gaan, zoodat men hen geen kwaad kan doen. Pantser en helm zijn geen kleedingstukken, maar tijdelijke kracht gedurende den oorlog. En de verlossing duurt lang, van het begin totdat Israël in zijn land is en in den oorlog met Gog en Magog. En Hij vergelijkt de kleederen van de wraak en den ijver met gewone kleeren en een mantel, waarmee de mensch zich te allen tijde kleedt, want ook al de dagen der wereld zullen Egypte en Babel knechten van Israël zijn. En zij zullen hun haters tuchtigen en de vreemdelingen, de akkerbouwers en wijngaardeniers en dat is de wraak en de ijver over de onderdrukking, waarmee zij in Israël hebben onderdrukt, al de dagen der ballingschap.

18. De eilanden: Hij noemt de eilanden, omdat Israël verstrooid is in ballingschap over al de eilanden en zij alle Israël hebben kwaad gedaan en die alle zal God het werk vergelden.

19. En nadat het werk vergolden is zullen zij Hem vreezen van het Westen tot het Oosten, d.w.z. op de geheele wereld. *Als de vijand zal komen:* mijn vader verklaart het woord ,,jaboo'' als een woord dat ondergang beteekent. Zooals de ondergang van de zon. Hij zegt: de vijand zal ondergaan en niet meer gezien worden. Zooals de rivier, die in de zee opgaat en niet meer gezien wordt. En hij zegt dat ,,nosasa'' van het woord ,,nisa'': vlucht, komt. En dan moet er staan: de Geest des Heeren doet den vijand vluchten, zoodat hij niet meer gezien wordt. ,,Nosasa'' van den wortel ,,noes'' (jagen).

20. Dan zal de verlosser tot Zion komen: in de uitspraken onzer rabbi's vinden we, indien gij een geslacht ziet, waarin vele verdrukkingen zijn ,,zal hij hem slaan?'' Zooals er staat: *de vijand zal komen als een stroom.* En daarna staat: *de verlosser zal tot Zion komen*... Gog en Magog is de vijand in het land Israëls, als een stroom, die komt aanloopen, maar dan zal de Geest des Heeren hen jagen, en gij zult hen uit de wereld verdrijven. Zooals bij Ezechiël en Zacharia staat. Want ofschoon Israël in Jeruzalem is, vóórdat Gog en Magog komen, zullen zij zeggen, zoodra hij komt, dat de verlosser niet komt, daar immers de volken der wereld komen en tegen hen strijden en wanneer Hij dan hen daar richt met bloed en pest en regen en hagel nedergiet... dan zullen

ze zeggen, dat de verlosser tot Zion komt in waarheid, nl. voor degenen, die zich bekeeren in Jacob. Want dan zal gansch Israël zich bekeeren met een volkomen bekeering. „Nosasa" van het woord „nees": vaandel z.a. Jes. 10 : 18: *zooals wanneer een vaandrager wegzinkt.* Want het is de gewoonte in de wereld, dat de vaandrager het eerst op het leger, dat tegenover is, stoot en nu zal de Geest des Heeren het vaandel opheffen en op het leger van Gog en Magog stooten.

21. En de profetie zal van hen niet wijken tot in eeuwigheid, dat is ook wat er staat: het zal *van uwen mond niet wijken* en dat zegt hij van Israël. En mijn heer vader zegt (gez. zij hij), dat dit verbond de torah is, die Hij tot een verbond heeft gegeven en Hij verzekert hen, dat die in eeuwigheid niet van hun mond zal wijken en een verbond, dat is iets, dat vast is, want elk verbond is een vaststaande zaak. En dit is naar mijn weten de verklaring van dit vers. En Hij zegt: *en Ik:* d.w.z. Ik verzeker u deze dingen. Omdat Hij zegt: *voor degenen, die zich bekeeren van de overtredingen in Jacob*, zoodat ze zonder zonde zullen zijn, rein van alle overtreding, zegt Hij dat dit het verbond met hen zal zijn. Zooals Jeremia zegt: *Ik zal met het huis Israëls en met het huis van Juda een nieuw verbond oprichten.* En Hij zegt: *Ik zal Mijn wet in hun hart geven.* En: *zij zullen Mij allen kennen van den kleine tot den groote.* En dit is het wat hij zegt: *Mijn Geest die op u is*, dat is de Geest der reinheid, die Ik in u geven zal; want zij zullen niet meer zondigen. En dat is het wat Ezechiël zegt: *en Ik zal Mijn Geest ir hun binnenste geven en Ik zal maken dat zij in Mijn inzettingen zullen wandelen.* Dat zegt ook Jesaja: *Mijn Geest die op u is*, want die Geest zal zijn in den profeet en Hij zegt tot hem, dat die geest dan voor Israël zal zijn en Mijn woorden, omdat die in uw mond geordend zijn. En Hij zegt met betrekking tot Israël: *zij zullen niet van uwen mond wijken*, nadat Ik ze in hun mond gelegd heb; zij zullen daar ook in der eeuwigheid niet van wijken, niet van uw mond en niet van den mond van uw zaad in eeuwigheid.

Jes. 60 : 1. Maak u op: dat zegt hij tot Jeruzalem. Wij hebben reeds uitgelegd, dat het licht een vergelijking is voor de vreugde en het goede. En de duisternis daarentegen ziet op het kwaad en de benauwdheid, die zullen komen. Sommigen verklaren uw licht „komt" als: uw licht zal ondergaan, z.a. de zon onder gaat. Dan zou dit bij vergelijking zijn, dat dit het licht van deze wereld

zou zijn en dan zal u in de plaats daarvan komen een groot licht en dat is dan de verlossing en de vreugde.

6. Zij zullen den lof des Heeren boodschappen: d.w.z. de kameelen en de kooplieden en het goud en de wierook; dat zullen zij brengen als koopwaar en als gave voor den koning Messias en het huis des Heeren. En de beteekenis van boodschappen is hier, dat de volken der wereld nieuwe boodschappers van den lof des Heeren zullen zijn, want tot op dien tijd is Israël alleen uitverkoren om den lof des Heeren te boodschappen en ieder die nieuwe dingen te vermelden heeft, wordt een goede boodschapper genoemd.

8. Die daar komen gevlogen: vrouwelijk, omdat het slaat op de vergaderingen Israëls, die van alle kanten uit de ballingschap opkomen en zij komen snel en haastig als een wolk. *De eilanden:* de bewoners der eilanden zullen mij verwachten, omdat ze weten dat Ik het ben, die het goede en het kwade doe, daarom zullen ze uwe kinderen naar hun plaats brengen. En ofschoon ze ver weg zijn, zij zullen ze brengen naar het land Israël. Zooals ook in de dagen van Salomo de schepen van Tarsis het eerst kwamen. *Hun zilver en hun goud met hen:* nl. van Israël, zij zullen met al hun geld komen, zij zullen niets van hun geld achterlaten in de landen der ballingschap. Of men kan ook hun zilver en goud verklaren als van de volken z.a. er staat: *want zij zullen hooren het gerucht van zijn heerlijkheid en grootheid*, die Hij zal doen blijken, als Hij zijn volk uit de ballingschap terugbrengt en de goddeloozen vergeldt. *U heerlijk gemaakt:* hij geeft u deze eer en heerlijkheid, dat zij u zullen dienen. Behalve dat zij u zullen dienen met gaven, die zij u brengen, in uw land, zullen ze u ook dienen, omdat ze uw muren zullen bouwen en uw arbeid zullen verrichten. Dan zult gij erkennen, dat alles wat u overkomt, zoowel het goede als het kwade, van Mij komt, want er is in 't geheel geen toeval, want ten tijde dat Mijn toorn op u is, zult gij knechten zijn in de ballingschap en ten tijde dat Mijn welbehagen op u zal zijn, zullen zij u dienen.

11. Zullen openstaan: hij zegt tot Jeruzalem, want dat is zoo in de gansche parasja: uwe poorten zullen voortdurend dag en nacht openstaan opdat binnen kunnen gaan degenen, die het heir der Heidenen brengen als gave, want het zal vrede zijn in eeuwigheid en ten tijde van de hitte zullen zij des nachts gaan. Zij zullen tot u geleid worden (hunne koningen), omdat ze komen

tot den koning Messias, als knechten tot hun heeren. En hoe staat er nu, dat ze geleid zullen worden? Want de manier van reizen van koningen is, dat ze rijden of te voet gaan. Welnu, *vorsten zullen hen leiden*, bij wijze van eer. Het nu volgende verklaart, hoe dat zal zijn, nl. zooals de koning van Tyrus tot koning Salomo zond. Want zij zullen het heiligdom bouwen.

18. Uwe muren heil: gij zult in der eeuwigheid geen muren meer noodig hebben en uw poorten behoeft ge voor geen vijand meer te sluiten. In uwe poorten zal niet meer geteld [1]) worden, maar de lof des Heeren zal daar weerklinken.

21. Het land erfelijk bezitten: want zij zullen er in der eeuwigheid niet meer uit verbannen worden. Want zij zullen zijn een spruit Mijner planting, want aan hun daden zal men zien, dat Ik ze geplant heb, niet zooals in het eerst, z.a. geschreven staat: Jes. 5 : 4: *Waarom heb Ik verwacht dat ze goede druiven voortbrengen zou, en ze heeft stinkende druiven voortgebracht.* En men kon niet zien, dat het een planting des Heeren was, maar een uitlandsche rank (Jes. 17 : 10).

Jes. 61 : 1. De Geest des Heeren: deze woorden zegt de profeet van zichzelf. Hij wil zeggen, dat de goede dingen, die hij boodschapt, als zullende komen, gesproken worden door den geest der profetie, die van God komt en die geest rust op hem en God heeft hem gezonden om Israël te boodschappen de goede dingen, die zullen geschieden in de ballingschap, langen tijd. En zij zullen die troostrijke dingen geschreven vinden en niet vertwijfelen aan de verlossing. Want uit den mond des Heeren zijn deze vertroostingen, dat ik gezonden ben om hen te zeggen en te schrijven, om aldus de kinderen der ballingschap te boodschappen, dat ze zachtmoedig en gebroken van hart zijn, indien ze de ballingschap dragen in den Naam des Heeren. Hij heeft mij machtig en groot gemaakt en bestemd om een gezondene te zijn met die vertroostingen. En zoo: *gij zult Hazaël zalven* en: *zalf tot profeet in uw plaats*, en: *raak Mijn gezalfde niet aan.* Omdat de aanstelling van koningen geschiedde door middel van de zalving, is zalving een ander woord voor aanstelling.

2. Dat is het jaar der verlossing. Maar de jaren der ballingschap zijn de jaren des toorns. *De dag der wraak* is de dag van Gog en Magog, wanneer de Heer wraak neemt op de goddeloozen en

[1]) Geteld: wsch. soldaten.

daarmee zal God alle treurigen troosten, nl. de treurigen Zions.

6. Gij zult het vermogen der Heidenen eten: behalve dat zij u zullen dienen in hun land, zullen zij als gave brengen goud en zilver en allerlei goederen uit hun land. *In hun heerlijkheid zult gij u beroemen:* zult gij u groot maken en u verheffen — dat is: met hun geld. *Daarom zullen zij in hun land erfelijk bezitten het dubbele:* het is niet noodig, dat zij uit hun land gaan om te handelen of geld te verdienen, want in hun land (nl. der Heidenen) zullen ze van het goed der wereld tweemaal zooveel hebben als hun eigendom was, en dat zal hun eeuwige vreugde zijn, die niet zal ophouden. *Want Ik de Heere heb het recht lief:* hier geeft Hij de reden waarom Hij zegt, dat Hij hen het dubbele zal geven: omdat Hij het recht liefheeft. Want dit zou onrecht en geen recht zijn. Maar Israël is uitverkoren bij God. En indien het al zijn dagen aan God vasthoudt, maar Hij de dagen der ballingschap en dan het kwaad verlengt en indien er daarvan geen maat was, dan zou dat onrecht zijn. *Ik heb het recht lief* beteekent: dat Hij wil dat de menschen recht doen... want ook als gij in Mijn dienst zijt, haat Ik den roof. Indien aldus in alle opzichten vaststaat, dat Ik het recht liefheb en het tegenovergestelde, nl. den roof haat, dan is het ook noodig, dat Ik in de plaats van de ballingschap en het kwade hun veel goed vergeld, het dubbele van wat ze hadden in het kwaad, omdat ze het hebben verdragen om Mijns Naams wil. Daarom ook: *Ik zal hun werk in der waarheid geven:* het loon voor het werk, dat zij verricht en gedaan hebben om Mijns naams wil, zal Ik hen geven in waarheid en een eeuwig verbond, waaraan geen einde komt, zal Ik met hen maken, niet als het verbond, waarbij Ik hen opvoerde uit Egypte, want daaraan kwam een einde.

9. Onder de Heidenen bekend: wanneer zij naar de landen der Heidenen gaan voor genoegen of voor zaken, hoewel dat niet noodig is, zullen zij er bekend zijn vanwege de menigte der heerlijkheid en de grootheid, die zij hebben en zij zullen komen in „kostelijke" en gestikte kleederen en zij zullen van hen zeggen: zie, dat zijn de kinderen Israëls, dat is het zaad, dat de Heere gezegend heeft. Dat zijn Zijn uitverkorenen, die gaan zullen naar hun verlangen, om de landen der Heidenen te bezoeken.

10. Dat zijn volgens den Targoem de woorden van Jeruzalem. Of het zijn de woorden van Israël, dat terugkeert uit de ballingschap.

11. Ook vergelijkt hij het heil van Israël met de aarde, die uitspruitsel voortbrengt. Want het zaad verderft in de aarde en gaat er te gronde en daarna spruit het uit en wordt vernieuwd en keert terug tot hetgeen, waarvoor het bestemd is en dan is het goed en schoon in zijn vernieuwing. Want in menigte komt het nieuwe en goede uit het oude en ook spruiten vele korrels uit als er één gezaaid wordt. Zoo zijn er van Israël velen in de ballingschap ondergegaan en omgekomen en voor een weinig tijd is hun verwachting vergaan, maar bij het aanbreken van den tijd der verlossing zullen zij uitspruiten en zullen vruchtbaar zijn en zich vermenigvuldigen en zullen toenemen tot hun bestemming in getal en heerlijkheid en grootheid, dubbel zooveel als voordien. En ook vergelijkt Hij hen nog met een tuin, die doet uitspruiten hetgeen in hem gezaaid is, het één na het ander, want niet alles komt tegelijk op, maar naar den tijd van het jaar. Zoo ook met Israël; het goede zal zich telkens vernieuwen, het één na het ander en dat zal zijn ten aanschouwe van al de volken en allen zullen weten en bekennen, dat hun voorspoed grooter is dan al de voorspoed der wereld.

Jes. 62 : 1. Om Zions wil: Dit zijn de woorden des Heeren, terwijl Israël in de ballingschap is, en Hij zegt: ter wille van Zion, omdat Mijn naam daarover genoemd is. *Als een fakkel die brandt:* die men uit de verte kan zien, zoo zullen de verafwonende volken uw gerechtigheid en uw heil zien.

2. Uwe gerechtigheid van Jeruzalem.

4. Getrouwde: Vergelijkenderwijs. Want een bewoond land gelijkt op een vrouw, die een man heeft en wanneer het verwoest is, is het gelijk een maagd, die geen man heeft.

5. Gelijk een jongeling een jonkvrouw trouwt een schoone zaak is en een jongeling, die een jonkvrouw trouwt eerder geaccepteerd wordt dan een oud man die een jonkvrouw trouwt en een jongeling die een („getrouwde") vrouw trouwt, zoo is ook het land Israël; zoo lang haar kinderen niet daarin zijn, hoewel de volken der wereld daarin wel wonen, kan het niet genoemd worden: „getrouwd", want ze zijn niet door haar geaccepteerd en het is niet schoon, dat zij daarin wonen, maar dat is zooals wanneer een jongeling met een getrouwde vrouw of een oud man met een jongedochter trouwt; maar wanneer Israël weer in haar midden woont, zie, dat is zooals wanneer een jongeling een jongedochter trouwt. In de bruidsdagen heet hij de bruidegom en zij de bruid

en dan is er vreugde en blijdschap bij hen, want dan zijn ze in hun „vernieuwing" want de vreugde van uw God zal over u zijn, al de dagen.

6. Wachters: de manier waarop dit moet worden uitgelegd, is zeer zeker deze, dat de wachters hier engelen zijn en dat ze tot God voor Jeruzalem bidden, dat Hij het bewoond doe zijn; anderen leggen het uit, dat de wachters de treurenden Zions zijn, die dag en nacht voor Jeruzalem bidden. Ook zijn er nog, die het op geheel Israël laten slaan in de ballingschap, omdat ze voortdurend wachten en uitzien naar den herbouw van Jeruzalem en dat bouwen van Jeruzalem dag en nacht vermelden in gebeden en zegeningen. En dan kan het ook nog zoo verklaard worden, dat God tot Jeruzalem zegt: als uwe muren herbouwd zullen zijn, zal Ik niet toelaten dat ze ooit weer zullen vallen, want Ik zal dan daarop wachters bestellen, voortdurend al den dag en al den nacht. *Geen stilzwijgen:* want indien de rest der muurwachters wakker zijn in den nacht en niet ophouden met spreken om elkaar wakker te houden, dan zullen zij des daags slapen. Maar de wachters van de muren van Jeruzalem zijn dag en nacht, altijd wakker. De wachters zijn een beeld voor de voorzienigheid Gods. *Die des Heeren doet gedenken:* dat zegt hij ten opzichte van de kinderen der ballingschap: gij, op wie de plicht rust, om den Heere te doen gedenken. *Geen stilzwijgen:* bidt voortdurend voor Zijn aangezicht en stort uw hart voor Hem uit, totdat Hij Jeruzalem herstelle in haar muren en haar stelle tot een lof der aarde (land?). Het omgekeerde van wat er nu is, al de dagen van de ballingschap, een schande voor de volken en een bespotting voor de landen.

10. Steekt een banier omhoog: om het hun te verkondigen, in alle plaatsen waar ze in ballingschap zijn. Want wanneer Hij den tijd der verlossing aankondigt, zeggen de volkeren tot Israël: ga uit, keer terug naar uw land en evenals wanneer een banier voor hen werd opgericht, zoo zal het heil voor allen bekend worden.

11. Zijn loon is bij Hem: dat Hij aan Israël zal geven voor de ballingschap die het heeft gedragen ter wille van Zijn grooten Naam. *Arbeidsloon:* het goede werk, dat zij gedaan hebben in de ballingschap voor God, doordat ze hebben vastgehouden aan Zijn wet en Zijn geboden in de groote verdrukkingen.

Jes. 63 : 1. Wie is deze: deze profetie slaat op de toekomst, zooals wij verklaard hebben bij Jes. 34. God vergelijkt de ver-

woesting bij een held, die wraak neemt op zijn vijanden en wiens kleederen rood zijn van het bloedbad. En wanneer er dan gevraagd wordt: wie is deze, dan antwoordt Hij: *Ik, die in gerechtigheid spreek.* D.w.z. hetgeen Ik in gerechtigheid heb gesproken tot Israël, dat zal Ik doen, omdat Ik machtig ben om te verlossen.

3. Hij vergelijkt de goddeloozen met de druiven in den hof en God treedt ze. *Alleen:* Hij wil zeggen dat er geen rechtvaardige in Israël is, die als een helper voor God zou kunnen zijn. Eerder hebben wij dat reeds uitgelegd in het vers: *Hij zag dat er niemand was. Ook was er niemand van de volken:* om Mij te helpen bij het bestraffen van de goddeloozen in Israël, want het waren allen hun vijanden en hen allen moest Ik bestraffen, daarom heb Ik hen getreden in Mijn toorn, die Ik tegen hen koesterde, vanwege het kwaad dat zij Israël hebben aangedaan, dat zij hen in ballingschap te midden van hen hebben gevoerd en Ik ben een weinig vertoornd, omdat ze Mij ten kwade hielpen.

4. De dag der wraak: een lange tijd duurt het, totdat het jaar der verlossing komt en dan zal het de dag der wraak voor de volken zijn.

5. De goedertierenheden des Heeren: dat zegt de profeet van de goedertierenheden, die God hem getoond heeft, die Hij in de toekomst bij Zijn volk zal doen.

11. Met de herders zijner kudde: hoewel wij gezondigd hebben voor Zijn aangezicht, hebben onze vaderen ook niet gezondigd? Maar Hij heeft hen geholpen ten tijde hunner benauwdheid, waarom verlengt Hij dan onze ballingschap zoodanig, dat wij genoodzaakt zijn te vragen: waar is Hij die onze vaderen redde, juist alsof Hij tegenwoordig niet meer gevonden kan worden? Die in hen gaf den Geest der profetie. Behalve Mozes en Aäron en Mirjam, waren er zeventig oudsten, waarop de Geest der profetie rustte. En Die dat toen gedaan heeft, waar is Die nu? En zie, nu is de Geest der profetie opgehouden, sedert Haggai, Maleachi en Zacharia zijn gestorven, want zij waren profeten onder ons en zij hebben ons den tijd der verlossing gewezen en daarom heeft nu de Geest bij ons opgehouden en nu zijn wij als in de ballingschap en hebben geen profeet en wij weten niet hoe lang.

14. . . .en ziet dat alles hebt Gij gedaan in vorige dagen en nu hebt Gij ons verlaten in de ballingschap, nu als in de tweede (ballingschap).

17. Waarom: terwijl Gij ziet, dat wij bij de goddeloozen zijn en

dat onze ballingschap zoo lang duurt. En dat er in de toekomst ons nog benauwdheden wachten. Zie, wij dwalen van Uwe wegen en wij zeggen: er is geen maat meer. Het is alsof Gij ons doet dwalen, waar Gij onze ballingschap verlengt. En wanneer hij zegt: *Gij doet ons dwalen en gij verstokt ons hart*, dan zegt hij dat niet van hen allen, maar velen uit Israël vertwijfelen aan de verlossing, omdat de ballingschap zoo lang duurt en het staat wel vast, dat een gedeelte der woorden gesproken is in algemeenen zin. En zoo zegt God ook tot Mozes: *tot hoelang zult gij weigeren?* Om der wille van een gedeelte van het volk, dat op den Sabbath uitging om manna te verzamelen. *De knechten:* Indien Gij het niet wilt doen om onzentwil, omdat wij gezondigd hebben, doe het dan om Uwer knechten wil en dat zijn de vaderen. Ter wille van de stammen van Uw erfdeel, dat zijn de twaalf stammen.

18. Een kleinen tijd heeft het volk Uwer heiligheid het land, dat Gij aan dat volk hebt gegeven, bezeten, een weinig tijd zijn ze daarin geweest en toen gingen ze reeds in ballingschap, want zij zijn er slechts 410 jaar geweest, in het begin en de meesten van Israël zijn daar nog niet weergekeerd. *Uw heiligdom:* toen wij er een kleinen tijd geweest waren, kwamen onze vijanden en verdreven ons daaruit en dat niet alleen, maar ook verwoestten en vertraden zij Uw heiligdom, de plaats der heerlijkheid en slechts enkelen zijn daar weer binnengetreden. Wij zijn onder Uw heerschappij en niet onze verdrukkers, want over hen hebt Gij niet geheerscht en Uw naam is over hen niet genoemd en hoe zullen zij nu onder ons komen, in het land van onze erfenis?

Jes. 64 : 1. Och, dat gij de hemelen scheurdet: om het hen te zeggen, gelijk Gij het ons gedaan hebt... toen Gij op den berg Sinai waart.

2. Sommigen verklaren dit gedeelte van de oorlogen, die God zal voeren ter wille van Israël met hun vijanden. En dan op de wijze van de sterren, die afdaalden van hun baan en streden met Sisera. En dan slaan de bergen op de koningen der vreemde volken. En in de woorden van onze rabbijnen zegt Samuël: alle profeten hebben niet anders geprofeteerd dan van de dagen van den Messias, maar van de toekomende eeuw heeft geen oog gezien, o God, behalve Gij, wat Hij doen zal dien, die op Hem wacht.

6. Wij allen zijn in de ballingschap overgebleven als een onrein iets.

9. Wij allen zijn Uw volk: hoewel wij gezondigd hebben, toch zijn wij niet van onder Uw heerschappij vandaan gekomen en hebben wij Uw grooten naam niet verlaten en wij hebben ons niet tot andere goden gewend, daarom vergeef ons onze zonden en erbarm U onzer.

10. Zion en Jeruzalem, die de woonplaats waren Uwer heerlijkheid zijn een woestijn en een verwoesting geworden. Ofschoon een ander het verwoest heeft, keeren de Heidenen terug en bouwen haar, nadat Israël daar niet meer is; zie, zij is verwoest en beroofd van haar inwoners. En nog is dat zoo, want door hen werd het verwoest vanaf den tijd dat de Perzen kwamen en het namen uit de hand van Ismaël en het verwoestten en zie het is aldus gebleven vanaf den dag dat Israël daaruit verbannen werd.

11. Met vuur verbrand: den eersten en den tweeden keer. En nog ligt het in verwoesting terneer, want nog is de plaats des heiligdoms steeds niet gebouwd door de hand der Heidenen.

12. Hoe kunt Gij U bij deze dingen afwenden en U niet erbarmen. U stilhouden alsof Gij ons geschrei niet hoordet. *„Bedrukken":* want wij worden verdrukt door de goddeloozen.

Jes. 65 : 1. Zie, nu keert de Heere terug naar de kinderen der ballingschap, want om de zonden hunner vaderen, die zij bedreven hebben en den afgodendienst en om hun zonden in de ballingschap en dat zij de geboden overtreden hebben, verlengt Hij de ballingschap aldus. Ik ben gevonden van uwe vaderen, voorwaar, zij hebben Mij gevonden en zij hebben naar Mij toch niet gevraagd.

2. Ik heb Mijn handen uitgebreid om hen te ontvangen, indien ze tot Mij zouden willen terugkeeren.

3. Voor Mijn aangezicht: nl. in Jeruzalem, zelfs in den tempel hebben zij schandelijke dingen gedaan.

4. Om de dooden te vragen.

5. ....daarom zal Ik de ballingschap voor hunne kinderen een langen tijd doen duren.

6. Zie, die groote zonde staat geschreven en zal niet uitgewischt worden, maar zie, het is geschreven voor Mijn aangezicht, tot een voortdurende gedachtenis. Totdat Ik hun volkomen zal hebben vergolden de zonden hunner vaderen, tezamen met hunne zonden in de ballingschap, maar de oorzaak, dat zijn de zonden hunner vaderen welke groot zijn... *In hun boezem:* hoewel Ik in

de toekomst hunne daden aan hunne kinderen na hen zal vergelden, van nu aan zal Ik aan hen zelf vergelden het kwaad, dat zij gedaan hebben.

8. Alzoo zegt de Heere: ...hoewel Ik aan u vergelden zal de zonden uwer vaderen, terwijl Ik de ballingschap lang laat duren, om hunne zonden tezamen met uwe zonden, toch zal Ik ulieden niet verlaten. Want aan alle kanten zal Ik u uit de ballingschap doen gaan en zal u brengen naar uw land, zoodra uw straf betaald is. *Verderf het niet:* ...zoo ook met Israël; hoewel er zondaars onder hen zijn, ook zijn er rechtvaardigen bij hen en die zijn ten zegen voor de wereld en ter wille van de rechtvaardigen is die niet rijp voor het verderf. Maar zooals men doet met de druiven, die men treedt en er de most uithaalt en de pitten en schillen wegwerpt, zoo zal God met Israël doen, Hij zal hen uit de ballingschap doen gaan, wanneer hun tijd aanbreekt en Hij zal hen op den weg verzamelen.

9. Want zij zijn één koninkrijk en zij zijn tezamen in ballingschap gegaan (nl. Juda en Benjamin), want Hij sluit Benjamin bij Juda in. En hij vermeldt de twee ballingschappen, want niet vertwijfelen zelfs de tien stammen, die ook nog niet teruggekeerd zijn, daar zij toch het eerst in ballingschap zijn gegaan; Hij doet hen vertrouwen, dat ze nog naar hun land zullen terugkeeren en het erfelijk zullen bezitten. *Mijn bergen* zegt Hij en Hij bedoelt daarmee den berg Zion en den berg van het huis, dat in het erfdeel van Juda ligt.

11. Zij zullen in de toekomst het goede van Israël niet zien. Zooals Hij ook zegt: *velen die in het stof der aarde slapen, zullen opstaan* — velen, dus niet allen, maar alleen de rechtvaardigen.[1]) Gad is een naam voor een ster. Zoodat hij bedoelt: die offeren voor een ster, uit de sterrebeelden. R. Mozes Hakkohen zegt, dat dit ,,een goede ster'' is, want zoo heet hij in het Arabisch (Jupiter). Zij schenken voor Mani, en dat is ook de naam van een ster. Sommigen verklaren het van de sterren die men telt, nl. de zeven planeten.[2])

12. ,,*Maniti*'' dat is een klanknabootsend woord, met Mani. Gijlieden dient het getal der sterren en *Ik zal ulieden tellen* voor het zwaard en er zal niemand overblijven.

---

[1]) ,,Bende'' en ,,getal'' zijn namen van sterren.

[2]) Het begrip כוכב צדק voor Jupiter, hebben de Joden van de Arabieren overgenomen.

13. Daarom alzoo: hetgeen Hij hierboven zeide bedoelde het geslacht, waarin de profeet leefde, z.a. wij verklaard hebben, want zij dienden de afgoden. En indien hij dat tot hen gesproken heeft, dan bedoelt hij dus ook niet, dat allen in ballingschap zullen gaan, wanneer de rechtvaardigen en goddeloozen in ballingschap zullen gaan. Want ook van de rechtvaardigen zijn er gestorven door het zwaard, z.a. geschreven staat: *ik zal de lijken uwer knechten tot spijze voor het gevogelte des hemels geven en het vleesch der rechtvaardigen voor het gedierte des velds.* Maar dit: *ik zal u tellen*, slaat op de volkomen goddeloozen, die den Heer vertoornd hebben door hun afgodendienst, daarvan zegt Hij, dat er geen van zal overblijven, die niet zal sterven door het zwaard, maar de anderen zullen in ballingschap gaan, de rechtvaardigen en degenen, die niet volkomen goddeloos zijn. En hoewel er van de rechtvaardigen gestorven zijn, God is betrouwbaar en er is geen onrecht bij Hem en Hij weet wat Hij doet en men mag geen kwaad van Hem denken. En indien er geschreven staat, dat deze afdeeling doelt op het onrecht van de ballingschap, zooals er geschreven staat, dat Hij ze zal verzamelen uit de ballingschap, dan houdt het geen verband met hetgeen boven geschreven is. Daarom staat het bij mij vast, dat deze verzen bij wijze van vergelijking geschreven zijn, met het oog op het loon in de toekomende eeuw. Eerst zegt Hij: Ik zal u straffen in deze eeuw, want: *Ik zal u tellen voor het zwaard.* En nu zegt hij: Ik zal u straffen in de toekomende eeuw, want hij zegt: *zie Mijn knechten zullen eten.* Daarmee wil hij zeggen: uw ziel zal inzicht krijgen als ze de allerhoogste wijsheid bestudeert en de kennis Gods. En dit inzicht is de verlustiging der ziel, zooals eten en drinken van het lichaam. Zoo wordt ook in beeldspraak gezegd: *komt tot de wateren alle gij dorstigen*, en: *hoort naar Mij en eet het goede.* Dat alles is beeldspraak voor wijsheid. Zoo ook: *geen honger naar brood en geen dorst naar water*, enz.

15. Wanneer zal het zijn, dat de uitverkorenen des Heeren de goddeloozen zullen vloeken? Nadat Israël uit de ballingschap is uitgegaan en de goddeloozen den tijd hunner verwoesting hebben bereikt, en dan zullen al de goddeloozen en al de kwaaddoeners als een stoppel zijn. Want op dien tijd zal degene, die zich op aarde zegenen zal, dat doen met den naam van den God der waarheid, want er zal geen mensch ter wereld zijn, die de wet des Heeren erkent, die anders zal zegenen en vloeken dan met den naam van den God der waarheid alleen. En hij zegt: op de

aarde, want op de gansche wereld zal er maar één geloof zijn en dat zal het geloof zijn in den God der waarheid. Zooals er staat: *dan zal Ik Mij wenden tot de volken met een reine spraak, opdat zij allen den Naam des Heeren aanroepen, opdat zij Hem dienen met een eenparigen schouder* (Zef. 3 : 9). Die zichzelven zegent, beteekent: die den zegen voor zich zoekt. *De vorige benauwdheden:* want tot op dien tijd zal de wereld niet zonder benauwdheden en oorlogen zijn, maar te dien dage zal het vrede in de wereld zijn. Zooals er staat: *Hij zal tot de volken vrede spreken.* En: *zij zullen hunne zwaarden tot sikkels slaan*, enz. En zoo zal het gansch en al vrede zijn, totdat men de vorige verdrukkingen vergeten heeft. Het zal blijken, dat dit alles van den Heere is. En zoo spreken de profeten door den mond des Heeren aangaande de verdrukkingen en oorlogen over elk volk afzonderlijk, vóórdat het zoover is.

17. Vanwege de menigte van het goede dat er zijn zal, zal het zijn, alsof de wereld nieuw is: de hemelen nieuw en de aarde nieuw. Z.a. geschreven staat: *en de vorige dingen zullen niet gedacht worden.* En de wijze R. Abraham verklaart de nieuwe hemelen van het hemelgewelf. Hij zegt, dat God de atmosfeer vernieuwen en goed maken zal, zoodat de menschen gezond zullen zijn en vele jaren zullen leven, ook zal Hij de kracht der aarde vermeerderen, want die zal ook nieuw zijn. En als het is, gelijk hij zegt, dan zal dit voor alle volken zijn, maar zie, de Schrift zegt: *gelijk de dagen van een boom, zoo zijn de dagen mijns volks* en niet van andere volken (vs. 22).

18. Weest vroolijk: dat zegt Hij tegen Israël: weest vroolijk en verheugt u tot in eeuwigheid, vanwege de veelheid van het goede en Hij zegt niets anders tot hen. En hij noemt hier Jeruzalem, omdat, ofschoon er vrede zal zijn op de gansche wereld, Jeruzalem toch het middelpunt zal zijn en vandaar zal de vrede over de wereld gaan en de wet en de goede weg, ter wille waarvan er vrede zal zijn. Zooals er van den koning Messias staat: *hij zal de volken vrede spreken.* En: *en vele volken zullen komen en zeggen: komt laat ons opgaan naar den berg des Heeren*, enz. *Want uit Zion zal de Wet uitgaan*, enz. En groot zal het goede en de vrede zijn en lengte van dagen zal er in Jeruzalem en in het land Israël zijn. Z.a.: *en de berg van het huis des Heeren zal vastgesteld zijn op den top der bergen.*

19. Ik zal Mij verheugen: daarom zal daar vreugde zijn, want Ik zal Mij in haar verheugen, omdat ze daar Mijn welbehagen

doen en Mijn heerlijkheid daar woont. En ook zal bij haar vreugde zijn, want Ik zal Mij in hen verheugen, want zij zullen Mijn knechten en Mijn uitverkorenen zijn en zij zullen Mijn welgevallen doen. *De stem der weening:* want de menschen weenen in de stad over een doode, die vóór zijn tijd gestorven is (belo zemano) of over een verslagene of over een gevangene, die zij uit de stad voeren, maar dat alles zal niet meer zijn, want zwaard en oorlog zal er niet meer zijn en de natuurlijke dood zal niet komen dan na lange jaren, want de mensch zal vol van dagen zijn, wanneer hij sterft, zoodat men niet over hem weent. En zie dat wordt in het volgend vers verklaard.

20. Vandaar: van Jeruzalem, en dat is de regel voor het gansche land Israëls, maar Jeruzalem is het middelpunt en de hoofdstad van het koninkrijk Israëls. *Vandaar:* daar zal niet uitgaan ter begrafenis. En iemand van zestig jaar is een oude en heeft zijn leeftijd vóórdat hij zeventig is. En dat is zoo in dezen tijd, maar in dien tijd zullen zij niet spreken over een ouden man, die zijn dagen vervuld heeft, dan wanneer hij driehonderd en vijfhonderd en meer jaren oud is, zooals de eerste geslachten in het begin der schepping waren, dat waren de levenden in het algemeen of afzonderlijk en in de toekomende eeuw zal het Israël in het algemeen zijn. *Een jongeling:* als er dan iemand sterft van honderd jaar, dan zal men zeggen: er is een jongeling gestorven, als hij zal zijn in zijn zonden. De vloek des Heeren zal over hem zijn, want hij is een zondaar, zoodra hij sterft op honderdjarigen leeftijd.

22. En hij zegt: *Mijn volk en Mijn uitverkorenen:* want zij alleen zullen lengte van dagen hebben en, als op een wonderlijke wijze, niet de goddeloozen. En mogelijk hebben onze vaderen daarom wel gezegd: een boom des levens is een reis van 500 jaar.

23. Het omgekeerde van wat er staat: gij zult uw zaad tevergeefs zaaien en uwe vijanden zullen het eten. Hun kinderen zullen niet bij hun leven sterven, zoodat zij door hun sterven zouden worden verschrikt.

Jes. 66 : 1. Hij berispt nu weer zijn tijdgenooten, de goddeloozen, en hij doet dat ten opzichte van de offers, in verband met hun booze werken, z.a. hij ze in het begin van dit boek heeft berispt: *waartoe zijn mij de veelheid uwer offers?*

3. Wie een os slacht: om dien voor Mijn aangezicht te brengen

en dat in zijn goddeloosheid doet, zie, dan reken Ik, als hij een os slacht, dat hij een man slaat, dat hij sterft (dan is het voor Mij hetzelfde, als wanneer hij een man doodslaat).

5. Hij zal verschijnen tot ulieder vreugde: want gij zult u verheugen over zijn heil en zij zullen beschaamd worden. En wanneer zal dat zijn? Als er een stem van groot rumoer uit de stad zal komen. En indien hij dit zegt tot zijn tijdgenooten: *gij die voor het woord des Heeren beeft*, dan bedoelt hij het gelijk hij het zegt, ... en wanneer het op de toekomst slaat, dan beteekent het, dat Hij ze levend zal maken in de opstanding der dooden ten tijde van den Messias. En de rechte verklaring is, dat hij dit zegt ten opzichte van de ongerechtigheden van de ballingschap: gij die voor Zijn woord beeft.

6. Een stem van groot rumoer: dan, ten tijde van den Messias, zal er uit de stad Jeruzalem een stem van groot rumoer uitgaan tot de goddeloozen, waarover de Heere Zich vertoornt, want zoo staat er in de profetie van Zacharia: *en de Heer zal uitgaan en oorlogen tegen die volken.*

7. Eer zij barensnood had: d.w.z. dat de verlossing voor Israël plotseling zal komen. En hij vergelijkt Jeruzalem met een moeder en Israël met haar kinderen. En hij zegt: een jongetje, want dat is juist, want dat is sterker dan een meisje en de ouders verheugen zich daarover meer dan over een meisje, zoo zal het ook met dat geslacht zijn, dat de verlossing zal beleven en zie, hij zegt: *voordat zij barensnood had, heeft ze gebaard* en daarna zegt hij: *zou een land geboren kunnen worden.* En hij zegt: *Zion heeft weeën gekregen* en dat beteekent dat het heil plotseling zal komen, zooals een moeder een dochtertje krijgt, voordat haar smart gekomen is. Maar vóórdat het heil volkomen is en vóórdat gansch Israël in zijn land verzameld is en hun rust volkomen zal zijn, zal er nog een kleine tijd komen als van de weeën van een barende vrouw, zooals er staat (Jes. 26 : 20): *verbergt u een klein oogenblik, totdat de gramschap overga.* En zoo zegt hij in de profetie van Zacharia: 14 : 2: *en de stad zal ingenomen worden en de huizen zullen geplunderd worden.* En na die smarten zal God uitgaan en strijden tegen die volken (vers 3). En dan zegt hij: *ten tijde des avonds zal het licht zijn.* En hij zegt: zij zullen daar wonen en er zal geen verwoesting meer zijn.

9. Indien ik Zion tot de geboorte breng in den oorlog met Gog en Magog, dan zal ik haar ook werkelijk doen voortbrengen. En de geboorte, dat is hier de redding. Ik ben het, die de landen der

volken doe voortbrengen tot dien tijd toe, maar dan zal Ik hen toesluiten, dat zij niet meer voortbrengen; want de grootheid en de heerlijkheid zal voor Israël zijn.

10. Verheugt u al haar liefhebbers: in de ballingschap over den weg, want uwe knechten zullen de steenen vernietigen en dan op het einde van de ballingschap zult gij u daarin verheugen en zult gij in het midden van haar vroolijk zijn, want dan zult gij haar opbouw zien, gelijk als gij haar verwoesting gezien hebt en over haar geweend hebt, aldus zult gij u over haar verheugen en verblijd zijn in het midden van haar.

11. Gij zijt bedroefd over haar geweest, opdat gij zoudt zien haar vreugde en gij moogt zuigen en verzadigd worden van de borsten harer vertroostingen en gij zult weten, dat dit uwe vergelding is (gemoelakem kan ook zijn: uwe rijp wording). Z.a. *borsten der koningen zult gij zuigen.*

12. Vrede, vrede den volken, die komen zullen uit alle hoeken, om uw vrede te zoeken en u gaven te brengen. En waarom zegt hij: *als een overloopende beek?* Niet omdat hij hen beschadigen zal als een beek die overloopt, maar zooals een beek, die overloopt komt aanstormen, zoo zal hen hun heerlijkheid en hun geld komen aanstormen.

Op deze wijze zal ook Egypte komen en hij zal zijn handen haastig brengen (ijverig gaven brengen) tot God. Ps. 68. *Troetelen: als een dien zijne moeder troost:* over het kwaad dat hem overkomt, zoo zal Ik u troosten over het kwaad der ballingschap en in Jeruzalem zal Ik u troosten. Want daar zal Mijn heerlijkheid over u gezien worden. En waarom noemt hij wel de moeder en niet den vader? Omdat een vrouw beter met woorden kan overreden dan een man. Want gelijk de zorg en de kommer uwe beenderen hebben uitgedroogd in de ballingschap, zoo zullen uw beenderen opbloeien, wanneer gij in Jeruzalem zijt terugkeerd. Dat zal zijn in den oorlog met Gog en Magog.

15. Want ziet de Heere zal met vuur komen: zooals in de profetie van Ezechiël staat (38 : 22): *ik zal vuur en zwavel op hem en op zijn benden regenen. Zijn wagenen:* Zijn oordeelen, die van den hemel afdalen, om met grimmigheid Zijn toorn te doen wenden zooals nog nooit over de volken geweest is; nu zal Hij het doen komen met grimmigheid en de grimmigheid is grooter dan de toorn.

16. En Hij zegt, dat Hij in het recht zal treden met Gog en Magog met vuur z.a. Ezech. 38 : 22: *ik zal met hem richten door*

pestilentie en door bloed. En met zijn zwaard: dat is het wat hij daar (vers 21) zegt: *het zwaard van een ieder zal tegen zijn broeder zijn, maar het zwaard des Heeren tegen alle vleesch.* Zooals Hij zegt bij Zacharia: *en Ik zal al de volken te Jeruzalem vergaderen ten oorlog.*

17. Die zichzelven heiligen: vele verklaarders leggen dit uit, dat zij zich heiligen in hun slechte daden. Die zichzelven reinigen, dat zijn de Perzen, want zij reinigen hunne lichamen en wasschen zich voortdurend, maar zij hebben zich verontreinigd door hun slechte daden en in hun vuil en uiterlijk zijn ze rein, maar ze zijn het niet. In de watervijvers die in de hoven zijn. Achter den grooten vijver, die daardoor aangewezen is, omdat hij in het midden van den hof ligt, daarachter gaan ze en daar wasschen zij zich van hun slechte daden, die ze daar in ontucht bedrijven. En sommigen verklaren het: achter een van de asjera's in het midden van den hof. Maar zie, er zijn nu geen asjeradienaars meer, of het moest misschien zijn aan het einde der wereld. Het zijn de Perzen die verfoeisel en muizen eten. De Perzen zullen dan verteerd worden in den oorlog met Gog en Magog. Want dat zijn de twee sterke rijken in de wereld in dien tijd. En dat is het vierde koninkrijk in de gezichten van Daniël, want die twee worden voor één rijk geteld, omdat één alleen in de wereld geen macht heeft. Degenen, die het vers van Israël verklaren, hebben niet gelijk, want dat is niet de beteekenis van deze parasja, want het slaat op de toekomst, in de dagen van Gog en Magog, want er zijn nu in Israël niet die zwijnenvleesch eten en asjera's dienen.

18. Ik zal zijn bij de daden en de gedachten van die volken, die zichzelven heiligen. Hij zegt dat van den tijd, die komen zal, om te verzamelen al de volken. En Ik zal rondgaan, zoodat al de volken komen met Gog en Magog, opdat zij Mijn heerlijkheid zien, waarmee Ik bij hen zal verheerlijkt worden, zooals in de profetie van Ezechiël staat: *en Ik zal u haken in uwe kaken leggen* (Ez. 38 : 4), *en Ik zal u uitvoeren.* En Hij zegt: Ik zal u opvoeren en Ik zal u brengen en Hij zegt: *en Mijn woorden zullen in uw hart opkomen en een raadslag en kwade gedachte* (vs. 10). Zooals hier staat: *hunne gedachten.* En Hij zegt bij den profeet Zacharia: *Ik zal al de volken naar Jeruzalem verzamelen.* Het schijnt, dat God hen zal veranderen en het hun in hun hart geven zal. Daarom zegt hij ook: *zie, Ik ben met hun daden en hunne gedachten.* En dan zegt hij hier: „ba'ah", met betrekking tot den tijd, d.w.z. dat die tijd komen zal in de toekomst.

19. En Ik zal aan hen een teeken zetten: dat is het wat Hij bij den profeet Zach. zegt (14 : 12): *eens iegelijks oogen zullen uitteren in hunne holen*, en dat is het teeken, dat de Heer stellen zal. En degenen, die met de volken zullen gaan, zullen zijn tot een getuigenis van het groote werk, dat de Heer doen zal, in den oorlog met Gog en Magog. *En van hen, die het ontkomen zullen zijn:* dat staat daar ook (Zach. 14 : 16): *en het zal geschieden, dat al de overgeblevenen van al de Heidenen, die tegen Jeruzalem zullen gekomen zijn, die zullen van jaar tot jaar optrekken.* Want die zijn overgebleven om Zijn heerlijkheid te vertellen onder de Heidenen, die niet naar Jeruzalem kwamen; dat zijn de vergelegen eilanden, ver van Jeruzalem, die het niet gehoord hebben. En die ontkomenen en die het teeken gezien hebben, zullen in alle landen komen om het te vertellen... En als hij zegt: *de boogschutters*, dan zijn dat de Turken. *Tubal en Javan:* hoewel er geschreven staat dat Gog de vorst van Mesek en Tubal (Ez. 38 : 11) is en indien zijn volk dus zal komen, hoe kan hij dan zeggen, dat zij het hun zullen vertellen? Dat kan niet, want er zullen niet velen uit de heidenen in hun landen achterblijven, maar de krijgers zullen komen en de verkondigers zullen het vertellen aan de thuisgeblevenen.

20. En zij zullen brengen Israël: Zij nl., die thuisgebleven waren in de verre eilanden, die niet opgetrokken zijn met uwe broeders; die heidenen, in het midden waarvan zij woonden, zoodra zij zullen hooren dat groote wonder, dat God gedaan zal hebben in den oorlog met Gog en Magog, zullen Israël brengen op paarden, enz.

21. En ook uit hen: d.w.z. ook uit hen die ondergegaan zijn onder de volken op verre eilanden, zoodat hun gedachtenis niet meer bekend was en die niet met hun broeders uit het huis Israëls opgingen uit de ballingschap. En mogelijk veranderen zij een deel van de Wet; niettegenstaande dat zal Ik uit hen nemen tot priesters en levieten, omdat zij zijn uit het geslacht der priesters en levieten. Ik zal hen nemen tot priesters om dienende priesters voor Mijn aangezicht te zijn en tot Levieten om als Levieten te dienen, als zangers met cithers en harpen. En in de woorden van onze rabbi's staat: Ik zal nemen van degenen, die hen brengen en hun gaven en zij komen als het nacht bij u is (לילך?, cf. Joël 2 : 30); en (zij zullen zeggen?) dit is een Israëliet en dit is een priester en dit een leviet b.v., als ze verkocht worden als slaven en als ze vergeten zijn en in gewelddadig bezit van de volken gekomen. R. Eliëzer zegt: ook zal Ik uit hen nemen, die Israël

brengen tot den koning Messias, al wie bij Israël zal zijn of priester of leviet. Ook zal Ik uit hen nemen uit de brengers of uit de gebrachten. En mijn vader zeide: en ook uit hen zal Ik nemen priesters en levieten, die de priesters noodig hebben, om hen te zijn tot houthakkers en waterputters. En zoo staat er ook in de profetie van Zacharia: *en er zal geen Kanaäniet meer zijn in het huis des Heeren.* D.w.z. de Gibeonieten, die de houthakkers en de waterputters waren; want uit de grooten der volken zullen knechten der priesters komen.

22. Hij noemt ze nieuw, want zij staan in hun vernieuwing en niet zullen ze verwelken; zooals zij waren op den dag, toen ze geschapen werden, zoo zijn ze nog. En zoo zullen zij zijn. En aldus staat de aarde in haar vernieuwing en ze zal niet verouderen, maar wat daaruit voortkomt zal vergaan. Zoo spreekt ook Salomo: *het ééne geslacht komt en het andere geslacht gaat, maar de aarde staat tot in eeuwigheid. Voor Mijn aangezicht:* want hun onderhouding en instandhouding, daarvan ben Ik de oorzaak. *Die Ik maken zal;* d.w.z. die Ik vaststellen zal in hun nieuwe gedaante. En zoo zal uw naam en uw zaad staan, want gij zult er niet op rekenen, dat in uwe dagen de verlossing zal zijn, misschien zal uw zaad na u uit hun land uitgevoerd worden en zal hun naam in de ballingschap vergaan; maar dat zal niet zijn, want in dat goede, waarin gij zult zijn, zal uw zaad na u staan, al de dagen der wereld, als de dagen der hemelen over de aarde; want in eeuwigheid zal de naam van Israël niet vergaan en ze zullen niet meer uit hun land gevoerd worden, zooals die volken wel denken, die met Gog en Magog komen om te strijden tegen Jeruzalem; die denken Israël weer in de ballingschap te brengen, om hun naam te doen vergaan. Daarom zegt Hij, dat het niet zal zijn, zooals zij denken, want in eeuwigheid zal uw naam in stand blijven, zooals hemel en aarde staan.

23. Z.a. Zach. 14 : 18. Het loofhuttenfeest wordt daar genoemd, omdat de oorlog van Gog en Magog in dien tijd zal zijn.

24. Zij zullen uitgaan en zien; die volken, die komen zullen om te aanbidden van maand tot maand of van Sabbath tot Sabbath, zij zullen uitgaan buiten Jeruzalem, naar het dal Josafath, om te zien de doode lichamen uit den oorlog van Gog en Magog, die overtreden hebben tegen God en die dachten te doen als voorheen, om Israël uit zijn land in de ballingschap te voeren. En dit zal dicht bij den dag des gerichts zijn. Want hoewel het huis

Israëls ze zal begraven om het land zeven maanden te reinigen, zal wellicht in die zeven maanden het gericht voor die goddeloozen verschijnen. Want hun worm sterft niet en hun vuur wordt niet uitgebluscht. Dat vuur zal hen ten teeken zijn. En ook zal die worm een teeken zijn, die niet sterft voor dat vuur. En zij zullen voor alle vleesch tot een afgrijzen zijn. Voor allen, die komen om den Heer te aanbidden, z.a. er staat: *en alle vleesch zal komen om te aanbidden voor Mijn aangezicht.*

En als ze uitgaan en zien het gericht, dat over hen wordt voltrokken en zij zullen zien hunne doode lichamen vol met wormen, die ze verteren en het vuur dat in hen brandt, zal hun stank in hun neus opgaan en zij zullen hun tot een gruwel zijn en zij zullen daar vandaan weggaan, nadat zij gezien hebben het gericht en zij zullen het er geen oogenblik kunnen uithouden vanwege het verderf. Sommigen verklaren dit van het gericht over de goddeloozen uit Israël en dan zullen de rechtvaardigen uitgaan buiten Jeruzalem, in het dal Gehinnom en daar het gericht over de goddeloozen zien. En anderen verklaren, dat het zal zijn na de opstanding der dooden en dan zullen aldus de goddeloozen afgesneden worden en tot een afgrijzen in eeuwigheid zijn, zooals in Daniël staat. En weer anderen zeggen: maar hun vuur wordt niet uitgebluscht. En dat duidt op den adem, wanneer die scheidt van het lichaam en wanneer die niet waardig is om op te stijgen naar de raadzalen Gods, moet zij blijven bij de wentelingen des vuurs. En de worm sterft niet: dat slaat dan op het lichaam, hier staat: de doode lichamen der menschen. Maar ons dunkt, dat het is zooals wij hebben uitgelegd.

chiël. *Kimchi: 37 : 1. De hand des Heeren;* vol van (doods)beenderen; deze zaak laat de Heilige hem zien als een beeld daarvan, dat de kinderen Israëls uit de ballingschap, waarin ze zijn, zullen uitgaan; want ze zijn daarin als dorre beenderen bij wijze van vergelijking. Of Hij laat hem dit zien om hem daarmee te toonen, dat de dooden Israëls in de toekomst opgewekt zullen worden.

11. *Het gansche huis Israëls,* dat in deze ballingschap verkeert zoolang, dat het vertwijfelt aan de verlossing en zegt: *onze beenderen zijn verdord en onze verwachting is vergaan,* d.w.z. zie, ik ben als dorre beenderen, die geen verwachting meer hebben. En als de uitleg is overeenkomstig hetgeen er staat, dan beteekent het: Ik zal u aan deze beenderen laten zien, dat aldus het gansche huis Israëls zal herrijzen uit den dood, dien het gestorven is ten tijde van de ballingschap, welke zoo lang duurt en zij zijn als degenen die zeggen: onze beenderen zijn verdroogd en onze verwachting is vergaan, wij zijn afgesneden en wij zullen het heil Israëls niet aanschouwen; dat zal zijn ten tijde der verlossing, want hoe zullen wij leven duizend jaren en langer, onze beenderen zijn afgesneden.

12. Daarom: indien dit doelt op de landen der heidenen en indien die graven de ballingschap beteekenen en indien het letterlijk moet opgevat worden, dan is het duidelijk. Maar er is verschil in de woorden der rabbijnen over de dooden buiten het land. Van hen zeggen sommigen, dat zij zullen opkomen uit hunne graven buiten het land en weer anderen zeggen, dat zij uit hunne graven zullen opkomen in het land Israëls, voortwentelend langs uithollingen (onder de aarde). En dit vers zegt, dat ze buiten het land Israëls zullen leven, evenals de dooden van het land Israëls, want zie, Hij zegt: *Ik zal uwe graven openen en Ik zal u opvoeren uit uwe graven en daarna zal Ik ulieden brengen in het land Israëls.*

14. Mijn geest: dat is de geest des verstands. Want zoodra Hij zegt: wanneer Ik u zal doen opkomen, dan is er de geest des levens, want zonder den geest des levens wordt de mensch niet opgewekt. Zoo is dan ook hetgeen Hij daarna zegt: *Ik zal Mijn*

geest in u geven van toepassing op den geest des verstands. Hij zegt dan ook: en hij belooft hun, dat Hij in hen geeft kennis en wijsheid en verstand en zij zullen niet meer zondigen, omdat Hij hen zal kennen. Daarom zegt Hij ook: *zij zullen Mij allen kennen van hunne kleinsten tot hunne grootsten. En gij zult leven:* Hij belooft hen, dat zij vele dagen zullen leven en dat komt overeen met wat Hij zegt bij den profeet Jesaja: *als de dagen van een boom zullen zijn de dagen mijns volks. En Ik zal u in uw land zetten;* Hij belooft hun, dat ze niet meer daarbuiten in ballingschap zullen verkeeren.

24. Mijn knecht David: de koning Messias; en zijn naam wordt David genoemd, omdat hij uit het zaad van David zal zijn of het is een teeken van de opstanding der dooden.

38 : 2. Tegen Gog het land van Magog; Magog is uit de zonen van Jafet en ook Mesech en Tubal. En wanneer Hij zegt: Magog, dan staat dat met de he-relativum, terwijl er toch bij persoonsnamen geen he-relativum komt. Misschien is het wel een nomen gentile. Want de eerste, die een zoon van Jafet is, is het volk dat uit hem voortkomt. Zij worden Magog genoemd, omdat ze het eerst bij Magog geteld worden. En zoo ook de stam van Manasse (ook met He), zoodat bij het nomen gentile wel de he-relativum komt. En dan is Gog de naam van den koning, die over hen regeert. En „el" staat hier eenmaal in plaats van tweemaal, alsof er dus stond: tegen Gog en tegen het land van Magog. Gog is de koning van Magog en de koning van die twee volken Mesech en Tubal, want wanneer Hij zegt: *de hoofdvorst*, dan is dit hetzelfde, tweemaal gezegd.

4. Ik zal uw hart verbreken, zoodat gij zeer verlangt om uit te gaan van uwe plaats, om te gaan naar het land Israëls en dit zal komen op de wijze van Richt. 4 : 7: *en Ik zal aan de beek Kison tot u trekken Sisera, den krijgsoverste van Jabin, met zijn wagenen en zijn menigte.* En God zal dit doen, opdat Hij bekend zal zijn bij al de volken en Hij bij hen geheiligd zal zijn. *Haken in uwe kaken:* beeldspraak, nl. om u op te trekken, zooals men met een visch doet. Al deze zonen van Jafet wonen in het Noorden.

8. Na vele dagen zult gij bezocht worden; van de dagen van Alexander, den koning van Javan, waren de zonen van Magog opgesloten aan den kant van het Noorden, want Alexander had ze daar opgesloten achter de bergen en ze kwamen daar niet meer vandaan en dit nu beteekent zijn zeggen: na vele dagen zult gij be-

zocht worden, d.w.z.: aan u zal gedacht worden in den mond van de kinderen der wereld, wanneer gij uitgaat; want tot dien dag dacht men niet aan u, want gij waart verborgen en gij zijt niet opgetreden in het midden van hen. *In het laatste der jaren:* dat zal zijn ten tijde des heils, wanneer gansch Israël uit de ballingschap gaat of de meesten van hen.

9. Als een onstuimige verwoesting: als het gedruisch van vele wateren, die plotseling komen en lawaai maken en zich vermengen en aldus zal uw verschrikking in uw komen zijn, als een onstuimige verwoesting.

11. Gij zult zeggen: naar dat dorpland: *Jeruzalem zal dorpsgewijze bewoond worden*, steden der dorpen moet verklaard worden als plattelandssteden, die geen muren hebben. *Tot degenen die in rust zijn:* Het land Israëls wordt genoemd het midden der aarde, omdat het ligt in het midden der wereld.... omdat het land Israëls verhevener is dan alle landen.

12. Jonge leeuwen: haar koningen en vorsten en zoo wordt een jonge leeuw bij de volkeren vergeleken en wordt aldus bij wijze van vergelijking genoemd, omdat het jong der leeuwen koning is over al de andere dieren.

14. Zoodra gij zult weten dat zij in hun land wonen, dan zult gij uit uw plaats komen.

17. Mijner knechten: de profeten Ezechiël en Zacharia, hoewel Zacharia Gog en Magog niet noemt in die parasja van: *de dag zal komen*, over den oorlog die daar genoemd wordt (Zach. 14). *In die dagen, jaren lang:* dat duurde vele jaren. En in de woorden van onze rabbi's staat: Eldad en Medad hebben in het leger geprofeteerd van den strijd van Gog en Magog.

19. Een groot beven: letterlijk op te vatten, want het land Israël zal beven en zoo staat ook geschreven in de profetie van Zacharia: *en de Olijfberg zal in tweeën gespleten worden* (Zach. 14 : 4) en er staat ook (vs. 5): *dan zult gijlieden vlieden door de vallei der bergen, zooals gij vloodt voor de aardbeving in de dagen van Uzzia, koning van Juda.*

20. Dit alles zal geschieden in het land Israël.

21. Over hem: over Gog. Want zij zullen elkander dooden, vanwege de verwarring des Heeren, die bij hen zal zijn.

39 : 12. Zal hen begraven: God beveelt dat zij de gegevenen in Israël zullen begraven en hij zegt: dan wordt uw land niet

onrein, want de doode, die niet begraven wordt, die verontreinigt het land en aldus beveelt ook Jozua te doen. Zeven maanden zal het volk des lands met hun begrafenis bezig zijn.

13. En het zal hen tot een naam zijn: want de volkeren der wereld zullen hen daarom ten goede gedenken en zij zullen zeggen: zie, hoe goed dat volk is, dat het zijn vijanden begraaft, die tegen hen opgetrokken waren, ofschoon dat hun bedoeling daarmee niet was, maar opdat het land rein zou zijn.

Hosea *2 : 18, 19.* Hij zegt driemaal: *Ik zal u Mij ondertrouwen:* met het oog op de drie ballingschappen, waarin Israël verkeerd heeft: de ballingschap in Egypte, de ballingschap in Babel en deze ballingschap, waarin wij nu heden verkeeren.

3 : 4, 5. Want de kinderen Israëls zullen vele dagen blijven zitten: dat zijn de dagen der ballingschap, waarin wij nu verkeeren, want wij hebben geen koning en geen vorst uit Israël, want wij zijn onder de heerschappij der volkeren en onder de macht van hunne koningen en vorsten. *Zonder offer en zonder altaar:* geen offer voor God en geen altaar voor den afgodendienst. *En geen efod en terafim:* geen efod voor God, die de toekomst zal voorspellen, zooals de urim en tummim. Geen terafim voor den afgodendienst, want die voorspellen de toekomst om te weten, wat van die toekomst te vertrouwen is. En zoo staat het met ons te dezen dage, het is de ballingschap van al de kinderen Israëls. *Daarna zullen de kinderen Israels zich bekeeren:* . . . dat zal geschieden in het laatste der dagen, dicht bij den tijd der verlossing. Want de kinderen Israëls zullen zich zeker bekeeren. En volgens de woorden onzer vaderen zegt R. Simeon ben Jochai: drie dingen verachtten de Israëlieten in de dagen van Rehabeam: het koninkrijk der hemelen, het koninkrijk van het huis van David en het huis Gods, z.a. geschreven staat: *wij hebben geen deel aan het huis van David;* naar de letterlijke beteekenis: *naar uwe tenten, o Israël;* maar lees niet: *naar uwe tenten,* maar: *naar uwe goden. Voorzie uw huis, o David,* d.i. het heiligdom (1 Kon. 12 : 16). R. Simeon ben Manasse: Niemand zal een teeken der verlossing aan Israël toonen, totdat zij zich bekeeren, want zij zoeken wat des Satans is, z.a. geschreven staat: tegelijk zullen de Israëlieten zich bekeeren en zullen God zoeken, d.i. het koninkrijk der hemelen. *En David hun koning,* staat er letterlijk en zij zullen God vree-

zen en Zijn goedheid, d.i. het heiligdom, z.a. men zegt: de goede berg, d.i. de Libanon. En zij zullen tot God komen, Hem vreezende. Want zij zullen Hem vreezen, wanneer zij tot Hem terugkeeren en dan, wanneer zij terugkeeren, zullen zij hopen op het groote goed dat Hij beloofd heeft en dat zal zijn in het laatste der dagen. Targ. Jon.: zij zullen den dienst Gods weer opzoeken, enz. R. Saädja verklaart: en naar Zijn goedheid — naar Zijn Heerlijkheid, z.a.: *Ik zal al mijn goedheid voor uw aangezicht doen voorbijgaan* (Ex. 33 : 19).

4 : 1. Hoort des Heeren Woord: nu gaat hij weer over tot de terechtwijzing van dat geslacht.

Aben Ezra: 3 : 5. ...en David hun koning: d.i. de Messias z.a.: *Mijn knecht David zal vorst over hen zijn in eeuwigheid. Zij zullen vreezende komen tot den Heere;* zij zullen zich haastig bekeeren, wanneer het einde komt, naar hun land (gaande) met een zeer plotseling loopen (cf. Hosea 11 : 11): *zij zullen bevende komen, als een vogeltje uit Egypte*, want daar staat ook geschreven (Hos. 11): *en Ik zal hen doen wonen in hun huizen, zegt de Heere.* En het bewijs, dat deze verklaring juist is, is dat er geschreven staat: *in het laatste der dagen;* d.i. het einde der profetie. Z.a.: *in het laatste der dagen zal de berg van het huis des Heeren vast staan* en daar staat ook: *en zij zullen hunne zwaarden*, enz.

ël *Kimchi: 2 : 28. En daarna zal het geschieden:* z.a. in het laatste der dagen. En hij zegt: daarna, omdat Hij gezegd heeft: *gij zult weten, dat Ik in het midden van Israël ben* en hij bedoelt: nu weet gij het wel, maar nog niet met een volkomen kennis, want gij zult nog weer afkeeren en zondigen voor Mijn aangezicht, maar na deze kennis zal de tijd komen, dat gij Mij zult kennen met een volkomen kennis en gij zult niet meer zondigen en dat zal zijn in de dagen van den Messias, z.a.: *want de aarde* (*resp. het land*) *zal vol zijn van de kennis des Heeren.*

Ik zal mijn geest uitgieten op alle vleesch: nl. in Israël, z.a. op een andere plaats staat (Ez. 39 : 29): „Alle vleesch" beteekent niet, op alle levende wezens, maar alleen de mensch. En het beteekent, dat Hij zal zegenen alle vleesch. Maar met dat „alle vleesch" bedoelt Hij alzoo Israël afzonderlijk, daar het bestemd is daarvoor, dat de heilige geest daarop zal zijn. En met dat „alle" bedoelt

Hij: groot en klein, z.a. staat: *zij zullen Mij allen kennen, van den kleinste tot den grootste.* En Mijn geest, d.i. de geest der kennis en der wijsheid, z.a. er staat: *en op hem zal de geest des Heeren rusten* en daarna geeft hij de uitlegging: *de geest der wijsheid*, enz. [1])

En omdat Hij bij hen het verstand verheldert, zal Hij ook bij een gedeelte van hen de kracht der woorden versterken, zoodat zij profeteeren, want Hij zegt niet, dat ze allen zullen profeteeren, maar: *uwe zonen en uwe dochteren zullen profeteeren.* En bij het ,,uitgieten van den geest'' noemt hij ,,alle vleesch'', maar bij ,,het profeteeren'' zegt Hij niet ,,alle'', maar uwe zonen en uwe dochteren. En Hij zegt ,,uwe ouden en uwe jongelingen'' en niet ,,alle''. En dat is overeenkomstig het woord van den grooten wijze, R. Mozes Maimonides [2]) ,,want zelfs niet door studie bemachtigt de mensch zich de profetie, tenzij Hij hem die reeds bij zijn schepping gegeven heeft.'' En de zonen en dochteren zullen profeteeren in hun jeugd, z.a. Samuël en zij zullen de profetie door droomen hebben, z.a. er staat: *droomen en gezichten.* En zoo is de profetie ver van de meeste profeten, z.a. Num. 12 : 6 staat: *zoo er een profeet onder u is*, enz. En aldus zullen er onder hen graden zijn, de één hooger dan de ander, zoodat er misschien een bij hen zal gevonden worden zoo groot als Mozes. En ziet, Hij noemt ook graden in de jaren der menschen: de jeugd, den jongelingsleeftijd en den ouderdom.

29. Ja, ook de dienstknechten: z.a. Jes. 61 : 5: *en uitlanders zullen staan en uwe kudden weiden en vreemden zullen uw akkerlieden zijn en uwe wijngaardeniers* en ook zij, omdat zij wonen in het land Israëls, zullen den geest der kennis en der wijsheid ontvangen. En het woord ,,uitgieten'' duidt er op, dat op hen de geest in groote mate zal zijn. Zoo ook Zach. 9.

30. Ik zal teekenen geven: Op dien tijd zal Ik teekenen geven voor de toekomst en die zullen in den hemel en op aarde zijn. Het bloed op de aarde, vanwege de groote slachting, die er zijn zal; vuur en rookpilaren in den hemel en dat zijn de bliksemen die neerschieten en brand veroorzaken en de brand zal rook doen opgaan en dat zijn teekenen die heenwijzen naar de plaag der

---

[1]) *Jes. 11.* Maar daar wordt deze uitspraak toegepast op den Messias, hier op het volk!

[2]) Moreh Nebochim, uit het Arabisch in het Hebreeuwsch vertaald door R. Jehuda b. R. Schelomo Charisi, n. handschr. uitgegeven Schloszberg, Warschau, 1904 (2), II, 33, S. 191 vlg.

volkeren, die komen zullen met Gog en Magog, naar Jeruzalem. En zoo staat het ook in de woorden van onze gezegende vaderen met betrekking tot den rook[1]): „wanneer de rook opstijgt als een zuil, daarvan zei men: het huis van Abtinas moest wierook maken en dat wilde men niet aan anderen leeren. Toen haalde men kunstenaars uit Alexandrië en die konden hun specerijen mengen, maar de rook daarvan konden ze niet doen opstijgen (zooals het huis van Abtinas). Want deze steeg omhoog als een staf en die (van de Alexandrijnen) spleet zich hierheen en daarheen." En de bliksemen dalen neder, wat niet natuurlijk is, z.a. de zon, die in duisternis veranderd wordt en de maan in bloed en dat verklaren de uitleggers letterlijk; op dien tijd zullen die wonderen geschieden. Maar Aben Ezra denkt er aldus over: hij zegt, wanneer de lichten verduisterd worden, dan is dat het teeken van geweldige oorlogen en de lichten zullen verduisterd worden op dien tijd, voordat de dag des Heeren komt en dan is de dag van de plaag van Gog en Magog en van de volken, die met hem komen. En die teekenen zullen wonderteekenen zijn, overeenkomstig dit woord. En de beteekenis van: *de maan zal in bloed veranderd worden*, is: de maansverduistering en wanneer die verduistering volkomen is dan is de maan rood als bloed en dit beteekent: de maan als bloed. En R. Menahem ben Saroek verklaart, dat het blijkbaar beeldspraak is voor de rampen, die over de volken zullen komen en al die teekenen, die hier genoemd worden in den hemel en op de aarde, enz.: al deze dingen zijn beeldspraak voor de oorlogsrampen, z.a. geschreven staat van de sprinkhanen (Joël 2 : 10): *de aarde is beroerd voor deszelfs aangezicht*, enz. en dat zegt Hij van den val van Gog en Magog in Joël 2 : 10. Maar in de uitlegging van ben Saroek wordt hetgeen *voor* den dag des Heeren komen zal verklaard als hetgeen er *op* dien dag zal komen. Maar ik verklaar, dat hier gesproken wordt van de plaag die op Israël zal zijn, want voor hen zal het licht duisternis zijn, vóórdat de dag van Gog en Magog komt, want hij zal met vele volken tegen Jeruzalem komen, om tegen haar oorlog te voeren en de helft der stad zal in ballingschap gaan (Zach. 14 : 2). En dat is dus duisternis, zooals in Zach. 14 : 6: *er zal niet zijn het kostelijk licht*. En de dag van den val van Gog en Magog is de dag des Heeren, die

---

[1]) Mischna Joma 3, 11. Tosephta Jom Hakkipoerim 5, 6, ed. Zuckermantel, Pasewalk, 1881, S. 184 en Gemara 38, 8.

groote en vreeselijke dag, z.a. Joël 2 : 11 : *want de dag des Heeren is groot en zeer vreeselijk.*

32. En het zal geschieden al wie aanroept: want dan, in den oorlog van Gog en Magog, zal er een weinig tijd een groote ellende voor Israël zijn; zooals er met betrekking tot dien tijd staat: *verberg u een klein oogenblik, totdat de gramschap overga* (Jes. 26 : 20). En dan zullen velen uit Israël het uithouden, nl. de heiligen en godvreezenden zullen gered worden. Z.a. geschreven staat in de profetie van Jesaja (4 : 3): *en het zal geschieden, dat de overgeblevenen in Zion en de overgeblevenen in Jeruzalem zullen heilig geheeten worden;* daarmee bedoelt deze heele passage de levenden te Jeruzalem. *Want op den berg Zion:* daarheen trekken de volkeren.

3 : 1. Ziet in die dagen en te dier tijd: wanneer Ik de gevangenis van Jeruzalem en Juda wenden zal, d.i. de dagen van den Messias en Hij noemt Juda en Jeruzalem, hoewel gansch Israël zal terugkomen; omdat de Messias zal zijn uit den stam Juda, daarom noemt Hij Juda. En Jeruzalem noemt Hij, omdat dat de hoofdstad des rijks is, maar ook, omdat daar zal zijn de oorlog met Gog en Magog.

2. En Ik zal vergaderen, wanneer die tijd komt, zal Ik al de heidenen vergaderen. En de beteekenis van „vergaderen" is: *Ik zal in hun hart geven, dat zij komen met Gog en Magog.* En zoo staat er geschreven in de profetie van Ezechiël (39 : 2): *Ik zal u brengen op de bergen Israëls. Ik zal hen afvoeren in het dal van Josafat,* want daar zal de oorlog zijn. Dit dal is genoemd naar koning Josafat, misschien heeft hij daar iets gebouwd of gemaakt en werd het aldus naar hem genoemd.[1])

Het dal ligt bij Jeruzalem en misschien wordt het ook wel dal van Josafat genoemd naar het woord „misjpat" (gericht), omdat er staat: *daar zal Ik hen* (nl. de volken) *richten.* Ik zal hen in het gericht brengen en zal rechten over het kwaad, dat zij Israël gedaan hebben in de ballingschap, in het midden van hen.

7. Ziet Ik zal ze opwekken: want toch zullen ze naar hun land terugkeeren, hoewel de plaats der ballingschap veraf is. Zij zullen tot hun land terugkeeren, zij of hun zonen of zij zoowel als hun zonen en dan zij zelf in de opstanding der dooden en hun kin-

---

[1]) A. E. en R. verklaren dit niet van de toekomst.

deren, die er zullen wezen ten tijde van de verlossing. *Ik zal hen verkoopen*, d.w.z Ik zal hen overleveren in hun handen en zij zullen ze verkoopen aan die van Scheba, want die zijn nog verder van hun land dan de Grieken. *Roept dit uit:* alsof de heraut naar hen toegaat, om hen op te wekken te komen ten oorlog tegen Jeruzalem. Alle ijzeren werktuigen moeten zij veranderen in oorlogstuig, want die oorlog zal groot zijn en aangaande den tijd des vredes, die na dezen oorlog zal zijn, zegt hij in de profetie van Jesaja het omgekeerde hiervan.

Doe uw helden nederdalen: dat zijn de Engelen, z.a.: *Hij zal Zijn Engelen van u bevelen*, en ook: *van uit den hemel streden de sterren*, (Ri. 5). *Slaat de sikkel aan:* hij vergelijkt de heidenen met de opbrengst van den oogst.

17. Vreemden zullen niet meer door haar doorgaan: om haar kwaad te doen, zooals ze tot heden gedaan hebben. En ook zal ik verklaren, dat geen vreemden Jeruzalem zullen binnengaan, want haar heiligheid zal in de toekomst groot zijn. Zooals het verboden zal zijn het heiligdom binnen te gaan, zoo zal ook Israël en de geheele stad heilig zijn, zoodat geen vreemden uit de volken der wereld in haar zullen binnengaan.

18. En het zal te dien dage geschieden: in dien tijd, nadat de heidenen daar verdelgd zullen zijn, zal er een groote zegen voor Israël zijn. En hij vergelijkt den zegen, die er in dien tijd zal zijn, met een tijdperk zonder arbeid en moeite.

19. Hij noemt alleen daarom Juda, omdat de tien stammen, welke de koning van Assur in ballingschap heeft gevoerd en op heden (dat oogenblik) nog niet teruggekeerd zijn (waren), niet in het geweld van die beide volkeren (Egypte en Edom) geweest zijn. En zoo ook Jona 1 : 14: *leg geen onschuldig bloed op ons. In hun land:* omschrijving voor de kinderen van Juda of voor Egypte en Edom. Egypte en Edom zullen tot verwoesting zijn, ze zullen niet tot in eeuwigheid zijn, Juda wel. *Ik zal reinigen:* van het zilver en het goud, dat ze genomen hebben zal Ik de heidenen reinigen, want ook Israël zal van hen nemen ten tijde van het gericht en het zal hen tot buit zijn, maar het bloed dat ze vergoten hebben, daarvan zal Ik hen niet reinigen, maar leven voor leven eischen, het leven van degenen, die bloed vergoten hebben of van hunne kinderen na hen. Want al gaven ze al het goud en zilver der wereld tot een verzoening voor hun zielen, zij zouden niet rein zijn van het bloed, dat zij vergoten hebben. Jonathan verbindt

de beteekenis van „hun bloed" met „reinigen" want de Targum zegt: en wanneer Ik hun bloed zal hebben vergolden, dan zal Ik wederkomen om te vergelden, zegt de Heer, die Zijn heerlijkheid op Zion vestigt.

21. En de Heer zal op Zion wonen: de beteekenis komt overeen met hetgeen Hij boven zegt: *Juda zal in eeuwigheid blijven...* nadat Hij daar teruggekeerd is in den messiaanschen tijd. Want zoo besluit ook Ezechiël zijn profetie: *en de naam van de stad zal van dien dag af zijn: de Heer is aldaar.*

Amos *Rasji: 9 : 11 vlg. Te dien dage:* nadat al deze dingen over hen gekomen zullen zijn, zal die dag komen, die bepaald is voor de verlossing en op dien dag zal Ik weer oprichten de vervallen hut van David en ook het koninkrijk van het huis van David. Opdat Israël het overblijfsel van Edom in bezit neme en al de heidenen die naar Mijn naam genoemd worden.

Aben Ezra: Na den dood van Sanherib, maar indien het slaat op den Messias, dan is de zaak duidelijk genoeg.

Kimchi: Op den dag der verlossing zal Ik de vervallen hut van David weer oprichten, d.w.z. het koninkrijk van Efraïm zal vernietigd worden, want Hij zegt, dat het koninkrijk van David zal opgericht worden. Want dat beteekent „de hut", bij vergelijking gesproken; immers het is een bedekking over het volk. *Ik zal haar scheuren heelen:* de scheuren van Israël. Hij spreekt van haar puinhoopen in het algemeen en hij zegt met betrekking tot de hut: *Ik zal haar bouwen.* En zoo zal het in de toekomst zijn, dat Israël de volken zal beërven, z.a. bij Obadja staat (19): *die van het Zuiden zullen het gebergte van Ezau erfelijk bezitten* en z.a. Jes. 11 : 14: *aan Edom en Moab zullen zij hun handen slaan. Waarom zegt Hij: de rest van Edom?* Daar toch Obadja zegt (18): *zoodat Edoms huis geen overgeblevenen zal hebben.* Zoo zal het zijn in de dagen van den Messias, wanneer Ezau geen overgeblevenen meer heeft, als zij ze allen overweldigen. Maar Israël zal hun land beërven en niet alles, maar het overblijfsel. En waarom komt over hen geen eeuwige verwoesting? Omdat hen *ten slotte* een eeuwige verwoesting overkomt. Als een teeken voor geslachten van het kwaad, dat zij aan Israël gedaan hebben, terwijl ze toch hunne broeders waren, maar ten slotte zal Israël het bezitten en

daarin wonen. *Die dit doet:* dit oordeel; wat Ik gezegd heb, dat doe Ik, want Ik heb macht het te doen. *Zie de dagen komen, dat de ploeger de maaier:* Cf. Joël 3 : 18. En Hij bedoelt, dat dit alles een vergelijking is van den grooten stroom van zegen, die Israël zal ten deel vallen, zonder moeite en arbeid, z.a. wij daar (Joël 3) hebben uitgelegd, cf. Jes. 65 : 21.

icha *Rasji : 4 : 14* vat dit op van den koning der Chaldeeën.

Kimchi: Gog en Magog zullen een belegering tegen ons opwerpen met al zijn benden en al zijn legers.

Aben Ezra: M.i. is de rechter Israëls de Messias of Zerubbabel, daarom volgt er: maar gij Bethlehem, enz.

Rasji : 5 : 1 : uit u zal mij voortkomen: Messias, de zoon van David en zoo zegt de Schrift: *de steen, dien de bouwlieden verworpen hebben* (Ps. 118).[1])

Wiens uitgangen: z.a. geschreven is: *zoolang de zon is, zal zijn naam groot zijn* (Ps. 72 : 17).

2. Hij zal hen overgeven in de handen hunner vijanden, totdat de tijd komt, dat Zion met smart haar zonen zal baren, Zion nl., die nu de smarten als van een barende hebben aangegrepen: dan zal zij genoemd worden de barende. Onze rabbijnen hebben gezegd: uit deze plaats blijkt dat de zoon Davids niet zal komen, voordat het (Romeinsche) rijk zich negen maanden over de geheele wereld zal hebben uitgebreid. Maar volgens de letterlijke beteekenis is de inhoud van dezen text zooals ik heb uitgelegd.

Kimchi: Uit u zal mij voortkomen: d.i. de koning Messias. En daarom zal mij uit u de Messias voortkomen, omdat hij uit het zaad van David is, dat is uit Bethlehem. En dat beteekent ook: *wiens uitgangen zijn vanouds:* want de uitgangen van den Messias op zijn tijd noemt men: van ouds, een langen tijd geleden kwam hij uit Bethlehem, d.i. David, want er verloopt een lange tijd tusschen David en den koning Messias. Het zal voor hen een tijd van boete zijn, want hij zal niet over Israël heerschen, maar zij zullen over Israël heerschen. En wat wil het zeggen: wie is van

---

[1]) Maar op die plaats verklaart Rasji „de steen" van het volk „dat verdrukt was onder de natiën".

de dagen van ouds dan God? Dit, dat God vóór de dagen van ouds is geweest. Maar er staat, dat vóór de dagen van eeuwigheid zijn uitgangen zijn, d.w.z. dat hij toen is uitgegaan, want God is de eerste zonder begin. En wat beteekent dan: *van eeuwigheid tot eeuwigheid zijt Gij God?* Dit: *vóór de bergen geboren waren.* En zoo: *van eeuwigheid af ben ik gezalfd geweest* (Spr. 8 : 23); vóór de eeuwigheid en zoo: *toen Hij nog niet de aarde gemaakt had* (Spr. 8 : 26).

Hij zal staan en weiden: na de verdrukking zal de koning Messias staan en Israël weiden. *In de hoogheid van den naam des Heeren:* door het gericht, dat God houdt te midden van de volkeren; om de kracht en de grootheid, die aan hen verscheen, zullen al de einden der aarde voor Hem vreezen, maar Israël zal Hij weiden in rust en veiligheid, ieder onder zijn wijnstok en vijgeboom en er zal geen rustverstoorder zijn, z.a. het boven heet (4 : 4): *want zij zullen in rust en vrede wonen in eeuwigheid. Want nu zal Hij groot zijn*, nl. de Messias zal groot zijn nu, na het gericht over de goddeloozen. Deze zal ons vrede zijn van al onze vreeze, zoodat wij niet meer vreezen tot in eeuwigheid. En de uitleg van: *deze zal vrede zijn*, doelt op den Messias, want Hij zal de oorzaak des vredes zijn, z.a. er staat: *Hij zal de volken vrede spreken.* Ook kan de beteekenis zijn dat er nooit meer een vijand in ons land zal komen, zooals die nu gewoon is te komen. *Wij zullen tegen hem stellen:* nl. tegen den vijand, indien hij op dien tijd zal komen, zooals nu de koning van Assur komt. Indien hij komt, dan stellen wij zeven herders en acht menschenvorsten tegen hem, z.a. *zij stelden zich tegen den vijand en zij sloegen hem.* En de herders en de vorsten, dat zijn vorsten van den koning Messias, want zij zullen herders Israëls zijn, naar zijn bevel en vorsten over hen. Wie zijn zij? De acht vorsten der menschen zijn: Isaï, Saul, Samuël, Amos, Zefanja, Hiskia, Elia en de Messias. Wie zeggen onze rabbijnen dat de zeven herders zijn? Dat zijn: David in het midden, Seth, Henoch en Methusalach aan zijn rechterhand en Abraham, Jakob en Mozes aan zijn linkerhand.

Zacharia *Rasji: 9 : 9. Ziet, uw koning komt:* hoe zal ik het anders verklaren, dan van den koning Messias, van wien gezegd wordt: *zijn rijk zal zijn van de zee tot aan de zee*, want wij hebben in de dagen van den tweeden tempel niet zulk een heerscher in Israël gevonden. *Rijdende op een ezel:* teeken van deemoed.

Aben Ezra: De uitleggers zijn over dit gedeelte verdeeld. Sommigen beweren, dat het de Messias ben David is, anderen de Messias ben Jozef en rabbi Mozes Hakkohen zegt, dat het Nehemia Hattirsatha is. Daarom staat er: *arm en rijdende op een ezel*, zonder macht, want hij is arm. Maar dat staat niet vast, dat hij arm is en als stadhouder over Israël behoeft hij geen brood te zoeken en te allen tijde aten er velen aan zijn tafel en hoe zou hij geen paard gehad hebben en verder wat zou het beteekenen: *over uwe zonen Javan*, want ten tijde van Nehemia heerschten de Grieken niet over Jeruzalem. Naar mijn meening is dit de koning van Juda, de zoon van Hasmonaj, welke een held was, z.a. geschreven staat: *Ik zal u stellen tot een krachtig zwaard* (Zach. 9 : 13) en zijn hand was krachtig tegen de Grieken en in het begin had hij geen macht en geen paarden.

Kimchi: En hij is een redder: rechtvaardig zal hij zijn en door zijn rechtvaardigheid zal hij een redder zijn van het zwaard van Gog en Magog. *Rijdende op een ezel:* dat is niet uit armoede, want zie de geheele wereld is in zijn macht, maar uit deemoed zal hij op een ezel rijden en ook om te toonen, dat Israël geen paarden en wagenen noodig heeft en daarom zegt Hij hierna ook: *en Ik zal de paarden uit Efraïm en de wagens uit Jeruzalem uitroeien. En op een veulen, een jong der ezelinnen*, twee uitdrukkingen voor hetzelfde. Hij noemt nog een veulen, want dat is jong, en zóó een neemt hij tot rijdier. En zoo staat er ook van de zonen van Ebzan, dat zij reden op dertig veulens. [1])

10. Ik zal uitroeien: zoo staat er ook in Micha 5 : 9. Hij noemt Efraim en Jeruzalem apart, omdat het koninkrijk verdeeld was in de vroegere dagen; maar in de dagen van den Messias zullen zij één zijn. Hij zal vrede stichten tusschen de heidenen, die oorlog met elkaar hebben, want alle volkeren zullen naar hem hooren.

Rasji: 12 : 10. Zij zullen zien op mij, dien zij doorstoken hebben: Targ. Jon.: zij zullen aangaande degenen, die verbannen zijn Mij vragen en zij zullen op degenen, die de volkeren van hen hebben doorstoken in de ballingschap, zien om te beweenen. *En zij zullen over hem weenen:* over dien moord, zooals een man klaagt over een eerstgeborene (die dood is). En onze rabbijnen verklaren dit van den Messias ben Jozef, die gedood wordt volgens het tract. Sukka.

---

[1]) Maar hier vergist Kimchi zich; dat waren de zonen van Jaïr!

Kimchi: onze rabbijnen verklaren het van den Messias ben Jozef die gedood wordt in den oorlog. Maar ik verwonder mij over die verklaring, (en weet niet) hoe ze daar steun voor vinden, want dat vermelden zij niet.

Aben Ezra: Ik zal uitgieten den geest der genade en der gebeden over de inwoners van Jeruzalem, voordat dit over hen komt, in het begin van het lijden, als de Messias ben Jozef gedood zal worden. Dan zal God vertoornd zijn en zal al de volkeren, die tegen Jeruzalem optrekken verdelgen en dat is de beteekenis van: *zij zullen op hem zien:* dan zullen alle volkeren naar Mij zien, wat Ik zal doen, omdat zij den Messias ben Jozef hebben doorstoken.

Rasji: 13 : 7. Zwaard, ontwaak tegen mijn herder: tegen hem, dien Ik gesteld heb over de kudde mijner ballingschap en *tegen den man, die Mijn metgezel is,* dien Ik mij heb toegevoegd, om mijn kudde te bewaken, als Ik zelf. *Sla dien herder:* den koning van Moab, dien goddelooze.[1])

En de kudde zal verstrooid worden: die onder zijn hand onderworpen is. *En Ik zal Mijn hand wenden:* Ik zal Mijn plaag ten tweeden male herhalen. *Tot de kleinen:* tot de vorsten, die kleiner zijn dan de koningen.

8. Het derde deel zal daarin overblijven: zij zullen proselyten worden en leven.

9. Het derde deel zal Ik in het vuur brengen: Targ. Jon. heeft: en Ik zal het derde deel in de verdrukking brengen, als in een vurigen oven, want de proselyten zullen verdragen en dragen een deel van de smarten van den Messias in den oorlog van Gog en Magog tezamen met Israël en dan zullen ze moeten bewijzen of ze echte proselyten zijn, want velen uit hen, die Joden geworden zijn, zullen in het begin al terugkeeren en zullen zich vereenigen met Gog en Magog — zooals wij vinden in de Haggada. *En het zal zeggen: de Heer is mijn God:* wanneer het zal bidden in ernst tot den Heere en niet tot zijn eersten God.

Kimchi: 7. Zwaard ontwaak tegen mijn herder: Rasji (gezegend zij zijn nagedachtenis) verklaart: tegen dengene, dien Ik ge-

[1]) Zoo ook de Baselsche editie, maar een handschrift heeft: den koning van Rome, den goddelooze, die Mijn kudde weidt. Hiermee worden de vorsten der Christenen bedoeld, onder wiens macht de Joden zijn.

steld heb over de kudde mijner ballingschap. *En tegen den man, die Mijn metgezel is*, dien Ik Mij heb toegevoegd om Mijn kudde te bewaken als Ik Zelf. *Sla dien herder:* (den goddelooze). De wijze R. Aben Ezra zegt, dat deze profetie slaat op de groote oorlogen, die er op de gansche aarde zullen zijn in de dagen van den Messias ben Jozef. *Sla dien herder:* God, gezegend zij Hij, zal alle koningen der volken uitroeien en hun kudde zal verstrooid worden. *De kleinen* dat zijn de vorsten, want de vorsten, dat zijn de geringen onder de koningen. Jon. Targ.: het zwaard zal ontbloot worden tegen de koningen, enz. D.w.z. de onderkoningen, koningen en vorsten. *In het gansche land*, nl. het gansche land Israël. Er zijn die beweren: op de gansche wereld, want ook de volkeren der aarde zullen niet overblijven, behalve de goede, die God dienen. *Twee deelen*, twee deelen van hen. *Zullen uitgeroeid worden en den geest geven:* een gedeelte zal uitgeroeid worden met het zwaard en een gedeelte zal den geest geven door het woord. *Het derde deel zal daarin overblijven:* zij zullen overblijven in het land der levenden. *En ik zal door het vuur brengen:* d.w.z. door harde verdrukkingen, gelijkende op vuur. En Hij zegt „vuur" in vergelijking met het louteren van zilver en goud, want dat loutert en zuivert men in het vuur, zoo zullen zij gelouterd en gezuiverd worden, wanneer zij dragen hun harde verdrukkingen met een goed hart, op dien tijd, wanneer zij zullen dragen.

Aben Ezra: Zwaard: hier wordt verder geprofeteerd van de groote oorlogen, die op de geheele aarde zullen zijn, bij den dood van den Messias ben Jozef en de beteekenis van *Mijn herder* is, elke koning der volken, dien de Heer doet heerschen over de aarde en die bij zich zelven denkt dat hij God is, daarom staat er: *en tegen den man, die Mijn metgezel is. Sla dien herder:* God zal elken herder uitroeien en zijn kudde zal verstrooid worden, daarom staat er ook in de andere parasja (14 : 9): *de Heere zal tot koning zijn over de gansche aarde.* Tweederde van de wereld zal vernietigd worden, ook zal het derde deel gelouterd worden en dat gered wordt, zal God dienen en van jaar tot jaar komen; en nu wordt verklaard, hoe twee deelen van de gansche aarde zullen vernietigd worden.

Kimchi: 14 : 1. Zie, die dag komt den Heere: Die dag zal zijn „den Heere", want Zijn heerlijkheid en macht zal op dien tijd gezien

worden. En dat is de tijd, waarop Gog en Magog zullen komen naar het land Israël, zooals Ezechiël geprofeteerd heeft. *Uw roof zal uitgedeeld worden in het midden van u*, dat zegt Hij van Jeruzalem, want de vijanden zullen de buit der stad verdeelen in haar midden, z.a. Hij ook zegt: *en de huizen zullen verwoest worden.* Targ. Jon. zegt: zie, die dag der toekomst zal komen van den Heere en het huis Israëls zal den buit der volkeren deelen in uw midden, o Jeruzalem.

Aben Ezra: Zie: wanneer de dag komt, dat tegen Jeruzalem al de volken zullen verzameld worden, na den dood van dengene, die doorstoken werd, zooals vermeld werd. *Zal verdeeld worden:* Hij spreekt met Jeruzalem. En er zijn, die zeggen dat de buit van den vijand zal verdeeld worden (nl. Rasji en Targ. Jon.); maar indien dat zoo is, waarom komt er dan nog: *en de helft der stad zal in ballingschap gaan?* En verder: *de huizen zullen verwoest worden?* Hetgeen hetzelfde aanduidt als Jes. 34 : 4.

Rasji: Zie, die dag komt den Heere, gewijd aan den Heere, gezegend zij Hij. *Uw roof zal uitgedeeld worden*, de buit, dien Gij verovert op uw vijanden, zullen uw inwoners verdeelen in het midden van u; zoo ook Targ. Jon.

Kimchi: 2: Ik zal verzamelen: d.w.z. Hij zal het hun in hun hart geven, dat ze tegen Jeruzalem ten strijde trekken, z.a. bij den profeet Ezechiël staat (39 : 2): *Ik zal u optrekken uit de zijden van het Noorden en Ik zal u brengen op de bergen Israëls. De stad zal ingenomen worden:* dat is de verdrukking, die dient tot louteringen van het derde deel dat in haar overblijft en daarvan zegt de profeet, Jes. 26 : 20: *verberg u een klein oogenblik totdat de gramschap overga*, en in de profetie van Daniël (12 : 1) staat: *en het zal eer tijd der benauwdheid zijn, als er niet geweest is, sinds dat er een volk geweest is*, enz. *En de huizen zullen geplunderd worden en de helft der stad zal in ballingschap gaan*, d.w.z. zij zullen hen uit de stad brengen, wanneer zij gaan naar hun tenten buiten de stad. Daar zal God hen laten in de hand hunner vijanden, om hen te louteren, maar al wat geschreven is in het boek zal gered worden en zal de verdrukking welgemoed dragen. *En de rest des volks zal uit de stad niet uitgeroeid worden:* want God zal hen niet verder laten in de hand hunner vijanden, want Israël zal over de vijanden zegevieren met Gods hulp en dat is wat er staat: *en de Heere zal uittrekken!* (vs. 3).

Aben Ezra: De rest zal niet uitgeroeid worden: niet allen worden weggevoerd. En waarom laat God het toe, dat de helft wordt weggevoerd en de huizen verwoest? Opdat ze hun mond niet opendoen en zeggen: niet tot oorlog zijn we gekomen, maar om te aanbidden!

Kimchi: 3: En de Heere zal uittrekken ten dage des strijds, cf. Pred. 9 : 18: *de wijsheid is beter dan krijgswapenen.* Hij zegt: *ten dage des strijds*, maar hij verklaart niet, welke oorlog! De bedoeling is, zooals de Targum die geeft: gelijk op den dag van Zijn strijden bij de Schelfzee, want toen was Israël in de groote verdrukking, want de Egyptenaren achtervolgden hen en toen zeide Mozes (vrede zij over hem) tot hen: *de Heere zal voor u strijden en gij zult stil zijn* en zoo zegt Hij: *ziet, Hij zal strijden tegen die volkeren.*

Aben Ezra: wanneer de helft van de stad uitgaat in de gevangenschap, dan zal God uitgaan van Zijn plaats uit den hemel, want Hij is ijverig voor Zijn volk. *Ten dage des strijds:* toen de Egyptenaren achter Israël kwamen, om ze te vernietigen in de zee en daar staat geschreven, dat de Heere voor hen streed tegen Egypte.

LITTERATUUR.

Graetz, Geschichte der Juden, 3, 1894, Band VI.

Jost, Geschichte des Judentums, 1857.

Winter und Wünsche, Geschichte der rabbinischen Litteratur, 1894, Band II.

Dr. M. Friedländer, Die jüdische Religion, 1922. (Afgekort: J. R.).

——— The commentary of Ibn Ezra on Isaiah: ed. from MSS and translated, with notes, introductions and indexes, 3 vol., London, 1873–'77

——— Essays on the writings of Ibn Ezra with hebrew appendix, London, 1877.

J. F. Breithaupt, Jarchi commentarius hebraicus, latine versus. Goetha, MDCCX.

Jewish Encyclopaedia, 1904.

Finch (with an introduction by Box), The longer commentary of R. David Kimchi on the first book of Psalms, 1919.

Lewis Browne, Wondere waarheid.

Entwicklungsstufen der jüdischen Religion, Vorträge des Institutum Judaïcum, Giessen, 1927.

A. Geiger, Das Judentum und seine Geschichte, Breslau, 1910.

J. H. Greenstone, The Messiah Idea in jewish history, Philadelphia, 1906.

S. Schechter, Some aspects of rabbinic theology, London, 1909.

A. Neubauer, La géographie du Talmud, 1868.

Leopold Dukes, Litteraturhist. Mitteill. über die ältesten hebr. Exegeten, Grammatiker und Lexicographen nebst hebr. Beilagen. (Beitr. zur Geschichte d. ält. Auslegg. u. Spracherkl. des. A. T. von H. Ewald u. L. Dukes, 2 Bde), Stuttgart, 1844.

Simon Dubnow, Weltgeschichte des jüdischen Volkes, von seinen Uranfangen bis zur Gegenwart, Jüdischer Verlag, Berlin, 1927.

Leo Baeck, Das Wesen des Judentums, Frankfort, 1926.

Die Lehren des Judentums nach den Quellen herausgegeben vom Verband der deutschen Juden, Berlin, 1920.

Seligman Pick, Judentum und Christentum in ihre Unterscheidungslehren, Frankfort, 1913.

Marcus Brann, Geschichte der Juden und ihre Litteratur, Breslau, 1910—'13.

Ignaz Ziegler, Die erste Bücherzensur im Judentum und ihre Folge, Wien, 1910.

Samson Rothschild-Worms, Raschi, ein Lebensbild, Chr. Herbst, Lutherplatz, 1924.

Kaufmann–Kohler, Grundrisz einer systematischen Theologie des Judentums auf geschichtlicher Grundlage (Leipzig, Gustav Fock, 1910. Schriften herausgegeben von der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums).

Zunz, Salomon ben Izaäk, genannt Raschi, Eine Biographie. Abgedruckt im Zeitschr. f. d. Wissensch. d. Judent. (S. 277–384), Berlin, 1823.

Lazarus ben David, Über den Glauben der Juden an einen künftigen Messias (nach Maimonides und die Kabbalisten). (In hetzelfde tijdschrift, 197–230.)

Eduard Pocock, Porta Mosis, Notae Miscellaneae C. VIII. Oxoniae, 1655.

Joh. Buxtorf, Lexicon Chaldaicum, Talmudicum et Rabbinicum, Basel, MDCXXXX.

Ginsburg, Introduction of a critical edition of the bible.

Strack und Billerbeck, Kommentar zum Neuen Testament, aus Talmud und Midrasch, 4 Bde, 1922–'28.

Edersheim, The life and times of Jesus the Messiah, 2 vls., 1923.

Drummond, J., The Jewish Messiah, 1877.

Strack, H. L., Einleitung in Talmud und Midraŝ, 1921.

W. Bousset, Die Religion des Judentums, 1906.

Driver and Neubauer, The jewish interpreters on Isaiah LIII, 1877.

E. Hühn, Die messianischen Weissagungen des Israëlietisch-jüdischen Volkes bis zu den Targumim, 1899.

J. Klaussner, Die messianischen Vorstellungen des jüdischen Volkes im Zeitalter der Tannaïten, 1904.

G. Dalman, Der leidende und der sterbende Messias der Synagoge im ersten nachchristlichen Jahrtausend, 1888.

——— Jesaja 53, das Prophetenwort von Sühnleiden des Gottesknechtes, 1914.

הרעיון המשיחי בישראל: ד"ר יוסף קלוזנר
(מראשיתו ועד חתימת־המשנה)
ירושלים - תרפז (1927).

Wünsche, Die Leiden des Messias.

N. Rudnitzky, Der Messias, das Herz, die Krone, und die Herrlichkeit Israëls.

L. Fleischer, Abraham Ibn Ezra's commentary to Exodus. With a preface and critically treated and explained. Wien, 1926.

INHOUD.

		Blz.
I.	Inleiding	1
II.	Historisch overzicht	4
III.	Komt er een Messias?	21
IV.	Naam en Persoon van den Messias	25
V.	Messias ben Jozef	33
VI.	De lijdende Messias	42
VII.	ימות המשיח en עולם הבא en עולם הזה	48
VIII.	Wat aan de dagen van den Messias voorafgaat	57
IX.	Terugkeer naar Palestina	68
X.	Het messiaansche rijk	82
XI.	Het verzwijgen der messiaansche exegese	87
XII.	Samenvatting	93

Vertaling:

Rasji		97
Aben Ezra		127
Kimchi		161
Aanhangsel		235

Litteratuur		252